

РОМАН

З польської переклав Ігор ПІЗНЮК

Час Правіка

Правік — це місце, що лежить посеред усесвіту.

Коли пройти Правіком з півночі на південь швидкою ходою, це забере годину. Й так само зі сходу на захід. А якби комусь заманулось оглянути Правік неквапом, зумисно й прискіпливо придивляючись до всього, — це забрало б цілий день. З ранку до вечора.

На півночі кордоном Правіка є дорога з Ташува до Кельц, жвава й небезпечна, позаяк породжує неспокій. Кордоном цим опікується архангел Рафаїл.

На півдні межу визначає містечко Єшкотле з костьолом, притулком для німечиних і низькими кам'яничками довкола заболоченого ринку. Містечко грізне, адже породжує прагнення володіти й бути власником. З боку містечка Правік стереже архангел Гавриїл.

З півдня на північ, від Єшкотля до Кельцької дороги тягнеться Гостинець, і Правік лежить по обидва його боки.

Перекладено за виданням:

© Tokarczuk O. Prawiek i inne czasy. — Warszawa, Wydawnictwo W.A.B., 1998.

© Ігор Пізнюк, 2003. переклад.

Західний кордон Правіка творять заплавні луки, трохи лісу і палац. Біля палацу — табун коней, з яких один коштує стільки, скільки весь Правік. Коні належать діличу, а луки — парафіяльному ксьондзові. Небезпеку західного кордону створює загроза пихи. Кордон той стереже архангел Михайл.

На сході кордоном Правіка є річка Бялка, яка відмежовує його землі від земель Ташува. Трохи далі Бялка завертає до млина, а кордон біжить далі толоками, поміж кущами вільхи. Небезпека цієї сторони — дурість, котра береться з бажання помудрувати. Тут кордон стереже архангел Урійл.

У центрі Правіка Бог насипав гірку, на яку шоліта злітаються хмари хрущів. Тому люди назвали це підвищення Хрушевою Гіркою. Бо справою Бога є творити, а людей — називати.

З північного заходу на південь тече річка Чарна, зливається вона з Бялкою під млином. Чарна — глибока і темна. Біжить лісом, і ліс віддзеркалюється в ній своїм зарослим обличчям. По Чарній пливе корабликами сухе листя, а в її вирах змагаються за життя необачні комахи. Чарна воює з корінням дерев, підмиває ліс. Часом на її темній поверхні утворюються вири, бо річка вміє бути гнівною й нестримною. Вона розливається на луки ксьондза шороку, пізньої весни, і вилежує там на сонці. Дозволяє множитись тисячам жаб. Усе літо з нею воює ксьондз, але зрештою вона ласкаво дає відвести себе до свого річища наприкінці липня.

Бялка неглибока і жвава. Розливається широко пісками й не має нічого, що можна було б приховати. Вона прозора й чистим ясним дном віддзеркалює сонце. Нагадує велику блискучу яшірку. Шастає між тополями й робить зухвалі закрути. Її безквітність важко передбачити. Якогось року може зробити острівець з кількома вільхами, а згодом на десятиліття відступити далеко від узлісся. Бялка тече гаями, луками й толоками. Блищить піском і золотом.

Під млином обидві річки єднаються. Спочатку течуть поряд, нерішучі, збентежені довгосподіваною близькістю, та згодом зливаються і губляться одна в одній. Річка, котра випливає з цього тигля біля млина, вже не є ані Бялкою, ані Чарною, зате вона потужна й без зусиль крутить колесо млина, що перемелює зерно на борошно.

Правік лежить по обидва боки цих річок та отої третьої, що твориться з їхнього взаємного пожадання. Річка, яка постала з поєднання під млином Чарної та Бялки, називається Ріка й плине вона далі спокійна і звершена.

Час Женовефи

Влітку чотирнадцятого року за Міхалом приїхали верхи двоє царських солдатів у світлих строях. Міхал бачив, як вони наближаються з боку Єшкотля. Спекотне повітря несло їхній сміх. Міхал стояв на порозі хати в свиті, запорошений борошном, і чекав, хоч знав, що їм треба.

— *Ти хто?* — запитали вони.

— *Меня зовут Михайл Юзефовіч Небескій,* — відповів Міхал, як то належало відповідати.

— *Ну, вот для тебя сюрпріз.*

Вони простягли йому повістку, й він відніс її жінці. Та цілий день плакала й збирала Міхала на війну. Від плачу так ослабла, так обважніла, що не могла переступити хатній поріг, аби бодай поглядом провести чоловіка до мосту.

Коли картоплі відцвіли, а на місці квіту зав'язались маленькі зелені кульки, Женовефа пересвідчилася, що вагітна. Рахувала на пальцях місяці й до рахувалася до кінця лютого. Це мало статись якраз тоді. Тепер вона журилася, що не встигла сказати про це Міхалові. Може, живіт, що ріс день у день, був якимось знаком, що Міхал повернеться, мусить повернутися. Женовефа сама порядкувала у млині — так, як це робив Міхал. Наглядала за

робітниками і виписувала квитанції селянам, що привозили молоти зерно. Прислухалася до шуму води, яка рухала млинові жорна, шестерні та приводи. Борошно осідало на волоссі та повіках мірошничихи, тож коли вона ставала увечері біля дзеркала, то бачила в ньому стару жінку. Стара жінка потім роздягалася перед дзеркалом і приглядалась до живота. Лягала в ліжку, однак, незважаючи на подушки й вовняні шкарпетки, мерзла. Оскільки ж у сон, як у воду, входитьесь завжди ногами, довго не могла заснути. Тож мала багато часу на молитви. Починала від «Отче наш», потім «Аве, Маріє», а наостанок лишала свою улюблену сонну молитву до янгола-охоронця. Просила його опікуватися Міхалом, бо, може, на війні він потребує більше, ніж одного янгола-охоронця. Відтак ці молитви переходили в картині війни — прості й убогі, бо Женовефа не знала іншого світу, ніж Правік, ані інших воєн, окрім суботніх бійок на ринку, коли п'яні чоловіки поверталися від Шльоми. Тоді вони шарпали один одного за поли свит, качались по землі і борсались у болоті, зашмаровані, брудні, гідні жалю. Тому Женовефа уявляла собі війну битвою просто посеред болота, калуж і сміття, битвою, в якій усе вирішується одразу, одним махом. Тому було їй дивно, що війна триває так довго.

Часом, вибираючись до містечка, Женовефа прислухалася до розмов людей.

— Цар дужчий за кайзера, — казали одні.

Дехто твердив:

— Війна закінчиться до Різдва Христового.

Але не закінчилась вона ні цього Різдва, ні жодного з чотирьох наступних.

Перед самими святами Женовефа знову вибралася на закупи до Ешкотля. Переходячи мостом, побачила лебеду дівчину, що йшла берегом. Була вона бідно зодягнута й боса. Її ноги сміливо ступали в сніг і залишали по собі глибокі дрібні сліди. Женовефа здригнулась, глянула на дівчину згорі й знайшла для неї в сумочці копійку. Дівчина підвела погляд, і їхні очі зустрілись. Монета впала в сніг. Дівчина посміхнулась, але не було в цій посмішці ані влячності, ані симпатії. З'явилися білі великі зуби, блиснули зелені очі.

— Це тобі, — сказала Женовефа.

Дівчина присіла й зманіжено витягла пальцем зі снігу монету, а потім відвернулася і, не мовивши й слова, пішла собі далі.

Ешкотле справляло враження, ніби в нього забрано кольори — все було чорним, білим та сірим. На ринку купками стояли дядьки й гомоніли про війну. Міста зруйновані, багато міщан лишилося на вулиці. Люди тікають від куль. Брат розшукує брата. Невідомо, хто гірший — москаль чи німець. Німці трують газом, який пече очі. Навесні буде голод. Війна — це перше лихо, але не останнє.

Женовефа оминула конячий кізяк, який розтопив сніг перед крамницею Шенберта. На фанері, прибитій до дверей, було написано:

К Р А М Н И Ц Я
Шенберт і Сп.
має у продажу лише
першокласного гатунку
Мило господарче
Синьку для білизни
Крохмаль пшеничний і рисовий
Олію, свічки, сірники
Комашину отруту

Від слів «комашина отрута» Женовефі враз стало зле. Подумала про той газ, що його пускають німці, що пече очі. Невже й таргани відчувають те саме, коли посипати їх отрутою Шенберта? Їй довелося кілька разів глибоко вдихнути, щоб не знудило.

— Що бажаєте, пані? — співучим голосом спитала вагітна молода жінка, в якій живіт був ще більшим. Вона поглянула на Женевефін живіт і усміхнулась.

Женевефа попросила гасу, сірників, мила і нову рисову шітку. Провела пальцем по цупкій щетині.

— Треба прибраться до свят. Помити підлоги, попрати фіранки, потрусити сажу в печі.

— У нас теж зараз празники. Освячення храму. Пані з Правіка, еге ж? З млина? То я вас знаю.

— Тепер і я вас знатиму. На коли вам випадає?

— На лютий.

— І в мене на лютий.

Крамариха почала складати на шинквас бруски сірого мила.

— Чи ви не замислювались, чому ми, дурні, народжуємо, коли тут навколо війна?

— Певно, Бог...

— Бог, Бог... Це добрий бухгалтер і пильнує колонок «винен» і «має». Мусить бути баланс. Що стратиться — це і народиться... А ви, напевно, з сином, така гарна.

Женевефа підняла кошук.

— Хочу дівчинку, бо чоловік на війні, а хлопця без батька важко виховати.

Шенбертиха вийшла з-за шинквасу і провела Женевефу до дверей.

— Нам усім потрібні дівчата. Якби всі нараз почали народжувати дівчат, то на світі був би спокій.

Обидві розсміялися.

Час Місиного янгола

Янгол бачив Місине народження зовсім інакше, аніж повитуха Куцмерка. Янголи взагалі все бачать інакше. Вони сприймають усе не через фізичні форми, в які світ постійно втілюється і які сам нищить, а через їхні значення й душу.

Янгол, призначений Місі Богом, бачив вистражане та занепале тіло, що тріпотить у бутті, наче шматина, — це було тіло Женевефи, яка народила Місю. А Місю янгол бачив як свіжий, світлий і порожній простір, у якому за мить з'явиться очманіла, напівпритомна душа. Коли дитина розплющила очі, янгол-охоронець подякував Всевишньому. Потім погляд янгола і погляд людини зустрілись уперше, і янгол затремтів так, як може тремтіти лише безтілесний янгол.

Він приймав Місю в цей світ з-за спини повитухи: очищав їй простір для життя, показував її іншим янголам і Всевишньому, а його безшелесні губи шепотіли: «Дивіться, дивіться, ось вона — моя душенька». Переповнювала його справді янгольська чулисть, любовне спочування — це єдине, що живить янголів. Творець-бо не дав їм ні інстинктів, ні емоцій, ні потреб. Якби вони їх отримали, то не були б істотами небесними. Єдиний інстинкт, який мають янголи, це інстинкт прихильності. Єдине почуття янголів: нескінченна, важка, наче склепіння неба, лагідна прихильність.

Зараз янгол бачив Куцмерку, яка обмивала дитину теплою водою й витирала м'якою пелюшкою. Потім заглянув у червонілі від перейм Женевефін очі.

Він приглядався до всього, як до текучої води. Не обходило воно його само по собі, не викликало цікавості, позаяк знав, звідки й куди воно плине, знав його початок і кінець. Янгол бачив безліч подій схожих і не схожих поміж собою, близьких і віддалених у часі, виникали вони одна з одної, та були між собою цілковито незалежними. Але це теж не мало для нього жодного значення.

Події для янголів є чимось на кшталт сну чи фільму без початку й кінця. Янголи не вмюють себе в них заангажувати, вони їм ні до чого. Людину навчає світ, навчають події, вона вчиться знань про світ і про саму себе, відображується в подіях, окреслює свої межі, можливості, наділяє себе назвами. Янгол не мусить черпати щось іззовні, однак він пізнає все через самого себе, містить у собі всі знання про світ і про себе — таким створив його Бог.

Янгол не має такого розуму, який має людина, не робить висновків, не розмірковує. Не мислить логічно. Декому він видався б дурним. Однак янгол від початку носить у собі плід з Дерева мудрости, чисте знання, котре може збагатити єдине просте передчуття. Це розум, позбавлений мислення, а разом із ним — помилка й острах, що йде за ними, це розум без упереджень, які виникають з помилкового сприйняття. Проте, як і всі інші речі, створені Богом, янголи змінні. Це пояснює, чому так часто не було Місиного янгола тоді, коли вона його потребувала.

Місин янгол, коли його не було, відводив погляд од земного світу й дивився на інших янголів та на інші світи, вищі та нижчі, приписані кожній речі на світі, кожній тварині та рослині. Він бачив величезну драбину буття, незвичну будівлю й Вісім Світів, що містяться в ній, і бачив Всевишнього, впуганого в творення. Либонь, помилявся б той, хто подумав би, що Місин янгол споглядав Господній образ. Янгол бачив більше, аніж людина, проте не все.

Коли повертався думками з інших світів, янголові важко було зосередити свою увагу на Місиному світі, який, подібно світові інших людей та тварин, був темний і сповнений страждань, немов каламутний, зарослий ряскою став.

Час Колоски

Тією босоногою дівчиною, якій Женовефа кинула була копійку, виявилась Колоска.

Колоска з'явилась у Правікові в липні чи в серпні. Люди дали їй це ім'я, бо вона збирала на полі полишені після жнив колоски й пекла їх собі на вогні. Згодом, восени, крала картоплю, а коли в листопаді поля спустошувались, переходила в шинок. Вряди-годи хтось частував її горілкою, часом вона діставала окраєць хліба з салом. Люди, однак, неохоче дають щось в обмін на ніщо, задарма, надто в шинку, тож Колоска почала курвитись. Захмеліла та розігріта горілкою, виходила з чоловіками у двір і віддавалась їм за шмат ковбаси. А так як вона була єдиною молодою і такою легко доступною жінкою в околиці, то чоловіки крутились навколо неї, наче пси.

Колоска була велика й дебела. Мала ясне волосся та світлу шкіру, яку не могло здолати сонце. Завжди нахабно дивилася просто в очі, навіть ксьондзу. Очі мала зелені, а одне з них трішки тікало вбік. Чоловіки, котрі брали Колоску в кушах, потім завжди почувались ніяково. Вони застібали штани й поверталися з почервонілими обличчями в задуху шинку. Колоска ніколи не хотіла лягти по-божому, казала:

— Чому я маю лежати під тобою? Я тобі рівня.

Вона воліла спертись до дерева чи до дерев'яної стіни шинку, закидаючи свою спідницю на спину. Її дупа світилася в темряві, наче місяць.

Ось так Колоска вчилася жити.

Є два різновиди науки: ззовні та зсередини. Цей перший визнаний за найкращий чи навіть єдиний. Тому люди вчатьсь посередництвом далеких подорожей, оглядин, читання, університетів, лекцій — вчатьсь завдяки тому, що стається поза ними. Людина — істота дурна, тож мусить учитися. Наклеює на себе знання, збирає їх, наче бджола, й має цих знань шоразу більше, використовуючи та зберігаючи їх. Але те, що всередині і що є

«дурним» та потребує науки, не змінюється. Й Колоска вчилась через за-
своєвання ззовні досередини.

Знання, якими людина лише обростає, нічого в ній не змінюють або
змінюють виключно позірно, ззовні, так само, як одна одежина — іншу.
Проте той, хто вчиться через усотування в себе, проходить постійні зміни,
адже втілює в собі те, чого вчиться.

Тож Колоска, вбираючи в себе смердючих, брудних хлопів з Правіка та
його околиць, ставала ними, була спита так само, як і вони, так само, як і
вони, налякана війною, так само, як і вони, збуржена. Мало того, приймаю-
ючи їх у себе по кушах за шинком, Колоска приймала в себе їхніх дружин
і дітей, їхні дерев'яні задушні та смердючі хати навколо Хрушевої Гірки.
Почасти приймала в себе все село, і кожен біль у селі, і кожну надію.

Такі були університети Колоски. Її дипломом став живіт, що дедалі
більшав.

Про долю Колоски дізналася дідичка Попельська й наказала привести її
до палацу. Поглянула на той великий живіт.

— Ось-ось народиш. Як думаєш жити далі? Я навчу тебе шити і готува-
ти їжу. Навіть матимеш змогу працювати в пральні. Ну, а якщо все скла-
деться добре, зможеш залишити дитину собі.

Однак коли дідичка побачила її ворожий і нахабний погляд, який зухва-
ло мандрував картинами, меблями й шпалерами, то завагалася. Коли ж цей
погляд перейшов на невинні обличчя її синів та доньки, вона змінила тон.

— Наш обов'язок допомагати ближнім своїм у нужді їхній. Та ближні
повинні просити допомоги. Я саме займаюся такою допомогою: утримую
притулок в Ешкотлі. Туди можеш віддати дитину, там чисто і напрочуд
мило.

Слово «притулок» привернуло Колосчину увагу. Вона подивилась на
дідичку. Пані Попельська відчула себе певніше.

— Я роздаю одяг і їжу перед новим урожаєм. Люди тут тебе не хочуть.
Ти створюєш безлад і руйнуєш звичаї. Погано поводишся. Мусиш піти
звідси.

— А хіба мені не вільно бути там, де хочу?

— Це все — моє, це мої землі і ліси.

Колоска широко посміхнулася всіма своїми білими зубами.

— Все твоє? Ти бідна, худа суко...

Лице дідички Попельської закам'яніло.

— Вийди, — спокійно сказала вона.

Колоска відвернулася, і стало чути, як її босі ноги шльопають по пар-
кетній підлозі.

— Ти, курво! — крикнула на неї Франьова, прибиральниця в палаці, чо-
ловік якої влітку божеволів через Колоску, і вдарила її в обличчя.

Коли Колоска, хитаючись, йшла грубим шебенем, услід їй свистали теслі
на даху. Тоді вона задерла спідницю і показала їм голий зад.

За парком вона зупинилась і якусь мить думала: куди піти?

Праворуч було Ешкотгле, ліворуч — ліс. Поманив її ліс. Тільки-но
ввійшовши між дерева, вона відчула, що все тут пахне інакше: дужче, ви-
разніше. Йшла до покинутої садиби потойбік річки, на Видимачу, де інко-
ли ночувала. Садиба перебула якусь вогняну оболгу й тепер обростала
лісом. Набрякли від вагтності та спеки ноги не відчували цупких шишок.
Під рукою Колоски зринав тупий біль. Її починав охоплювати панічний
страх. «Помру, зараз помру, бо тут мені ніхто не допоможе», — думала во-
на налякана, захолячи в Чарну. Холодна вода обмивала ноги та низ живо-
та. Побачила зайця, який одразу ж сховався в папороті. Позаздрила йому.
Побачила рибину, що снувала між корінням дерева. Позаздрила їй. Поба-
чила ящірку, котра заповзала під камінь. І їй теж позаздрила. Знову відчу-
ла біль, цього разу сильніший «Помру, — подумала вона, — зараз візьму та
й помру. Почну народжувати, і ніхто мені не допоможе». Хотіла лягти в па-

пороті на тому березі, де прохолодно й темно, але брела й брела далі. Біль повернувся втретє, і Колоска вже знала, що їй лишилось обмаль часу.

Розвалений дім на Видимачу мав чотири стіни і шмат даху. Всередині горопудилися руїни, порослі кропивою. Тхнуло вільгістю. Стінами мандрували слимаки. Колоска рвала велике листя лопухів і вистеляла собі місце. Перейми накочувалися шораз нестерпнішими хвилями. Коли через мить біль став пекельним, Колоска зрозуміла, що мусить зробити щось, аби випхати його з себе, викинути на кропиву та листя лопухів. Вона напружилася шоки й почала тужитись. «Біль вийде тим самим шляхом, яким увійшов», — подумала Колоска й сіла на землю. Задерла спідницю. Не побачила чогось надзвичайного: живіт і ноги. Тіло було напружене й замкнене в собі. Колоска спробувала заглянути туди, в себе, та перешкоджав живіт. Отож руками, що тремтіли від болю, намагалась намацати те місце, яким має вийти з неї дитина. Відчувала пучками набрякту пошку, жорстке волосся, але її промежина не відчувала дотику пальців. Колоска торкала себе, наче щось чуже, наче річ.

Біль зростав і каламутив свідомість. Думки рвалися, мов золоте шмаття. Слова й поняття розпадались, їх убирала земля. Набувнявіле тіло перейняло над нею всю владу. А позаяк воно живе образами, то залили вони напівпритомний Колосчин розум.

Колосці здавалося, ніби це вона народжує в костюлі, на холодній кахляній підлозі, перед самим вітарем. Чула заспокійливе гудіння органа. Потім їй здавалося, що вона є тим органом, має в собі безліч звуків і коли б захотіла, то змогла б усіх їх зараз видобути з себе. Відчула себе могутньою й всесильною. Та одразу ж ошо всесильність зруйнувала муха, звичайне гудіння великої синької мухи перед очима. Біль вдарив Колоску з новою силою. «Помру, помру», — стогнала вона. — Не помру, не помру», — стогнала за мить. Піт зліплював повіки, й шеміли очі. Вона почала схлипувати. Підперлася руками й почала розпачливо тужитись. Після ших зусиль відчула полетішу. Щось хлюпнуло та вискочило з неї. Колоска була вся відкрита. Вона впала на листя лопуха і шукала серед нього дитину, але там нічого не було, лише тепла вода. Отож зібралася з силами й знову почала тужитись. Вона заплюшувала очі й тужилася. Удихала й тужилася. Плакала і дивилася вгору. Між трухлявими дошками стелі бачила безхмарне небо. Й там побачила своє дитя. Воно непевно підвелось й стало на ноги. Колоска подивилася на нього так, як не дивився ще ніхто й ніколи: з величезною, невимовною любов'ю. Це був хлопчик. Він підняв із землі гілку, і гілка перетворилася на вужика. Колоска була щаслива. Вона лягла на листя й провалилась у якийсь темний колодязь. Повернулися думки й спокійно, грайливо плинули її розумом. «Отже, тут є колодязь. Отже, в колодязі є вода. Замешкаю в колодязі, бо в ньому прохолодно й волого. В колодязях граються діти, а слимакам повертається зір і дозріває зерно. Мати-му чим годувати дитину. Де дитина?»

Вона розплющила очі й, перелякана, відчула, що час зупинився, немає ніякої дитини.

Знову почались перейми, й Колоска закричала. Кричала так голосно, аж затряслися недоруйновані стіни будинку й сполошилися птахи, а люди, що згрібали сіно на луках, підводили голови та хрестилися. Колоска захлинулась і проковтнула цей крик. Зараз вона кричала всередину, в себе. Її крик був такий потужний, що живіт поворушився. Колоска відчула між ногами щось нове й незначне. Підвелася та глянула в обличчя своїй дитині. Повіки дитини були болісно ступені. Колоска напружилася ще раз, і дитя народилось. Тремтіла від зусиль, спробувала взяти його на руки, але руки не зуміли натрапити на образ, який бачили очі. Незважаючи на це, Колоска зітхнула з полегшенням і дозволила собі провалитися кудись у темряву.

Коли прокинулась, то побачила біля себе дитя: скошторблене й мертве. Вона намагалася притулити його до своїх грудей. Її персо було більшим від дитяти, болісно живим. Довкола кружляли мухи.

До самого вечора Колоска намагалася прихотити мертву дитину до ссання. Тоді знову почались перейми й виїшла плацента. Колоска знову загнула. Уві сні годувала дитину не молоком, а водою з Чарної. Дитина була упрям, що сідала людам на груди й висотувала з них життя. Ждала крові. Сон Колоски ставав дедалі неспокійнішим та важким, але вона не могла прокинутися. Дивиться — якась жінка, велика, мов те дерево. Колоска бачить її до найменших дрібниць, кожну рису обличчя, зачіску, одіж. То дуже могутня жінка. Має хвилясте чорне волосся, наче в єврейки, та напрочуд виразне обличчя. Колосці вона здається вродливою. Зажадала її всім своїм зболеним тілом, але це не було жадання, яке вона знала, з низу живота, з-поміж ніг; воно йшло звідкись ізсередини тіла, з грудей, десь від серця. Могутня жінка схиляється над Колосою й гладить по шощі. Колоска зблизка зазирає в її очі й бачить у них щось таке, чого досі не знала і навіть не думала, що воно існує. «Ти моя», — промовляє величезна жінка й гладить Колоску по шиї й по набряклих грудях. Там, де пальці торкають Колоску, тіло стає блаженним і безсмертним. Колоска всь віддається цим дотикам. Згодом велика жінка бере Колоску на руки й пригортає до грудей. Колоска спеченими губами знаходить пипку. Пипка пахне тваринною шерстю, роменом і рутою. Колоска ссе й ссе.

В її сновидіння вдарив грім, і раптом вона побачила, що й досі лежить у розваленому будинку на листі лопухів. Навколо стояли сутінки, Колоска не могла збагнути, чи це світанок, чи вечір. Знову десь дуже близько вдарив грім, і тут з неба ринула злива, що глушила удари грому. Дірявий дах протікав, і дошовиця змивала з Колоски кров та піт, холодила розпашіле тіло, поїла й годувала її. Колоска пила воду просто з неба.

Коли таки розвиднилось, вона виповзла з руїн і почала рити яму, витягаючи з землі переплетене коріння. Земля була м'яка й піддатлива, ніби прагнула допомогти людині. В нерівну яму Колоска поклала тіло немовляти.

Довго вигладжувала ту могилку, а коли підвела голову й розглянулася, — усе було іншим. Це вже не був світ, що складався з окремих предметів, речей і явищ навкруг тебе. Те, що побачила Колоска, стало єдиною брилою, єдиною великою твариною або єдиною великою людиною, яка прибирала різних образів, щоб множитись, помирати й відроджуватися. Все навкруги Колоски було єдиним тілом, і вона теж була частиною цього великого тіла — величезного, всесильного, неймовірно потужного. В кожному русі, в кожному звуці проявлялася його потуга, яка воліла сама творити щось з нічого і перетворювати щось у ніщо.

Колосці ламорочилася голова, тож сперлася спиною на розвалений мур. Саме споглядання п'янило, немов горілка, каламутило думки й будило десь у животі сміх. Ніби все було таким, як завжди: за невеликою зеленою лукою, через яку вилась піщана дорога, темнів бір, порослий на узліссі ліщиною. Легкий вітерець ворухив травою та листям, грав десь коник-стрибунець і дзиччали мухи. Нічого більше. Однак Колоска тепер бачила, яким чином коник-стрибунець еднається з небом і що ховає ліщина при лісовій дорозі. Бачила й ще більше. Бачила силу, яка проникає в усе, розуміла її дію. Бачила обриси інших світів та інших часів, розпростертих над і під нашими. Бачила також речі, котрих не можна означити словами.

Час Лихого Чоловіка

Ще перед війною в лісах навколо Правіка з'явився Лихий Чоловік, хоча хтось такий, як він, міг би жити в тому лісі здавна.

Спочатку навесні було знайдено на Водениці піврозкладене тіло Бронька Маляка, про якого всі думали, що він поїхав до Америки. З Ташува прибула поліція, оглянула місце й возом забрала тіло. Поліція приходила в Правік ще кілька разів, та нічого не виходило. Вбивцю не знайшли. Згодом

хтось пригадував, ніби бачив у лісі чужого чоловіка. Він був голий, зарослий, як мавпа. Перебігав од дерева до дерева. Дехто знаходив у лісі дивні сліди: викопану в землі яму, відбиток стопи на піщаній стежці, вбитих тварин. Хтось чув у лісі виття, страшне, напівлюдське-напівзвіринне скавуління.

Отже, пішли балачки, звідкіля взявся Лихий Чоловік. Тож перед тим як стати Лихим Чоловіком, він був звичайним дядьком, який учинив страшний злочин, хоча точно й не відомо який.

Байдуже, у чому полягав той злочин, але чоловіка гризло сумління й не дозволяло ні на хвилину заснути, тому, вимучений його голосом, він утік від себе, аж поки заспокоївся в лісі. Вештався шим лісом, та нарешті заблукав. Йому здавалося, ніби сонце танцює на небі, — тому втратив напрямки. Думав, шлях на північ, певно, кудись його доведе, але переголом засумнівався: може, на сході нарешті закінчиться ліс. А коли йшов на схід, його знову полонили сумніви. Зупинився розгублений. Отож змінив намір і вирішив іти на південь, та дорогою на південь його також узяли сумніви, й відтак він рушив на захід. Тоді виявилось, що повернувся на те ж саме місце, з якого вирушив, — у самісіньку середину великого лісу. На четвертий день геть утратив орієнтацію. П'ятого дня перестав довіряти своєму розумові. Шостого дня забув, звідки родом і задля чого прийшов у ліс, а сьомого дня — як його звали.

Й відтоді він повільно уподібнювався звірам. Живився ягодами та грибами, а потім почав полювати на малих звірят. Кожен наступний день витирив з його пам'яті шораз більші фрагменти — мозок Лихого Чоловіка робився гладеньким. Він забував слова, алже не вживав їх. Забув, що має щовечора молитися. Забув, як розпалювати вогонь і для чого він, як застібати гудзики світи й шнурувати черевики. Забув усі знані з дитинства пісеньки й усе своє дитинство. Забув обличчя близьких людей, матері, дружини, діток, забув смак сиру, печеного м'яса, картоплі та юшки.

Це забування тривало багато років, і врешті Лихий Чоловік вже не був схожим на того дядька, який заблукав у лісі. Лихий Чоловік не був собою і забув, що це означає — бути собою. Його тіло почало заростати шерстю, а зуби від споживання сирого м'яса зробилися твердими і білими, мов зуби звірів. Його горло видавало тепер хрипкі звуки й рохкання.

Якогось дня Лихий Чоловік побачив у лісі старенького дідка, який збирав хмиз, і відчув, що людська істота йому чужа, навіть гидка, отож підбіг до старого і вбив його. Іншим разом він напав на селянина, що їхав возом. Забив і його, й коня. Коня зжер, однак людину не рушив — мертва людина була ще огиднішою, ніж жива. Згодом убив Бронька Маляка.

Колись Лихий Чоловік випадково забрів на узлісся й поглянув на Правик. Вигляд будинків збудив у ньому неясне почуття, в якому були жаль і несамовитість. У селі тоді почули страшні крики, схожі на вовче виття. Лихий Чоловік стояв якусь мить на узліссі, а потім повернувся й невпевнено став навкарачки. З подивом зауважив, що цей спосіб пересування більш вигідний і швидкий. Його очі, тепер ближчі до землі, бачили більше й краще. Його ще слабкий нюх краще хапав запахи землі. Один-єдиний ліс був кращим, аніж усі села, ніж усі дороги й мости, міста й вежі. Отож Лихий Чоловік повернувся до лісу назавжди.

Час Женовефи

Війна наробила шелесту в світі. Згорів ліс на Пшиймах, донські козаки застрелили сина Херубинів, бракувало чоловіків, не було кому косити поля, не було чого їсти.

Ділич Попельський з Ешкотля повантажив речі на воза й пропав на кілька місяців. Згодом повернувся. Дончаки понищили його дім і погребі. Випили столітні вина. Старий Боський, який це бачив, розповідав, що одне вино було таким старим — аж краляли його багнетом, наче желе.

Женовефа наглядала за млином, коли він ще працював. Уставала вдосвіта й слідувала за всім. Перевіряла, чи хто не спізнюється на роботу. Згодом, коли все йшло своїм ритмічним гамірним ходом, Женовефа відчувала, як її огортає несподівана й тепла, мов молоко, хвиля полегші. Було безпечно. Вона поверталася додому і готувала сніданок Місі, яка ще спала.

Навесні сімнадцятого року млин став. Не було млива — люди поїли всі запаси зерна. Правікові бракувало звичного галасу, бо ж млин був мотором, що крутив світ, машинерією, котра приводила його в рух. Тепер було чути лише шелест Ріки, її сила марнувалася. Женовефа ходила порожнім млином і плакала. Вешталась, немов мара, наче біла, притрушена борошном панна. Вечорами сиділа на ганку й дивилася на млин. Він снівся їй ночами. В снах млин був кораблем з білими вітрилами, таким, яким бачила його в книжках. Мав у своєму дерев'яному тілі товстелезну, жирну від мастила вісь, що безупинно крутилася. Дихав і сопів. З його утроби виривався жар. Женовефа ждала його. Будилася з таких снів спігніла й неспокійна. Коли вже світало, вона вставала й мережала за столом свою серветку.

Під час епідемії холери у вісімнадцятому році, коли було зорано кордон села, до млина прийшла Колоска. Женовефа бачила, як вона кружляє навколо, дивиться на вікна. Вигляд мала виснажений. Була худа і здавалася дуже високою. Її світле волосся посіріло і вкривало спину брудною хусткою. Одяг подерся.

Женовефа спостерігала за нею з вікна, а коли Колоска зазирнула в нього, сахнулася назад. Боялась Колоски. Усі її боялись. Колоска була божевільна, а може, й хвора. Верзла казна-що, проклінала. Зараз, кружляючи навколо млина, мала вигляд голодної суки.

Женовефа глянула на ікону Матері Божої Єшкотльовської, перехрестилася й вийшла у двір.

Колоска обернулася до неї, й Женовефу побило морозом — такий страшний погляд був у цієї Колоски.

— Пусті мене до млина, — сказала вона.

Женовефа сходила до хати по ключ, мовчки відчинила двері.

Колоска ввійшла поперед неї в холодний темний млин і відразу ж упала на коліна — збирати розсипані одиниці зерна, купки пилу, котрий колись був борошном. Згрібала худими пальцями зерно, запихала його до рота.

Женовефа йшла за нею, мов тінь. Згори зігнута Колосчина постать нагадувала купку лахміття. Наковтавшись сирого зерна, Колоска сіла на долівку і почала плакати. Її брудним обличчям котилися рясні сльози. Очі були заплющені, але вона посміхалася. Женовефі щось стиснуло горло. Де вона мешкає? Чи має якихось родичів? Що робила на Різдво Христове? Що їла? Побачила, яке кошаве зараз її тіло, Женовефа пригадала собі Колоску передвоєнну. Тоді це була дебела, красива дівчина. Тепер дивилася на її голі, зранені ноги з твердими, як пазурі, нігтями. Простягла руку до сивого волосся. Колоска розплющила очі і глянула просто в Женовефину очі, навіть не в очі, а в саму душу, в саму середину. Женовефа сахнулася. Це не були очі людини. Вона вибігла у двір і побачила свій дім, мальви, Місину суконку, що промайнула між кущами агрусу, фіранки, і її відлягло. Вона взяла в хаті паляницю і повернулася до млина.

Колоска виринула з темряви відчинених дверей з вузликом, повним зерном. Дивилася на щось за Женовефиними плечима, її обличчя проясніло.

— Мазунко, — проказала Колоска до Місі, яка підійшла до паркану.

— А де твоя дитина? — спитала Женовефа.

— Померла.

Женовефа простягла їй паляницю, але Колоска підійшла надто близько і, забираючи паляницю, припала губами до її вуст. Женовефа шарпнулася, Колоска засміялася й поклала паляницю в свій клунок. Міся розплакалася.

— Не плач, мазунко, твій татусь уже йде до тебе, — пробубоніла Колоска й пішла в бік села.

Женовефа терла фартухом губи, так що вони аж спаленіли.

Цього вечора їй було важко заснути. Колоска не могла помилятися. Колоска відала майбутнє, це знали всі.

А з наступного дня Женовефа почала чекати. Але не так, як досі. Тепер вона чекала з години на годину. Ховала картоплю під перину, щоб була гарячою. Розстеляла ліжко. Наливала води у миску для гоління. Складала на крісло Міхалову одежу. Чекала так, наче Міхал пішов до Єшкотля по цигарки й зараз має повернутися.

Вона чекала так усе літо, осінь і зиму. Не віддалялася від будинку, не ходила до костюлу. В лютому повернувся дінич Попельський і завдав роботу млинові. Звідки він узяв зерно — не відомо. І позичав селянам зерно на засів. У Серафінів народилася дитина, дівчинка, і всі визнали це за прикмету того, що настане війні кінець.

Женовефа мусила найняти нових людей до млина, бо більшість колишніх робітників не повернулася з війни. Дідич порекомендував їй на посаду економом і помічником Неджелю з Волі. Неджелю був беручий і добросовісний. Крутився між горою і низом, покрикував на селян. Крейдою записував на стіні рахунок змелених мішків. А коли до млина приходила Женовефа, Неджелю рухався ще швидше і кричав ще голосніше. При цьому погляджував ріденькі вусики, які нічим не нагадували пишних Міхалових вусів.

Женовефа неохоче вилазила з хати. Тільки в справах найнеобхідніших — помилка в квитанціях на зерно, зупинка млина.

Якось, коли шукала Неджелю, побачила хлопців, що носили мішки. Вони були голі до пояса, а торси мали запорошені борошном, наче великі рогаики. Мішки заступали їхні голови, здавалися вони, отож, однаковими. Вона бачила в них не молодого Серафина чи Маляка, а — чоловіків. Голі торси брали в полон її погляд, будили неспокій. Мусила відвернутись і дивитися куди-інде.

Якогось дня Неджелю прийшов із єврейчуком. Хлопець був дуже молодий, не більше ніж сімнадцяти років. Мав темні очі та чорне кучеряве волосся. Женовефа побачила його губи — великі, красиво окреслені, темніші, аніж усі ті, які вона знала до цього.

— Прийняв ще одного, — сказав Неджелю й наказав хлопцеві долучитися до вантажників.

Женовефа розмовляла з Неджелю неухважно, а коли він підійшов, знайшла причину, аби лишитися. Бачила, як хлопець зняв полотняну сорочку, дбайливо згорнув її й повісив на бильця сходів. Захвилювалася, коли побачила його голі груди — сухі, хоч добре збудовані, смагляву шкіру, під якою пульсувала кров і билося серце. Повернулася додому, але відтоді часто знаходила привід для того, щоб зійти до млина, де приймали й видавали мішки з зерном чи борошном. Або приходила в обідню пору, коли чоловіки сходилися до страви. Дивилась на їхні спини, запорошені борошном, жиливі руки і вологе від поту полотно штанів. Мимоволі шукала поглядом серед них цього одного, а коли знаходила, вона відчувала, як в обличчя вдаряє кров, як робиться гаряче.

Той хлопець, той Елі — чула, як його звали, — будив у ній страх, неспокій, сором. Коли вона його бачила, серце починало гупати, а подих прискорювався. Намагалась дивитися байдуже й холодно. Чорне кучеряве волосся, великий ніс і дивні темні губи. Темна волосяниста тінь пахви, коли витирав з обличчя піт. Перевалювався з ноги на ногу, коли йшов. Кілька разів Елі зустрів її погляд і сполошився, наче звіря, котре підійшло занадто близько. Нарешті вони зіштовхнулися у вузьких дверях. Женовефа усміхнулася до нього.

— Принеси мені мішок борошна додому, — сказала вона.

Відтоді вона перестала виглядати чоловіка.

Елі поставив лантух на підлогу й зняв полотняну шапку. М'яв її в запорошених руках. Женовефа подякувала йому, але він не пішов: стояв і кусав губи.

— Хочеш узвару?

Елі підтакнув. Вона простягла йому горнятко і дивилась, як він п'є, опустивши довгі, дівочі вії.

— Маю до тебе прохання...

— Ну?

— Прийди ввечері нарубати дров. Зможеш?

Елі кивнув головою й вийшов.

Женовефа чекала весь полудень. Заколола волосся й довго дивилася на себе в дзеркало. Згодом, коли він прийшов і заходився рубати дрова, вона винесла йому молока та хліба. Елі сів на пені і їв. Сама не знаючи чому, Женовефа розповіла йому про Міхала на війні. Елі сказав:

— Війна вже закінчилась. Усі вертаються.

Женовефа дала йому торбину борошна, попросила прийти й наступного дня, а наступного дня — знову запросила.

Елі рубав дрова, трусив сажу, робив дрібний ремонт. Вони розмовляли рідко й завжди про незначне. Женовефа розглядала його кралькома, та що довше дивилася, то більше її погляд прикипав до нього. Згодом уже не могла на нього не дивитись: просто поїдала його очима. Вночі їй снилося, ніби кохається з якимось чоловіком, і не був це ані Міхал, ані Елі, а хтось незнайомий. Прокидалася Женовефа з відчуттям бруду на собі. Вона наливала в мису води й мила все тіло. Хотіла забути сон. Потім дивилася у вікно, як робітники сходяться до млина. Бачила, що Елі кралькома позирає в її вікна. Женовефа ховалася за фіранку, сердита на себе за те, що серце тріпотить, як після бігу. «Не буду про нього думати, присягаюся», — зарікалась вона й бралася до праці. Перед полуднем ішла до Неджелі, завжди якимось чином зустрічаючи Елі. Здивована власним голосом, просила його прийти.

— Спекла тобі булку, — сказала вона вже в хаті й кивнула на стіл.

Елі сів несміливо, поклавши перед собою шапку. Женовефа вместились напроти й дивилася, як він їсть. Хлоп їв обережно та повільно. Білі крихти залишалися на його губах.

— Елі...

— Га? — підвів на неї погляд хлопець.

— Тобі було смачно?

— Еге.

Він сів узяв через стіл рукою до її обличчя. Вона різко сахнулася.

— Не торкайся мене!

Хлопець похнюпив голову. Поклав руку на шапку. Мовчав. Женовефа сіла.

— Скажи, де ти хочеш мене торкнутися? — запитала вона тихо.

Він підвів голову. Їй здалось, ніби бачить у його очах червоні блискавки.

— Я б торкнувся тебе отут, — показав місце на своїй шиї.

Женовефа провела рукою по шиї, під пальцями відчула тепло шкіри і пульсування крові. Заплющила очі.

— А потім?

— Потім гладив би твої груди...

Вона глибоко зітхнула й відкинула голову назад.

— А де саме?

— Там, де найніжніше й найгарячіше... Прошу тебе... дозвожь...

— Ні, — відповіла вона.

Елі підхопився й став перед нею. Женовефа відчувала подих, що пах солядою булкою та молоком, неначе подих дитини.

— Не можна тобі мене торкатись. Забожися, що не торкнешся мене.

— Курва ти, — прохрипів він і кинув на землю зім'яту шапку. За ним гримнули двері.

Елі повернувся вночі. Тихенько постукав; Женовефа знала, що це він.

— Я забув шапку, — сказав пошепки Елі. — Кохаю тебе. Присягаюся, що не торкнуся тебе, поки ти сама цього не захочеш.

Вони сіли в кухні на підлозі. Смуги червоного жару освітлювали їхні обличчя.

— Я маю знати, чи живий Міхал. Я й досі його жінка.

— Чекатиму, але скажи, як довго?

— Не знаю. Можеш дивитися на мене.

— Покажи мені груди.

Женовефа зсунула з плечей нічну сорочку. Зблиснули голі груди та живіт. Вона чула, що Елі перехопило подих.

— Покажи, як ти мене прагнеш, — прошепотіла Женовефа.

Він розстебнув штани, й Женовефа побачила напружену пупьку. Відчула ту насолоду зі сну, котра була коронацією всіх зусиль, поглядів і прискореного дихання. Ця насолода була поза всяким контролем, не можна було її затримати. А те, що зараз з'явилося, лякало, бо нічого більше вже бути не могло. Ось воно здійснилось, пролилося, закінчило і почало, і відтоді все, що станеться, буде ніяким і гидким, а голод, який прокинеться, буде ще сильнішим, аніж будь-коли досі.

Час ділича Попельського

Ділич Попельський утрачав віру. Не переставав вірити в Бога, але Бог і все інше робилися якимись невиразними, пласкими, наче гравюри в його Біблії.

Діличеві здавалося, що все гаразд, коли з Котушува приїжджали Пельські, коли він грав вечорами у віст, коли розмовляв про мистецтво, коли відвідував свій погріб або обрізав троянди. Все було гаразд, коли з шаф пахло лавандою, коли він сидів за своїм дубовим письмовим столом з ручкою, що мала золоте перо, а ввечері жінчині руки масажували його стомлену спину. Та коли Попельський лишень виходив, виїжджав десь із дому, хоч би до Єшколя на брудний ринок чи до навколишніх сіл, то просто втрачав фізичну стійкість до світу.

Він бачив будинки, що розсипалися, струхнявілі паркани, стерте часом каміння, яким було викладено головну вулицю, й думав: «Я народився запізно, світ прямує до свого кінця. Вже по всьому!» Боліла голова, погіршився зір, — діличеві здавалося, ніби він став темнішим, — мерзли ноги, а якийсь невиразний біль переймав його всього. Було порожньо й безнадійно. І не було звідки чекати допомоги. Ділич повертався до палацу і ховався в своєму кабінеті — це на певний час затримувало розпад світу.

Та світ все одно розпадався. Ділич усвідомив це, побачивши свій погріб, коли повернувся після поспішної втечі від росіян. Усе в ньому було знищене, побите, порубане, спалене, розтопане й розлите. Він оглядав збитки, бродячи по кісточках у вині.

— Руїна й хаос, руїна й хаос, — шепотів він.

Потім ліг у своєму сплюндрованому будинку й розмірковував: «Звідки береться на світі зло? Чому Бог дозволяє зло, він-бо ж добрий? Чи, може, Бог недобрий?»

Ліками на меланхолію ділича стали зміни, що приходили в країну.

У вісімнадцятому році було багато роботи, а ніщо так не лікує смуток, як праця. Всього жовтень ділич набирив розгону для суспільного почину, аж поки в листопаді остаточно струсив із себе меланхолію. Тепер, навпаки, майже зовсім не спав і не мав часу попоїсти. Їздив по країні, відвідав Краків і побачив його як княжну, пробуджену зі сну. Організував вибори до першого Сейму, був засновником кількох товариств, двох партій і «Малопольської Спілки Власників Рибних Ставків». У лютому наступного року, коли було ухвалено Малу конституцію, ділич Попельський застудився й знову опинився у своїй кімнаті, в ліжку, головою до вікна — себто в тому місці, з якого вирушив.

Запалення легенів поволі проходило, й він вертався до звичних буднів, мов з далекої подорожі. Багато читав і почав вести щоденник. Хотів з ки-

мось поговорити, але всі сусіди й знайомі видавалися йому банальними й нецікавими. Тож наказав принести до ліжка книжки з бібліотеки, а поштою замовляв нові.

На початку березня він вийшов на свою першу прогулянку парком і знову побачив світ гидким і сірим, повним розкладу та спустошення. Не допомогла незалежність, не допомогла конституція. На стежці у парку побачив, як з-під талого снігу показалася червона дитяча рукавичка, й невідомо чому це глибоко запало в його пам'ять. Сліпе вперте відновлення. Безлад життя й смерті. Нелюдська машина життя.

Торішні намагання почати все заново пішли намарно.

Що старшим ставав ділич Попельський, то страшнішим здавався йому світ. Коли людина молода, вона зайнята власним розквітом, рухом уперед і розширенням власних меж: від дитячого ліжка до стін кімнати, будинку, парку, міста, країни, світу, а згодом, у віці чоловіка, приходить час на марення про щось вище. Приблизно у сорок настає злам. Молодість зі своєю напругою, зі своєю силою втомлюється сама від себе. Якоїсь ночі або ранку людина переступає межу, досягає піку й робить перший крок униз, до смерті. Тоді постає питання: чи сходити гордо, звернувши обличчя до темряви, чи вертатися до того, що було, зберігати позірність і вдавати, ніби це не темрява, а просто в кімнаті погашене світло?

Тим часом червона рукавичка під брудним снігом переконала ділича, що найбільшим обманом молодости є оптимізм, уперта віра в те, начебто щось зміниться, направиться й у всьому є поступ. Тож його зараз пік вузол розпачу, наче віхоть цикути, який він завжди носив у собі. Дідич дивився навколо себе й бачив страждання, смерть, розклад, що були властиві всьому, як бруд. Пройшов усе Єшкотгле й побачив бійню, і несвіже м'ясо на гаках, і скоюрбленого жebraка під крамницею Шенберта, й невелику скорботну похоронну процесію, котра йшла за дитячою труною, і низькі хмари над присадкуватими хатами, що облямовували ринок, і морок, який удирався звідусіль і вже запанував над усім. Нагадувало це повільне, невпинне само-спалення, в якому людській долі, цілі життя були віддані на поталу полум'ю часу.

Повертаючись до палацу, він проходив повз костюл, тож заглянув до нього, але нічого там не знайшов. Побачив ікону Матері Божої Єшкотльовської, однак не було в костюлі жодного бога, котрий би спромігся повернути діличеві надію.

Час Матері Божої Єшкотльовської

Матір Божа Єшкотльовська, замкнута в оздоблені рамці ікони, мала обмежене поле зору на костюл. Вона висіла в боковому нефі й через це не могла бачити ні вівтаря, ні виходу з кропильниці. Колона заступала їй амвон, і вона бачила лише тих поодиноких парафіян, які заходили до костюлу помолитись, або ж цілу їхню вервечку, коли сунули під вівтар після причастя. Під час служби споглядала десятки людських профілів — чоловічих і жіночих, старих і юних.

Матір Божа Єшкотльовська була чистою волею допомоги хворим і вбогим. Була силою, божим чудом. Коли люди звертали до неї свої обличчя, коли ворушили губами, стискали руки на животі чи складали їх ближче до серця, Матір Божа Єшкотльовська давала їм силу й волю до одужання. Давала всім без винятку, не з милосердя, а лише тому, що така була її природа — давати міць тим, хто її потребує. Що діялося далі — це вирішували люди. Одні дозволяли цій силі запрацювати в собі, й вони одужували. Поверталися з дарами — відлитими зі срібла, міді чи навіть золота мініатюрами вилікуваних частин тіла, з коралями, намистом, якими прикрашали ікону.

Інші дозволяли, аби міць витекла з них, немовби з дірявої посудини, й танула в землю. А потім вони втрачали віру в диво.

Те ж саме було з дітичем Попельським, який з'явився перед іконою Матері Божої Єшкотльовської. Вона бачила, як він уляк і намагався молитись. Але не міг, отож підвівся зі злістю й дививсь на коштовні дарунки, на яскраві барви дивотворної ікони. Матір Божа Єшкотльовська бачила, що він дуже потребує доброї сили, сили, що допомагає тілові й душі. Й вона дала її, залила його нею, скупала в ній. Дітич Попельський був, однак, шільним, неначе скляна куля, тож добра сила спливла по ній на холодну підлогу й привела костьол у ніжне, ледь відчутне тремтіння.

Час Міхала

Міхал повернувся додому влітку дев'ятнадцятого року. Це було дивом, та у світі, в якому війна порушила всі правила, часто трапляються дива.

Міхал добрався додому три місяці. Місто, з якого вирушив, лежало сливе по той бік земної кулі — місто над берегом чужого моря: Владивосток. Звільнився, отож, від поведителя сходу, короля хаосу, але оскільки все, що існує поза кордонами Правіка, невиразне й плінне, наче сон, то Міхал уже не думав про це, піднімаючись на міст.

Він був хворий, зморений і брудний. Його обличчя заросло чорною щетиною, а в волоссі чередами мандрували воші. Обірваний мундир переможеної армії висів на ньому, як на гачку, і не мав жодного гудзика. Блискучі гудзики з царським орлом Міхал виміняв на хліб. Мав також лихоманку, нетерплячку й страшне почуття, що не існує вже той світ, з якого п'ять років тому вирушив. Надія повернулася тоді, коли він зійшов на міст і побачив Чарну та Бялку, що едналися в нескінченній радості. Річки залишилися, міст лишився й лишилась також спека, що дрібнила каміння.

З мосту Міхал побачив білий млин і червоні пеларгонії у вікнах.

Перед млином гралася дитина. Мала дівчинка з грубими косами. Могла мати три-чотири роки. Навколо неї поважно проходили білі кури. Жіночі руки відчинили вікно. «Сталося найгірше», — подумав Міхал. Віддзеркалене зрушеною швидкою сонце на мить засліпило його. Міхал подибав до млина.

Він спав увесь день і всю ніч, а уві сні рахував дні останніх п'яти років. Його вимучений, скаламучений розум збивався і блукав сонними лабіринтами, тому Міхал укротре мусив починати своє рахування спочатку. За цей час Женовефа уважно оглянула скам'янілий від куряві мундир, торкнулася просякненого потом коміра, сягнула до кишень, що пахли тютюном. Поглядила пряжки наплічника, та не наважилася його розстебнути. Згодом мундир повис на паркані, тому всі, хто проходив повз млин, мали змогу розгледіти його.

Міхал прокинувся наступного дня на світанку і розглядав сплячу дитину. Детально називав те, що бачив:

— Вона має темно-русяве густе волосся. Має темні брови, темну шкіру, невеликі вуха, маленький ніс, усі діти мають маленькі носи, руки... пухкі, дитячі, однак, нігті, здається, заокруглені.

Потім він підійшов до дзеркала і розглядав себе. Здався сам собі чужою людиною.

Обійшов млин та погладив великий кам'яний круг, що обертався. Зібрав долонею борошняну пилюку, посмакував її кінчиком язика. Занурив руку у воду, проїхав пальцем по дошках паркану, понюхав квіти, крутнув колесом січкарні. Воно зарипіло і втягло жмут м'ятої кропиви.

За млином увійшов у високу траву і став до вітру.

Коли повернувся до хати, наважився глянути на Женовефу. Вона не спала. Дивилася на нього.

— Міхале, за ці роки не торкнувся мене жоден чоловік.

Час Місі

Міся, як і кожна людина, народилася розбитою на частини, нешілісною, шматками. Все в ній було осібно — зір, слух, розуміння, відчуття, передчуття і допитливість. Її малим тілом володіли рефлексі та інстинкти. Усе теперішнє Місине життя мало полягати в складанні всього цього в єдине ціле, а згодом — у його розпад.

Міся потребувала когось, хто б став перед нею і був би дзеркалом, у якому вона відіб'ється як цілісність.

Перший Місин спогад в'язався з виглядом обшарпаного чоловіка на дорозі до млина. Її батько заледве тримався на ногах, а потім часто плакав уночі, притулившись до маминих грудей. Тому Міся ставилася до нього як до собі рівного.

З цього часу вона відчула, що між дорослим і дитиною немає жодної різниці, яка була б насправді важливою. Дитина й доросла людина — це стани перехідні. Міся уважно спостерігала за тим, як змінюється вона сама і як навколо неї змінюються інші, але вона не знала, для чого ці зміни, яка їхня мета. У картонній коробці вона зберігала пам'ятки самої себе, малої, а згодом більшої: плетені немовлячі капчики, маленьку шапчину, ніби шити на кулачок, а не на дитячу голівку, полотняну сорочечку, першу сукенку. Ставила потім свою шестилітню стопу обіч плетеного капчика і відчувала захопливі права часу.

З поверненням батька Міся почала бачити світ. Перед цим усе було нечітким і невизначним. Міся не пам'ятала себе до повернення батька так, мовби й взагалі не існувала. Пам'ятала поодинокі речі. Млин здався їй тоді величезною монолітною брилою, без початку і кінця, без гори і низу. Згодом вона побачила млин інакше — розумом. Він мав сенс і форму. Подібно було з іншими речами. Колись, коли Міся думала «річка», це означало щось холодне й мокре. Тепер вона бачила, що річка тече звідкись і кудись і існує перед і за мостом, і що є інші річки... Ножиці — колись то було дивне, складне й важке для використання знаряддя, котрим магічно послуговувалася мама. Відколи за столом назавжди засів батько, Міся побачила, що ножиці — то звичайний пристрій з двох лез. Вона зробила щось подібне з двох дощечок. Потім довго намагалася знову побачити речі такими, якими вони були перед цим, та батько змінив світ назавжди.

Час Місного млинка

Люди думають, ніби живуть інтенсивніше за тварин, за рослини, а тим паче — за речі. Тварини відчують, що вони живуть більш інтенсивно, ніж рослини та речі. Рослини снять, начебто живуть інтенсивніше за речі. А речі існують, і це існування є більшим життям, ніж будь-що інше.

Місин млинок постав як виріб чийхось рук, що поєднали дерево, порцеляну й мідь. Дерево, порцеляна та мідь зматеріювали ідею мелення. Треба змолоти кавові зернята, аби залити їх потім окропом. Немає когось такого, про кого можна було б сказати, буцімто млинок придумав він, творіння ж бо — це лише нагадування собі того, що існує поза часом, себто завжди. Людина не вміє творити з нічого: це боже мистецтво.

Млинок має живіт з білої порцеляни, а в животі — отвір, у якому дерев'яна шухлядка збирає плоди праці. Живіт прикритий мідним капелюшком з ручкою, викінченою пиптиком з дерева. Капелюшок має ямку, що закривається, — до неї насипають шурхітливі зернятка кави.

Млинок народився десь на мануфактурах, а переголом потрапив до якогось будинку, де щоденно, перед полуднем, молів каву. Тримали його руки теплі й живі. Притискали до грудей, де під ситцем чи фланеллю билось людське серце. Згодом війна перенесла його своєю силою з безпечної кухонної полиці в коробку з іншими предметами, у саквояжі та мішки, у ва-

гони, в які люди в панічному страхові перед наглою смертю тиснулись один з-поперед одного. Млинок, як і кожна річ, убирав у себе весь безлад світу: картини обстрілюваних потягів, лінійні струмочки крові, покинуті будинки, вікнами яких грався шороку інший вітер. Він увібрив у себе тепло холонутих людських тіл та біль розлуки з тим, що знане. Торкалися його руки, й усі вони пестили його незліченною кількістю емоцій і думок. Млинок приймав їх, така-бо здатність усякої матерії — затримувати миттєве й ми-нуше.

Далеко на сході знайшов його Міхал і заховав до наплічника як воєнну здобич. Вечорами на постоях він нюхав його шухлядку — пахла безпечністю, кавою, домом.

Міся виходила з млинком у двір на лавку й крутила ручку. Тоді млинок теж крутивсь легко, ніби грався з нею. Міся розглядала з лавки світ, а млинок крутивсь і молот повітря. Та якось Женовефа всипала в нього пригорш чорних зернят і наказала змолоти. Тоді ручка оберталася вже не так легко, млинок затнувся й почав поволі, систематично прашувати та рипіти. Гра скінчилася. У праці млинки було стільки поважності, що ніхто не посмів би його зараз затримувати. Він увесь перетворився на мелення. А згодом до млинки, до Місі та цілого світу долучився дух допіру змеленої кави.

Якщо придивитися до речей уважно, з заплушеними очима, аби не ввів себе в оману зовнішній вигляд, що його випромінюють навколо себе речі, якщо дозволити собі недовіру, то можна, принаймні на якусь мить, побачити їхні справжні образи.

Речі — це існування, занурене в іншу дійсність, у якій немає ні часу, ні руху. Ми бачимо лише поверхню речей. Решта, заглиблена деінде, окреслює значення та сенс кожного матеріального предмета. Наприклад — кавомелку.

Кавовий млинок — це такий шмат матерії, в якому втілено ідею мелення.

Млинок меле й для цього існує. Але ніхто не знає, що млинок значить взагалі. Ніхто не знає, що все означає взагалі. Може, млинок є шматком якогось тотального фундаментального права перетворення, права, без якого цей світ не міг би обійтись або був би зовсім іншим. Може, кавові млинки є вісью дійсності, навколо якої все це обертається та розвивається, може, для світу вони важливіші, аніж люди. А може, навіть ця єдина Місіна кавомелка — це стовп того, що називається Правіком.

Час парафіяльного ксьондза

Початок літа для його преподобія був найненависнішою порою року. Десь незадовго до Івана Купала Чарна безшесесно заливала його луки.

Ксьондз від природи був запальним і ревним щодо своєї гідності, отож коли бачив, як щось таке неконкретне та розпливчате, таке неозначене та беззмистовне, таке невловне та боягузливе забирає його луки, — його брав гнів.

Одразу ж, разом з водою, з'являлися безсоромні слизаві жаби, що безперестанку вилазили одна на одну й тупо парувались. Видавали при цьому бридкі звуки. Такий голос мав би бути в диявола: скрегігливий, мокрий, захриплий від хтивости, тремтливий від жадання, якого годі вгамувати. Опріч жаб, на ксьондзових луках з'являлися вужі, які пересувались таким огидним і в'юнким рухом, що його преподобію ставало недобре. Одна лише думка, ніби таке видовжене, слизьке тіло може торкнутися його черевика, викликала в нього дрижаки збриду, а шлунок спазматично стискався. Вигляд вужа потім надовго западав йому в пам'ять і спустошував сни. На залитій водою території з'являлася також риба, а з нею в пана ксьондза налагодились кращі стосунки. Рибу можна було їсти. Була ж бо добра, божа.

Річка розливалася луками не довше трьох діб. Після вторгнення вона відпочивала і відбивала собою небо. Вилежувалася так місяць. Увесь цей час

під водою вимокала трава, а якщо літо було спекотне, то над луками ширився дух розкладу та гниття.

Від Івана Купала ксьондз шодень приходив подивитися, як чорна річкова вода заливає квіти святої Малгожати, дзвіночки святого Роха, зілля святої Клари. Іноді йому здавалося, що невинні блакитні та білі головки квітів, залиті по саму шию, волають про допомогу. Він чув їхні тихенькі голосочки, подібні до дзеленчання дзвіночків під час Вознесіння. Нічого не міг для них удіяти. Його обличчя червоніло, а п'ястуки безсило стискались.

Він молився. Зачинав від Івана Купала, який освятив усі води. Однак парафіяльному ксьондзові часто здавалося, що святий Іван його не слухає, що він більше заклопотаний тривалістю дня й ночі, розпаленими молоддю вогнишами, гордіркою, проводженням вінків, пушених на воду, нічним шелестом у кущах. Йому навіть було шкода святого Івана, який щороку регулярно дозволяв Чарній заливати луки. З цього приводу був навіть трохи ображений, отож почав звертатись у молитвах навпрошки до Бога.

Наступного року, після найбільшої повені Бог мовив парафіяльному ксьондзові: «Відгороди річку від лук. Навези землі та насип захисний вал, який утримуватиме річку в її берегах». Його преподобіє подякував Господові й почав скликати парафіян. Гримів через два тижні з амвону про те, що річка нищить дари божі, й закликав до солідарної протидії стихії в такому порядку: з кожного двору один чоловік два дні в тиждень носитиме землю, насипатиме дамбу. На Правік випадали четвер та п'ятниця, на Єшкотлє — понеділок та вівторок, на Котушув — середа й субота.

Першого дня, що був визначений за Правіком, стало до праці лише двоє селюків — Маляк і Херубин. Розгніваний парафіяльний ксьондз сів у свою бричку на ресорах і об'їхав усі хати в Правіку. Виявилось, Серафин зламав пальця, молодого Флоріана забирають до війська, в Хлипалів народилася дитина, в Святоші височила грижа.

Отож його преподобіє не владнав нічого й, розчарований, повернувся додому.

Увечері за молитвою він знову радився з Богом. І Бог відповів: «Заплати їм». Його преподобіє трохи сконфузивсь, позаяк Бог був напрочуд схожим на нього самого, та Всевишній відразу ж додав: «Давай щонайбільше десять грошів за день, інакше шкода й свічку палити. Все сіно ж бо варте не більш ніж п'ятнадцять злотих».

Тому парафіяльний ксьондз знов поїхав бричкою до Правіка й гукнув кількох здорових дядьків насипати дамбу. До роботи взяв Юзека Хлипалу, в якого народився син, Серафина зі зламаним пальцем і ще двох.

Вони мали лише одного воза, отож робота йшла поволі. Ксьондз переймався тим, що негода розладнає плани. Гнав хлопів, як міг. Сам також підкотив поли — але вважав на охайні шкіряні черевики — і бігав поміж хлопцями, торкався мішків, стьобав батоном коня.

Наступного дня до роботи прийшов тільки Серафин зі зламаним пальцем. Розгніваний панотець знову об'їхав бричкою все село, проте виявилось, що робітників або немає вдома, або вони лежать, зморені хворобою.

Це був день, коли його преподобіє зненавидів усіх хлопів Правіка — ледачих, апатичних і жадібних до грошей. Пристрасно просив прощення в Господа за це негідне слуги божого почуття. Знову прохав поради в Бога. «Збільш платню, — сказав йому Бог. — Дай по п'ятнадцять грошів за день, і хоча через це ти не будеш мати з цього річного сіна жодного зиску — це тобі віддасться наступного року». То була мудра порада. Робота пішла.

Спочатку возили пісок з-за Гірки, згодом цей пісок насипали в джутові мішки і обкладали ними річку, наче вона була поранена. І лише тоді засипали все землею й посіяли на ній траву.

Його преподобіє з радістю приглядався до своєї роботи. Річка тепер була зовсім відділена від луки. Річка не бачила луку. Лука не бачила річку.

Чарна вже не намагалась вирватися з визначеного їй річища. Текла собі спокійна і замислена, недосяжна для людських поглядів. Уздовж обох берегів зазеленіли луки, а перегадом вони зацвіли кульбабками.

На луках ксьондза квіти молились безперервно. Молилися святій Малгожати й дзвіночки святого Роха, а також звичайні жовті кульбабки. Від постійних молитов кульбабчині тіла робилися шораз менш матеріальними, менш жовтими, менш конкретними, аж поки в червні перетворювались на ніжний пух. Тоді Бог, зворушений їхньою побожністю, послав теплі вітри, які забирали кульбабчині душі на небо.

Ці самі теплі вітри приносили на Івана Купала дощі. Річка піднімалася сантиметр за сантиметром. Пан ксьондз не спав і не їв. Бігав греблею та луками над річкою й дивився. Міряв палицею рівень води й бурмотів під ніс прокльони та молитви. Річка не зважала на нього. Плинула широким річищем, крутилася у водовертях, підмивала ненадійні береги. Двадцять сьомого червня ксьондзові луки почали просякати водою. Його преподобіє бігав з палицею новою греблею і з розпачем дивився, як вода з легкістю проникає в щілини, пробирається якимись тільки їй знаними шляхами, просочується попід греблею. Наступної ночі води Чарної знищили перепону й розлилися, як і кожного року, луками.

У неділю пан ксьондз прирівнював з амвону вибрики річки до витівок сатани. Прецінь сатана шоденно. година за годиною, як вода, наступає на душу людини. Прецінь людина змушена таким чином до безперервних зусиль, зводячи греблі. Прецінь найменше занехаєння шоденних релігійних обов'язків послаблює греблю, а настирливість спокусника можна порівняти з настирливістю води. Бо ж гріх сочиться, тече і скрапає на крила душі, а велетенська сила зла заливає людину, й падає в його вири, й іде на дно.

Після такої проповіді сам ксьондз іше довго відчував піднесення і не міг спати. Не міг спати через люту ненависть до Чарної. Казав собі, що не можна ненавидіти річку, потоки каламутної води, навіть не рослинний, не тваринний світ, лише рельєф місцевости. Невже це можливо, що він, ксьондз, міг відчутися щось таке абсурдне? Ненавидіти річку.

Та все-таки це була зненависть. Парафіяльному священикові не йшлося навіть про підтоплене сіно: йшлося про бездумність і тупу впертість Чарної, її невловність, егоїзм і безмежну тупість. Коли він так думав про неї, гаряча кров пульсувала в його скронях і рухалася швидше тілом. Відчував неспокій. Уставав і вдягався, незважаючи на нічну пору, а потім виходив з дому й ішов на луки. Холодне повітря тверезило його. Посміхався сам до себе, казав: «Невже можна злоститися на річку, звичайне заглиблення в ґрунті? Річка — це лише річка, не більше». Але коли стояв на її березі, все верталося. Його охоплювали гидливість, збрид і сказ. Із великим задоволенням засипав би її землею, від джерел до гирла. І роззираючись, чи ніхто його не бачить, відламував вільхову гілку і шмагав гладеньке, безсоромне тіло річки.

Час Елі

— Йди. Не можу потім спати, коли тебе побачу, — сказала йому Женовефа.

— А я не можу жити, якщо тебе не бачу.

Вона подивилася на нього сірими очима, й Елі знову відчув, що торкнулася цим своїм поглядом найдальших глибин його душі. Женовефа поставила відра на землю й відгорнула з чола пасмо волосся.

— Візьми відра й ходи зі мною до річки.

— А що скаже твій чоловік?

— Він у палаші.

— А що скажуть робітники?

— Ти мені допомагаш.

Елі схопив відра й рушив за нею кам'янистою стежкою.

— Ти змужнів, — мовила Женовефа, не повертаючи голови.

— Ти думаєш про мене, коли не бачимось?

— Думаю тоді, коли ти про мене думаєш. Щоденно. Смишся мені.

— Боже, чому не покладеш цьому край?! — Елі раптом поставив відра на стежку. — У чому я провинився, який гріх учинили мої батьки? Чому мушу так страждати?

Женовефа зупинилася й дивилася на свої ноги.

— Елі, не гніви Бога.

Вони мовчали якийсь час. Потім Елі підняв відра, й рушили далі. Стежка розширилась, і тепер вони могли йти поряд.

— Ми вже більше не побачимось, Елі. Я вагітна. Восени народжу дитину.

— Це має бути моя дитина.

— Все склалося само...

— Втікаймо до міста, до Кельш.

— ...Усе нас розділяє. Ти молодий, я стара. Ти — єврей, я — полька. Ти з Єшкогтя, а я з Правіка. Ти вільний, я заміжня. Ти — рух, а я — нерухомість.

Вони зійшли на дерев'яну кладку, й Женовефа почала виймати прання з відра. Занурювала його в холодну воду. Темна вода виполіскувала світлі мильні смуги.

— Це ти мені закрутила голову, — сказав Елі.

— Знаю.

Вона полишила прання й притулилася головою до його плеча. Елі відчув запах її волосся.

— Я покохала тебе, як побачила. Відразу. Така любов ніколи не минається.

— Хіба це любов?

Женовефа відповіла.

— З моїх вікон видно млин, — сказав Елі.

Час Фльорентинки

Людям часто здається, буцімто причиною божевілля має бути велика драматична подія, страждання, котре не можна пережити. Їм здається, що божеволіють з якихось причин — через незбутнє кохання, через смерть найближчої людини чи втрату маєтку, через те, що зазірнув в обличчя Богу. Люди також думають, начебо божевільними стають несподівано, відразу, за незвичайних обставин, а божевілля спадає на людину, мов тенета, обплутує розум, каламутить почуття.

Тим часом Фльорентинка збожеволіла зовсім звичайно й, можна сказати, без причини. Раніше мала б причину для божевілля — коли її чоловік утонув зоп'яну в Бялці, коли померло семеро з дев'яти її дітей, коли передчасно викидала вагітність за вагітністю, коли позбувалася тих, кого не народила, й коли двічі від цього мало не померла, коли згоріла її стодола, коли покинула двох живих дітей і валандалася десь світами.

Тепер Фльорентинка стала стара, й усе пережите було позаду. Суха, як дошка, й геть беззуба жила собі в рубленій хатині біля Гірки. Одні вікна виходили на ліс, інші — на село. У Фльорентинки залишилися дві корови, які годували господиню та її псів. Вона мала невеличкий садок, повен хробачливих слив, а влітку біля хати квітли великі куші гортензії.

Фльорентинка божеволіла непомітно. Спершу в неї боліла голова, й вона не могла вночі спати. Заважав їй місяць. Казала сусідкам, що місяць на неї пантрує, його пильний погляд проникає крізь стіни та шибки, а блиск розставляє на неї пастки в дзеркалах, шибках і відображеннях на воді.

Згодом Фльорентинка почала виходити вечорами у двір і чекати на місяць. Він сходить над толокою, завжди той самий, хоча й іншої форми.

Фльорентинка погрожувала йому кулаком. Люди побачили цей кулак, звернений до неба, і сказали: звар'ювала.

Фльорентинчине тіло було дрібне та кошаве. Після періоду, коли вона постійно народжувала, їй залишився округлий живіт, який тепер видавався смішним. наче хлібина, запхнута під спідницю. Після стількох вигітностей не лишилось їй жодного зуба, геть як у прислів'ї: «Одна дитина — один зуб». Щось за шось. Фльорентинчині груди були пласкі та довгі, ніжно тупилися до тіла. Їхня шкіра нагадувала тонкий папір, у який пакують після свят ялинкові прикраси, а крізь неї видніли голубі жилки — ознака того, що Фльорентинка досі живе.

А були це часи, коли жінки помирали раніше від чоловіків, матері — раніше, аніж батьки, адже жінки завжди були резервуарами, з яких виходило людство. Діти вилуплювалися з них, наче пташенята з яєць. Яйце потім мусило само склеїтись до купи. Що сильнішою була жінка, то більше дітей народжувала, а Фльорентинка ж була слабка. На сорок п'ятому році життя її тіло, визволене з кола вічного народжування, досягло своєрідної нірвани безплідності.

Відколи Фльорентинка збожеволіла, на її обійстя почали збігатися коти та собаки. Незабаром люди стали трактувати сусідку як порятунок своєї совісті й, замість топити малих цуценят чи кошенят, підкидали їх у куші її гортензій. Молока двох корів вистачало на всіх. До тварин Фльорентинка ставилася завжди з повагою, так, як до людей. Уранці казала їм «доброго дня», а коли ставила миски з молоком, не забувала побажати «смачного». Мало щого, не називала їх «псами» чи «котами», бо це звучало б зневажливо. Казала «панове пси» чи «панове коти», як ото панове Маляки чи панове Хлипали.

Фльорентинка зовсім не вважала себе божевільною. Місяць за нею гаявся, наче звичайний перестідувач. Але однієї ночі сталося диво.

Як завжди, коли місяць був уповні, Фльорентинка зі своїми псами виїшла на пагорб посваритися з місяцем. Пси вляглися навколо неї на траві, а вона кричала в небо:

— Де мій син? Чим ти його спокусив, товста срібна жабо? Ти надурив мого старого й утягнув його в воду! Я бачила тебе нині в криниці, зловила тебе на гарячому — ти затруїв нам воду...

В будинку Серафинів засвітилося, й чоловічий голос крикнув у темряву:

— Замовкни, дурнувата! Тут люди сплять...

— Та спить собі, спить, поки й ратиці відкидає! Нашо було народжуватися, щоб тільки спати?

Голос замовк, а Фльорентинка всілася на землю й дивилась у срібне обличчя свого ворога. Воно було зоране зморшками, сльозаве, зі слідами якоїсь космічної віспи. Пси всідалися на траві, в їхніх темних очах також відбивався місяць. Вони сиділи тихо, а стара поклатла руку на голову великій кудлатій суці. Тоді відчула в своєму розумі чужу думку, навіть не думку, а контури думки, образ, враження. Це було щось чуже її мисленню, не лише тому, що походило — як вона відчувала — ззовні, а тому, що було геть іншим: однотонним, виразним, глибоким, чуттєвим, пахучим.

Були в ньому небо й два місяці, один побіля одного. Була річка — холодна та радісна. Були хати — привабливі й страшні водночас. Лінія лісу — пейзаж, повен дивного хвилювання. На траві лежали гілки, каміння, листя, наповнені образами, згадками. Поряд них, мов стежки, в'юнилися смуги, повні значення. Під землею — теплі живі коридори. Все було іншим. Лише обриси світу залишилися тими самими. Тоді своїм людським розумом Фльорентинка збагнула, що люди мають рацію: таки — здуріла.

— Я розмовляю з тобою? — запитала великої кудлатої суки, голова якої лежала на її колінах.

Авжеж.

Вони повернулись додому. Фльорентинка вилила в миски рештки вечірнього молока. Сама також узядася вечеряти. Мочила в молоко шматок

хліба та жувала його беззубими яснами. Коли їла, подивилася на одного з псів і спробувала сказати щось йому однією лиш думкою. Послала думку, «увяляла» щось на зразок: «я є, і я їм». Пес підвів голову.

Тож цієї ночі чи то через свого переслідувача, чи то через божевілья Фльорентинка навчилася розмовляти зі своїми псами та котами. Розмови полягали у посиланні образів. Те, що думали тварини, не було таким компактним та конкретним, як мова людей. Не було там рефлексій. Натомість були речі, бачені зсередини, без тієї людської віддалі, яка приносить почуття відчуженості. Світ відтак здавався більш приязним.

Найважливішими для Фльорентинки були ці два місяці з образів тварин. Дивно, що тварини бачать два місяці, а люди лише один. Фльорентинка не могла цього збагнути, отож зрештою втратила бажання розуміти. Місяці були різні, в певному сенсі навіть протилежністю один одному, але й однакові водночас. Один був м'який, трохи вологий, ніжний. Другий світив і радісно дзвенів, був твердий, наче срібло. Через це природа Фльорентинчиного переслідувача була подвійною, і цим він загрожував їй ще більше.

Час Місі

Міся, коли їй минало десятий, була найменшою в класі й тому сиділа на першій парті. Вчителька, походжаючи між партами, завжди гладила її по голові.

Дорогою зі школи Міся збирала потрібні лялькам речі: каштанову шакаралупу на гарлочки, жолудеві шапочки на філіжанки, мох на подушки.

Однак коли приходила додому, то не могла вирішити, в що погратися. З одного боку, її вабили ляльки, перевдягання їх у сукні, годування стравами, яких не видно, але які все ж таки існують. Їй хотілось повивати їхні нерухомі тільки пелюшками, розповідати їм перед сном простенькі історії. Та згодом, коли брала ляльок на руки, її охоплювала нехтія. Не було вже Карміли та Юдити, ані Бобаска. Місині очі бачили пласкі, намальовані на рожевій пластмасі очі, рожеві шоки, завжди стиснуті губи, для котрих не існує жодної їжі. Міся відвертала Кармілу й давала їй ляпаса. Відчувала, що б'є тирсу, обтягнуту матерією. Лялька не скаржилась, не протестувала. Отож Міся саджала її пластмасовим обличчям до шибки й переставала нею цікавитись. Йшла порпатися в маминих речах.

Чудово було прокрастись у спальню батьків і сісти перед двійчастим дзеркалом, яке могло показати навіть те, що зазвичай невидиме — тіні в кутках, потилицю... Міся приміряла коралі, каблучки, відкривала пляшечки й довго вивчала таємницю губної помади. Якогось дня, зовсім розчарувавшись у своїх Кармілах, вона піднесла помаду до губів і наквацяла їх кривавочервоним. Червіль помади зрушила час, і Міся побачила себе старшою на кілька десятків років, такою, якою помре. Негайно витерла помаду й повернулася до ляльок. Взяла у свої руки грубі, набіті тирсою ручки і заплескала ними.

Однак вона завжди поверталася до маминої кімнати. Приміряла її атласні ліфчики і черевики на високих підборах. Із нічної мереживної сорочки робила собі сукню до п'ят. Вона дивилася на своє відображення в дзеркалі — і зненацька здавалася собі смішною. «Може, було б краще пошити вечірню сукню для Карміли?» — думала вона й, збуджена цією думкою, поверталася до ляльок.

Якогось дня на роздоріжжі між маминою кімнатою та ляльками Міся висунула шухляду кухонного столу. Тут було все. Ввесь світ.

По-перше, тримали тут фотографії. На одній з них був тато в російському мундирі з якимись приятелями. Вони стояли обійнявшись, неначе друзі. В Міхала були вуса від вуха до вуха. На задньому плані бризкав фонтан. На іншій світлині були татові та мамині обличчя. Мама в білому вельйоні, тато — в тих самих чорних вусах. Улюбленою Місинною світлиною була фо-

тографія мами з коротко стриженим волоссям і пов'язкою на чолі. Мама здавалася справжньою леді. Була тут також і Місяна світлина. Міся сиділа на лавці перед будинком із млинком на колінах, над головою в неї квітнув бузок.

По-друге, тут лежав найцінніший, на думку Місі, предмет — «місячний камінь», як вона його називала. Колись його знайшов на полі тато й сказав, що камінь не схожий на звичайне каміння. Він, справді, був ідеально круглий, а в його поверхні потонули крихти чогось дуже блискучого. Нагадував ялинкову прикрасу. Міся приклала його до вуха й чекала на якийсь звук, голос каменю. Та небесний камінь мовчав.

По-третє, був у кохонній шухляді старий термометр із розбитою ртутною трубочкою всередині. Тож ртуть могла вільно мандрувати термометром, не обмежена жодною позначкою, незалежна від температури. Вона то розтягалася струмочком, то знову нерухоміла, зібравшись в кульку, мов перелякане звіря. Іншим разом здавалася чорною, а булава водночас чорною, срібною й білою. Міся любила гратися термометром із замкненою у ньому ртуттю. Вважала, що ртуть — це живе створіння, отож назвала її Іскрою. Коли висувала шухляду, казала тихо:

— Доброго дня, Іскро.

По-четверте, в шухляді склали стару, попсуду біжутерію: розірваний ланцюжок, на якому витерлось жовте покриття й оголився тепер сірий метал, рогова брошечка, ажурна й делікатна, на ній була Попелюшка, який птахи допомагали вибирати горох з попелу — всі ті ярмаркові закупи, перед якими не можна було встояти. Між паперами блищали очі забутих каблучок, сережки, скляні корали різних форм. Місю дивувала їхня проста непридатна краса. Вона дивилась на вікно крізь зелене око каблучки. Світ робився іншим — красивим. Вона ніколи не могла вирішити, в якому світі волила б жити: в зеленому, рожевому, блакитному чи жовтому.

По-п'яте, поміж іншими речами в шухляді лежав схований від дітей пружинний ніж. Міся боялася цього ножа, хоча інколи уявляла собі, як вона могла б ним скористатися. Наприклад, захищаючи тата, коли б хтось намагався завдати йому кривди. Ніж мав невинний вигляд. У його ебонітовій колдодочці підступно ховалося лезо. Міся бачила колись, як батько звільнив те лезо одним рухом пальця. Клацання здавалось погрозою й насилало на Місю дрижаки. Тому вона остерігалась навіть випадково торкнутися ножа. Залишала його на своєму місці, в найдалшому правому кутку шухляди, під святими образками.

По-шосте, на ножеві лежали збирані роками маленькі святі образки, ті, які парафіяльний ксьондз роздавав дітям після коляди. Всі вони зображували або Матір Божу Єшкотльовську, або малого Господа Ісуса в куцій сорочці; він пас ягнятко. Господь Ісус був пухленький і мав світле кучеряве волосся. Міся любила такого Господа. На одному з образків був бородатий Бог Отець, що розсівся на небесному троні. Бог тримав у руці ламану палицю, а блискавка, й почала боятися Господа.

Серед образків вилежував медальйон. Незвичайний медальйон, бо зроблений з копійки. З одного боку було викарбувано зображення Матері Божої, з другого — розкинув крила орел.

По-сьоме, в шухляді торохтіли дрібні, однакової форми свинячі кісточки, якими можна було гратися «в креймахи». Міся пильнувала за мамою, коли та робила холодець зі свинячих ніжок, аби не повкидала кісточок. Їх треба було ретельно очистити, а потім висушити на печі. Міся любила тримати їх у руці — вони були легенькі й такі схожі між собою, однакові навіть з різних свиней. Як це може бути, задумувалась Міся, що всі свині, яких колять до Різдва Христового чи Великодня, мають у собі такі самі «креймахи» для гри? Часом Міся уявляла собі живих свиней і відчувала до них жаль. У їхній смерті була бодай одна добра річ — zostавалися після неї креймахи для гри.

По-восьме, в шухляду складали старі та зужиті батарейки. Спочатку Міся взагалі їх не торкалася, так само, як того пружинного ножа. Батько сказав, що вони ще можуть бути заряджені електрикою. Але електрика, замкнена в малій пласкій коробочці, була надзвичайно привабливою. Це нагадувало ругть, ув'язнену в термометрі. Однак ругть можна було побачити, а тієї електрики — ні. Яка вона? Міся брала батарейку й якусь мить виважувала в руці. Електрика була важка. В такій малій коробочці її мало б бути багато. Либонь ту електрику топтали туди, як капусту в діжку, й трамбували пучками пальців. Потім Міся торкалась язиком жовтих кінчиків і відчувала ніжне пошипування — це з батарейки визволялися рештки невикористаної електричної енергії.

По-дев'яте, Міся знаходила в кухонній шухляді різні ліки й знала, що їх категорично заборонено брати до рота. Там були мамині таблетки і мазь тата. Особливу повагу викликали порошки в паперовій торбинці. До того, як мама почала їх уживати, була вона зла й дратівлива і в неї боліла голова. А згодом, коли їх ковтала, заспокоювалась і розкладала пасьянс.

Ну і, власне, по-десяте, лежали там карти для пасьянсу та гри в ремик. З одного боку вони були однакові — зелені рослинний орнамент, та коли Міся їх перевертала, то з'являлась галерея портретів. Вона годинами вдивлялась в обличчя королів і дам. Намагалась осягнути таємницю їхніх зв'язків. Підозрювала, що як тільки засувається шухляда, вони починають провадити між собою довгі розмови, може, навіть сваряться одне з одним через вигадані королівства. Найбільше любила пікову даму. Дама здавалась найкрасивішою і найсмутнішою. Мала недоброго чоловіка. Не мала друзів. Була дуже самотня. Міся завжди шукала її в пасьянсових рядах мами. Шукала також, коли мама починала ворожити. Але мама надто довго вдивлялась у розкладені карти, а Міся нудилася, коли на столі нічого не відбувалось. Отож вертала тоді до порпання в шухляді, в якій був увесь світ.

Час Колоски

У Колосчиній халабуді на Видимачу жили вуж, сова та шуліка, вони ніколи не переходили одне одному дороги. Вуж мешкав на кухні, біля плити, і там Колоска ставила йому миску з молоком. Сова сиділа на горищі, в ніші замурованого вікна, мов статуетка. Шуліка сидів на склепінні даху, в найвищій точці будинку, та його справжнім помешканням було небо.

Найкраще Колоска приручила вужа. Щодень залишала йому молоко, а мисочку присувала все ближче і ближче досередини будинку. Якогось дня вуж приповз до її ніг. Вона взяла його на руки і, напевно, запаморочила йому голову своєю теплою шкірою, що пахла травою та молоком. Вуж обвився навколо її плеча і золотими зніцями вдивлявся у світлі Колосчині очі. Вона дала йому ім'я Злотис.

Злотис закохався в Колоску. Її тепла шкіра розігрівала холодне тіло і холодне серце вужа. Він жадав Колосчиних запахів, оксамитового дотику шкіри, з яким ніщо на світі не могло зрівнятися. Коли Колоска брала його на руки, йому здавалось, ніби він, звичайний гад, перетворюється у щось цілком інше, надзвичайно важливе. Він приносив їй у дарунок упольованих мишей, красиві камінчики з берега, шматочки кори. Колісь приніс яблуко, і жінка, сміючись, підняла вужа до обличчя, а її сміх духмянів статком.

— Ти, спокуснику! — мовила вона до нього з ніжністю.

Інколи жінка кидала йому якусь свою одежину, тоді Злотис залазив у сукенку й розкошував Колосчиними запахами. Він підстерігав її на всіх стежках, якими та ходила, слідкував за кожним рухом. Колоска дозволяла йому лежати вдень на ліжку. Носила його на шиї, немов срібний ланцюг, підперізувала ним стан, вуж заміняв їй браслети, а вночі, коли спала, приглядався до її снів і крадькома лизав вуха.

Злотис страждав, коли жінка кохалася з Лихим Чоловіком. Відчував, що Лихий Чоловік чужий і людям, і звірам. Заривавсь тоді в листя або дивився сонцю просто у вічі. На сонці мешкав янгол-охоронець Злотиса. Янголи-охоронці вузів — дракони.

Якось Колоска йшла луками до Ріки за зіллям із вужем на шії. Зустріла там парафіяльного ксьондза. Ксьондз побачив її й позадкував переляканий.

— Ти, відьмо! — кричав він і вимахував палицею. — Тримайся подалі від Правіка і Ешкотля та від усіх моїх парафіян. Це з дияволом на шії розгулюєш? Хіба не знаєш, що каже Святе Письмо? Щоб Господь Бог сказав до вужа? «І я покладу ворожнечу між тобою та жінкою, між насінням твоїм і насінням її. Воно зітре тобі голову, а ти жалитимеш його в п'яту».

Колоска розсміялася та задерла спідницю, показуючи ксьондзові грішне тіло.

— Згинь! Згинь, сатано! — закричав його преподобіє й перехрестився кілька разів.

Влітку двадцять сьомого року перед Колосчиною халабудою виріс дягель. Колоска спостерігала за ним відтоді, як випустив із землі товстий і твердий пагін. Бачила, як він поволі розгортає своє велике листя. Ріс усе літо, день у день, година за годиною, аж поки сягнув даху хати й розкрив над нею своє буйне суцвіття.

— Ну то що, парубче? — з іронією мовила до нього Колоска. — Ти так розрісся, так потягся до неба, що тепер твоє насіння проростатиме в стрісі, а не в землі.

Дягель мав за два метри і таке велике листя, що воно відбирало сонце в навколишніх рослин. До кінця літа їх там не лишилося жодної. На Михайла дягель зацвів, і кілька гарячих ночей Колоска не могла спати через солодко-терпкий запах, яким було насичене повітря. Потужне, живе тіло рослини відбивалося гострими краями від срібного місячного неба. Інколи вітерець шелестів у суцвіттях та опадали зів'ялі квіти. Колоска підводилася на ліктях і прислухалась, як живе рослина. Вся кімната була повна звабливих запахів.

А коли Колоска нарешті заснула, постав перед нею юнак із світлим волоссям. Був він високий і міцно збудований. Плечі, руки та ноги були наче з відполірованого дерева. Його освітлювало місячне сльиво.

— Я розглядав тебе через вікно, — сказав він.

— Знаю. Ти пахнеш так, що здуріти можна.

Юнак став посеред кімнати і простяг руки до Колоски. Вона втислась між ними і припала обличчям до могутніх твердих грудей. Він трохи підняв її, аби зустрілися їхні губи. Колоска побачила з-під примружених повік його обличчя — шорстке, мов стебло рослини.

— Я прагнула тебе все літо, — сказала в губи, що пахли цукерками, цукатами, землею після дощу.

— Я тебе також.

Вони лягли на підлозі і терлись одне об одного, як стебла трави. Потім дягель посадив Колоску на свої коліна і ритмічно вкоріювався в неї, дедалі глибше проникаючи в її тіло, досліджуючи його внутрішні закапелки, пив з нього соки. Він пив з неї до ранку, поки небо зблякло й защебетали птахи. Тоді дягеля пройняли дрижаки, а тверде тіло замерло непорушно, наче дерево. Зашелестіли суцвіття, і на голі знеможене Колосчине тіло посилалися сухе колюче насіння. Згодом світловолосий юнак повернувся в двір, а Колоска весь день вибирала з волосся запашні зернятка.

Час Міхала

Відколи побачив її, як бавилась у піску перед хатою, — Міся завжди була гарненька — він одразу ж полюбив її. Якраз пасувала до спустошеної місчинки в його душі. Він подарував їй кавовий млинко, якого привіз зі

сходу війсьним трофеєм. Водночас із млинком віддав себе в руки маленької дівчинки, щоб почати все спочатку.

Дивився, як вона росте, як випадають у неї молочні зуби, а на їхньому місці з'являються нові — білі, завеликі як для дрібного личка. З насолодою приглядався до вечірнього розплітання коси і повільних сонних рухів гребеня. Місине волосся було спершу каштановим, а згодом стало темно-русявим і завжди мало червоні блискітки, мов кров чи вогонь. Міхал не дозволяв його стригти, навіть коли потім, під час хвороби, змокле від поту, воно прилипало до лоба й шкі. Саме в такий момент лікар з Єшкотля сказав, що Міся може не вижити. Міхал просто зімлів, ізсунувся з крісла й упав на підлогу. Було зрозуміло: якщо Міся помере, то він також не житиме. Достоту так, буквально, без жодних сумнівів.

Міхал не знав, як виразити те, що відчуває. Йому здавалося, ніби той, хто любить, увесь час дає. Отож дарував Місі несподіванки, вишукував для неї в річці блискучі камінчики, вирізував свистульки з верби, робив видуті яйця, тулив птахів з паперу, купляв у Кельцах іграшки — робив те, що могло сподобатися маленькій дівчинці. Та, передовсім, залежало йому на речах великих, тривалих і разом з тим красивих, таких, з якими більше спілкується час, аніж людина. Ці речі мали затримати в часі його любов назавжди. І назавжди затримати в часі Місію. Завдяки їм їхня любов стала б вічною.

Якби Міхал був королем, то збудував би для Місі палац на горі, красивий і не порушений. Та Міхал був лише мельник, тож купляв Місі одягу, забавки і робив паперових птахів.

Міся мала найбільше суєнок серед усіх дітей в околиці. Вона була така красива, наче панянка з палацу. Мала справжніх ляльок, куплених у Кельцах, ляльок, котрі заплющували очі, а перевернуті горілиць, видавали звуки, що нагадували дитячий плач. Мала для них дерев'яний візочок, навіть два візки — один був зі старого капору. Мала двоповерховий будиночок для ляльок і кілька плюшевих ведмедиків. Хоч би кули їхав Міхал, завжди думав про Місію, завжди тужив за нею. Ніколи не підвишив на неї голосу.

— Дав би ти їй хоч раз по дупі, — бурчала Женовефа.

Сама думка про те, що він міг би вдарити це дрібне довірливе тільце, викликала в Міхала слабкість, ту саму, яка закінчилася колись утратою свідомості. Тому Міся часто тікала від розгніваної мами до батька. Ховалася, немов звірятко, в його запорошеному білим борошном піджаку. Міхал щораз нерухомів, захоплений її широкою довірливістю.

Коли вона пішла до школи, він щоденно надавав собі коротку перерву, щоб вийти з млина на міст і побачити, як Міся вертається. Дрібненька постать дівчинки з'являлася між тополями — цей вигляд повертав усе те, що Міхал утрачав з ранковим виходом Місі. Потім він переглядав її зошити, допомагав робити домашні завдання. Вчив її також російської та німецької мов. Проводив маленьку рученьку через усі літери абетки. Підстругував олівці.

Згодом, двадцять дев'ятого року, щось почало змінюватись. На світ з'явився вже Зидор, змінився ритм життя. Міхал побачив якось обох, Місію та Женовефу, коли вони вішали на мотузках прання: обидві майже однакового зросту, в білих хустках, а на шворках — сорочки, ліфчики, інша білизна — лише одні трохи менші. На хвилину замислився, чиї ті менші, а коли второпав, то зніяковів, як молодий хлопець. Досі мініатюрність Місиної одяжі його розчулювала. Зараз, коли дивився на мотузки з пранням, його охопила злість на те, що час біжить так швидко. Волів би цієї білизни не бачити.

У той самий час, може, трохи пізніше, якогось вечора, перед тим як заснути, Женовефа сказала йому сонним голосом, що Міся вже має місячні. Потім вона заснула, притулившись до нього, і зітхала крізь сон, мов стара жінка. Міхал не міг заснути. Лежав і дивився в темряву. Коли нарешті заснув, то йому наснилося щось дивне, далеке від реальності.

Привиділося, наче йде межею, а обабіч стоять чи то хліба, чи високі жовті трави. Травою бреде Колоска. В руці в неї серп, і вона жне колоски трави.

— Глянь, — каже до нього, — кривавлять.

Міхал нахляєється й справді бачить, як на зжятих стеблинах набрякають краплини крові. Здається йому, що це щось несправжнє й страшне. Відчуває страх. Хоче піти геть, а коли розвертається, то бачить у траві Місю. Вона лежить із заплющеними очима, на ній шкільна форма. Міхал знає, що вона померла від тифу.

— Міся жива, — каже Колоска. — Але це завжди так, що людина спершу помирає.

Вона схилиється над Місею й промовляє їй щось на вухо. Міся прокидається.

— Ходімо додому. — Міхал бере доньку за руку й намагається потягти за собою.

Та Міся ніби ще не опритомніла. Не дивиться на нього, але заперечує:

— Ні, тату, маю багато справ, їх треба владнати. Не піду.

Тоді Колоска киває пальцем на її губи.

— Дивись, вона не ворухить губами, коли говорить.

Міхал зрозумів у цьому сні, що Місі торкнувся якийсь різновид смерті, смерті неповної, але так само вражаючої, як і справжня.

Час Ізидора

Листопад двадцять восьмого року був дощовитим і вітряним. Таким був і той день, коли Женовефа почала народжувати свою другу дитину.

Тільки-но прибігла повитуха Куцмерка, Міхал повів Місю до Серафинів. Серафин поставив на стіл пляшку горілки, а за мить найшло й ще сусідів. Усі хотіли випити за нащадка Міхала Небеського.

У цей же час Куцмерка гріла воду й лаштувала простирадла. Женовефа, монотонно йойкаючи, міряла кроками кухню.

У цей же час на осінньому обрії Сатурн розлігся в сузір'ї Стрільця, наче крижана гора. Могутній Плутон, планета, котра допомагає перетинати всі кордони, засів у сузір'ї Рака. Цієї ночі він пригорнув до себе Марса й ніжного Місяця. Чутливі вуха янголів вихоплювали з гармонії восьми небес дзвякітливий звук, подібний до звуку філіжанки, що падає і розбивається на друзки.

У цей же час Колоска саме підмела хату й присіла в куточку на в'язці торішнього сіна. Почала народжувати. Тривало це кілька хвилин. Народила велике, красиве немовля. В хаті запахло дятеlem.

У цей же час в Небеських, коли показалася голівка, з Женовефою почалися клопоти. Зомліла. Перелякана Куцмерка відчинила вікно і крикнула в темряву:

— Міхале!.. Міхале!.. Люди!..

Та сильний буревій глушив її голос, і Куцмерка зрозуміла, що мусить давати собі раду сама.

— Здохля ти, а не баба! — крикнула вона до зомлілої, щоб підбадьорити себе. — До танців тобі, а не до положів. Задуши дитину, задуши... — Вона вдарила Женовефу по обличчі.

— Ісусе, тужся! Тужся!

— Дівчинка? Хлопчик? — допитувалася без упину Женовефа та, протвержена болем, почала тужитися.

— Хлопчик, дівчинка, яка різниця? Ну ще, ще...

Дитина хлопнула на Куцмерчині руки, і Женовефа знову зомліла. Куцмерка зайнялася немовлям. Воно тоненько запищало.

— Дівчинка? — прийшла до тьми Женовефа.

— «Дівчинка? Дівчинка?» — перекинула її повитуха. — Дурета, а не баба. — До хати ввійшли засапані жінки.

— Йдїть скажїть Мїхаловї, що має сина, — розпорядилась Куцмерка.

Дитинї дали ймення Ізидор. Із Женовефою було погано. Почалась лихоманка, не могла годувати малого. Кричала з гарячки щось про те, що підмїнили їй дитину. Коли прийшла до тїям, одразу ж сказала:

— Дайте менї мою доньку.

— Маємо сина, — вїдповїв їй Мїхал.

Женовефа довго розглядала немовля. То був хлопчик, великий і блїдий. Мав тоненькї повїки, крїзь якї просвїчували блакитнї жилки. Його голова здавалась завеликою. Був дуже неспокїйний, плакав, здригався вїд найменшого звуку й заходивсь таким криком, що годї було його заспокоїти. Хлопчика будило рипїння пїдлоги, навїть цокання годинника.

— Це вїд коров'ячого молока, — казала Куцмерка. — Мусиш сама його годувати.

— Не маю молока, не маю молока, — стогнала розпачливо Женовефа.

— Треба скорїше знайти годувальницю.

— Колоска народила.

— Не хочу Колоску, — сказала Женовефа.

Годувальницю було знайдено в Єшкотлї. То була єврейка, в якїй померло одне з близнят. Мїхал мусив привозити її двїчі на день.

Голований жїночим молоком Ізидор не переставав плакати. Женовефа носила його на руках шїлими ночами по кухнї, по кїмнатї. Пробувала також лягати та їгнорувати плач, але тодї вставав Мїхал і тихенько, щоб не перешкоджати Мїсиним снам, загортав малого в коц і виносив надвїр, пїд усїяне зїрками небо. Нїс сина на Гїрку або йшов Гостинцем до лїсу. Дитя заспокоювалось колїсанням, запахом сосен, та коли Мїхал повертався назад і переступав порїг хати, знову починало плакати.

Інколи, вдаючи, нїби спить, Мїхал дивився з-пїд примружених повїк на дружину, коли та стояла над колицкою і приглядалась до дитини. Дивилася байдуже, холодно, немов на предмет, а не на людину. Дитя, нїби вїдчуваючи цей погляд, плакало ще голоснїше, ще жалїсливїше. Що там робилося в головах матерї і дитини, Мїхал не знав, але якїсь ночї Женовефа звїрилася йому пошепки:

— Це не наша дитина. Це дитина Колоски. Куцмерка сказала менї «дївчинка», я ж пам'ятаю. Потїм щось повинно було статися, Колоска могла обдурити Куцмерку, бо коли я пробудилася, то вже був син.

Мїхал сїв і запалив лампу. Побачив мокре вїд слїз обличчя.

— Женусю, не можна так думати. Це Ізидор, наш син. Вїн схожий на мене. Ми ж хотїли сина.

Щось од тїєї короткої нїчної розмови залишилося в родинї Небеських. Тепер уже обоє приглядалися до дитини. Мїхал шукав подїбностей. Женовефа крადькома рахувала синовї пальцї, оглядала шкїру на спинї, дослїджувала форму вух. І що старшим ставав син, то бїльше Женовефа знаходила доказїв того, що вїн не їхнїй.

На першї народини Ізидор не мав ще жодного зуба. Ледве сидїв, небагато пїдрїс. Було очевидно те, що все його зростання йде в голову — хоча личко залишалося маленьким, голївка збїльшувалась вїд лїнїї брїв у довжину і в ширину.

Навеснї тридцятого року вони поїхали з ним у Ташув, до лїкаря.

— Це може бути водянка голови, й дитина скорїш за все помре. На це нема радї.

Слова лїкаря були закляттям, яке збудило в Женовекї заморожену пїдозрами любов.

Женовефа полюбила Ізидора так, як люблять пса чи калїку, безпорадне звїрятко. Було це найчистїше людське милосердя.

Час дідича Попельського

Дідичеві шастило в справах. Щороку в нього ставало на один рибний ставок більше. Коропи в ставках були величезні й гладкі. Самі пхалися в сітки, коли приходив на них час. Дідич обожнював гуляти греблями, дивитись у воду, а потім у небо. Рибний статок заспокоював нерви, ставки дозволяли схопити в цьому всьому хоча б якийсь сенс. Що більше ставків, то більше сенсу. Розум дідича Попельського, зайнятий ставками, мав багато роботи: доводилось планувати, обдумувати, лічити, творити, комбінувати. Про ставки можна було думати весь час, і тоді розум дідича не завертав у темні, холодні кутки, що затягували, немов багно.

Вечірній час дідич присвячував родині. Його дружина, тендітна, мов стеблинка лепехи, засипала його градом проблем, дріб'язкових і неважливих, як йому здавалося. Бо ж служба, бо ж прийоми, бо ж діти, школа, бо ж машина, бо ж гроші, бо ж притулок. Увечері дружина сиділа разом з ним у вітальні й заглушувала своїм монотонним голосом музику, що линула з радіоприймача. Колись дідич бував шасливим, коли вона масажувала йому спину. Тепер тонкі жінчині пальці раз на годину перегортали сторінку книжки, яку читала вже цілий рік. Діти підросали, й дідич знав про них дедалі менше. Його найстарша донька з презирливо відкопаними губами гнітила його, мов чужа й навіть ворожа йому особа. Син зробився мовчазним і сором'язливим, більше не сівав йому на коліна, не сіпав за вуса. Наймолодший син, улюблений і пешений, бував неслухняним і мав напади люті.

Тридцять першого року Попельські поїхали з дітьми до Італії. Після ворття додому дідич Попельський уже знав, що знайшов свою пасію — в мистецтві. Він почав збирати альбоми про малярство, а згодом дедалі частіше бував у Кракові, де купував картини. Мало цього, часто запрошував до палацу художників, провадив з ними дискусії і пиячив. На світанку вів усе товариство на свої ставки і показував олівкові спини величезних поїздок.

Наступного року дідич Попельський палко закохався в Марію Шер, юну художницю з Кракова, представницю футуризму й ташизму. Як це буває в несподіваних коханнях, у його житті почали з'являтися багатозначні збіги обставин, випадкові спільні знайомі, необхідність невідкладних поїздок. Завдяки Марії Шер дідич закохався в сучасне мистецтво. Коханка була як футуризм і ташизм: повна енергії, несамовита, однак у певних справах збіса твереза. Тіло мала, наче статуя, — гладеньке й тверде. Світлі пасма волосся прилипали до її чола, коли вона пращувала над величезним полотном. Була цілковитою протилежністю дідичевої дружини. Поруч з нею та нагадувала класичний пейзаж вісімнадцятого століття: повен деталей, гармонійний і болісно статичний.

На тридцять восьмому році свого життя дідич Попельський відчув, що відкрив для себе секс. То були дикі й шалені любовощі, немов сучасне мистецтво, немов Марія Шер. Біля ліжка в майстерні стояло величезне дзеркало, в якому відбивалось усе перетворення Марії Шер та дідича Попельського в жінку та чоловіка. Відбивалася розкидана постіль, овечі шкури, замашені фарбою голі тіла, й гримаси облич, і голі груди, й ноги, й спітнілі спини зі смугами розмазаної губної помади.

Повертаючись новим автомобілем з Кракова додому, дідич Попельський вибудовував плани втечі до Бразилії, до Африки зі своєю Марією, однак, переступивши хатній поріг, тишився, що все лишається на своїх місцях, стало, безпечно й надійне.

Після шести місяців шаленства Марія Шер заявила дідичеві, що виїздить до Америки. Казала, ніби там усе нове, повне розмаху й енергії. Там твориться власне життя, немов футуристична картина. Після її від'їзду дідич Попельський захворів дивною, багатосимптомною хворобою, яку для того, аби її полегшити, було названо запаленням суглобів. Цілий місяць лежав у ліжку, де міг спокійно віддатися стражданню.

Він пролежав місяць не стільки через біль чи слабкість, як тому, що повернулось те, що він намагався забути останні роки, — світ скінчився, все розпадається, як струхлявіле дерево, бо матерію підточує зсередини червоточина, все відбувається без жодного сенсу й нічого не важить. Дідичеве тіло піддалося — воно також розпалося. Те саме сталося із його волею. Час між вирішенням і початком дії роздувся й став нездоланим. Горло дідича Попельського було спухле й закладене. Це означало, що він і досі живе, в його тілі все ще тривають якісь процеси, тече кров, б'ється серце. «Звалило мене», — думав дідич, з ліжка чіплявся за щось поглядом, і його погляд зробився липким: мандрував предметами кімнати і сідав на них, як муха. Хляп! — сів на стос книжок, які дідич замовив для себе і які, проте, не читав. Хляп! — пляшка з ліками. Хляп! — якась пляма на стіні. Хляп! — шмат неба за вікном. Його мучило зазірання людям в обличчя. Вони видавалися йому такими рухливими, такими змінними. Доводилось бути дуже чуйним, аби на них дивитись, а дідич Попельський не мав сили на чуйність. Відвертав очі.

У дідича було всеохопне жадливе відчуття, ніби повз нього проходить світ і все, що в ньому добре і зле: кохання, гроші, запал, далекі подорожі, красиві картини, мудрі книжки, чудові люди — все це рухається десь обіч. Час дідича минається. Тоді в раптовому розпачі в нього виникло бажання підхопитися й кудись бігти. Але куди і нащо? Він падав на подушку й давився невилпаканими сльозми.

Й знову весна принесла надію на порятунок. Коли він уже почав ходити, хоча й з ціпком, став над своїм улюбленим ставом і задав собі перше запитання: «Звідки я йду? — ворушувся неспокійно. — Звідки я взявся, де мій початок?» Дідич Попельський повернувся додому й присилував себе до читання. Про давні та доісторичні часи, про археологічні розкопки й критську культуру. Про антропологію й геральдику. Однак усі ці знання до нього не доходили, тож поставив собі друге запитання: «Що взагалі можна знати? Яка користь із здобутих знань? І чи можна пізнати щось до кінця?» Він думав і думав, а в суботу дискутував на цю тему з Пельським, який приїжджав на бридж. Нічого не висновувалося з цих дискусій та роздумів. З часом дідичеві вже не хотілося й розтуляти рота. Знав, що скаже Пельський і знав, що скаже він сам. Мав враження, що весь час вони говорять про одне й те саме, повторюють власні репліки, немов грають ролі й, наче нічні метелики, наближаються до якоїсь лампи, після чого втікають від реальності, яка могла б їх спалити. Отож він задумався нарешті над третім запитанням: «Як слід діяти, як жити, що робити, а чого — ні?» Перечитав Мак'явеллієвого «Монарха», книжки Торо, Кропоткіна, Котарбінського. Усе літо він читав так багато, що майже не виходив зі своєї кімнати. Занепокоєна всім цим пані Попельська підійшла якогось вечора до його письмового столу:

— Подейкують, ніби той старий рабин з Єшкотля — цілитель. Я була в нього й запросила, щоб він прийшов до нас. Він згодився.

Дідич посміхнувся, роззброєний наївністю дружини.

Розмова з рабином була не такою, як він її собі уявляв. Разом зі старим прийшов молодий єврей, оскільки рабин не говорив польською. Дідич Попельський не мав бажання звиряти свої страждання цій чудернацькій парі, тож поставив свої три запитання, хоча, чесно кажучи, не розраховував на відповідь. Пейсатий молодик переклав плутану мову рабина чіткими польськими реченнями. Тоді рабин здивував дідича.

— Ти збираєш запитання. Це добре. Маю для твоєї збірки ще одне, останнє: «Куди прямуємо? Яка мета часу?»

Рабин підвівся. На прощання простяг руку дідичеві напрочуд галантним жестом. За мить невиразно відізався від дверей:

— Час деяких племен настає. Тому дам тобі щось, воно відтак перейде в твою власність.

Дідича розвеселив цей таємничий тон і поважність єврея. Уперше за весь місяць він з апетитом попоїв, глузуючи з дружини.

— Хапаєшся за різну ворожбу, щоб вилікувати мене від запалення суглобів. Як видно, найдіпшиими ліками на мої хворі суглоби виявився старий жид, який на запитання відповідає запитанням.

На вечерю був заливний короп.

Наступного дня до дідича прийшов пейсатий хлопець і приніс чималу дерев'яну скриньку. Дідич одразу відкрив її. Всередині були перетинки, що утворювали комірчки. В одній з них лежала стара книжка з латинською назвою: «*Ignis fatuus, себто Повчальна гра на одного грача*».

В іншій комірці, вистеленій оксамитом, лежав восьмигранник, зроблений з дерева карельської берези. На кожній стінці був інший рахунок очок, від одного до восьми. Дідич Попельський ніколи не бачив такого грально-го «кубика». В решті комірках лежали мідні мініатюрні фігурки людей, тварин і предметів. Під ними він знайшов багаторазово складений і протертий на згинках шмат полотна. Дедалі більше дивуючись цьому химерному подарунку, дідич розстелив полотно на підлозі — воно зайняло майже все місце між письмовим столом і книжковими полицями. Це був якийсь різновид настільної гри, що мала форму великого колоподібного лабіринту.

Час Потопельника Плюща

Потопельник — то була душа селяка, званого Плющем. Плющ утонув у ставку в серпні, коли випита горілка занадто розвела його кров. Він вертався возом з Волі й раптово сполошені місячними тінями коні перекинули воза. Хлоп упав у неглибоку воду, а коні відійшли, засоромлені. Вода під берегом була тепла, нагріта літньою спекою, й Плющеві було приємно лежати в ній. Він не зауважив, що помирає. Коли літепло вдерлося в легені п'яного Плюща, він застогнав, але не витверезів.

Ув'язнена в п'яному тілі очманіла душа, душа з невідпущеними гріхами, без мапи подальшої дороги до Бога, зосталася, наче пес, біля тіла, що хололо в очеретах.

Така душа сліпа й безпорадна. Вона вперто вертається до тіла, бо не знає іншого способу існування. Тужить, однак, за краєм, з якого походить, у якому була завжди і з якого випхнуто її в світ матерії. Вона пам'ятає його і згадує, голосить і сумує, та не знає, як туди повернутися. Її переймають хвилі розпачу. Тоді вона полишає вже тліюче тіло й на власний страх і ризик шукає дорогу. Вештається на роздоріжжях, дорогах, намагається скористатись випадком на шосе. Набирає різних форм. Уходить у предмети й тварин, часом навіть у напівпритомних людей, але вже ніде не здатна нагріти собі місця. В світі матерії вона — вигнанець, не сприймає її в світ духу, бо, щоб туди ввійти, потрібна мапа.

Після цих безнадійних мандрівок душа вертає до тіла або до місцини, де залишила його. Однак холодне мертве тіло є для неї тим, чим для живої людини — струхлявлений будинок. Душа намагається збудити мертве серце, мертву, позбавлену життя повіку, однак їй не вистачає сил або ж рішучості. Мертве тіло, за божим порядком, каже: ні. Тіло людини, отож, стає невідомим домом для душі. А місце смерті тіла — невідомою в'язницею. Душа потопельника шарудить в очеретах, прикидається тінню, а часом позичає собі в туману якусь форму, завдяки якій прагне контактувати з людьми. Не розуміє: чому її уникають люди, чому вона викликає в них жах.

А ще збентежена Плющева душа також думала, ніби вона й надалі є Плющем.

З часом у Плющевій душі зродилось якесь розчарування і нехті до всього людського. В ній перепліталися рештки старих людських чи навіть тваринних думок, якісь спогади та образи. Отож вона вірила, бушімто відбу-

деться ще якась катастрофа, момент смерті Плюща чи когось іншого, й це допоможе їй звільнитися. Тому так палко прагнула знову сполошити чийось коней, перекинути віз або втопити людину. Так з душі Плюща народився Потопельник.

Він обрав собі місцем перебування лісовий ставок з греблею й кладочкою, а також увесь ліс, названий Воденицею, а ще луки від Паперні аж до Видимача, де клубочився найгустіший туман. Потопельник тинявся своїми володіннями, бездумний і порожній. Лише вряди-годи, коли здивував людину чи тварину, оживало в ньому почуття люті. Тоді його існування набирало сенсу. Будь-якою ціною він намагався вчинити цій істоті якась зло, менше чи більше, але зло.

Потопельник увесь час по-новому пізнавав власні можливості. Спочатку вважав, ніби він слабкий і безборонний, на кшталт повітряного вихору, легенької мряки, калюжі води. Перегодом завважив: може рухатися швидше, аніж будь-хто, швидше за саму думку. Хоч би про яке місце подумав, він одразу міг туди потрапити. Не моргнувши оком. Збагнув також, що слухається його імля, що може нею керувати, як захоче. Може забрати в неї силу або форму, може рухати всіма її хмарами, заступати ними сонце, розмивати крайнебо, продовжувати ніч. Потопельник визнав себе Повелителем Імли, й відтоді так і почав думати про себе: Повелитель Імли.

Повелитель Імли найкраще чувся під водою. Усе літо лежав у глибині на ложі з мулу та догниваючого сміття. Стежив з-під води за порами року, що змінювали одна одну, за мандрівками сонця та місяця. З-під води бачив дощ, барви осіннього падолисту, танок літніх метеликів, людей, що купаються, помаранчеві ніжки диких качок. Часом щось пробуджувало його з того сну-не-сну, часом — ні. Він не замислювався над цим. Тривав.

Час старого Боського

Він ціле своє життя просидів на даху терема дідача Попельського. Палац був великий, то й дах величезний — повен кроков, бантин та настилу й увесь покритий гарним дерев'яним гонтом. Коли б розпростерти дах палацу і покласти на землю, він укрит би все поле, яким володів Боський.

Гарувати на цій землі старий Боський доручив дружині та дітям — мав три дівчини й хлопця, Павла, ставного та здібного. А сам щоранку вилазив на дах і замінював підгнилі чи пожолоблені гонтини. Його праця не мала кінця. Вона не мала також і початку, бо ж Боський не починав од якогось конкретного місця і не просувався у певному напрямку. Він на колінах оглядав метр за метром дерев'яний дах, совгаючись то тут, то там.

Ополудні приходила до нього дружина з обідом у подвійному горщику. В одній посудині була затирка, в другій — картопля чи каша з вишкварками та кисляком або капуста чи картопля. Старий Боський не злавив на обід. Мотузком піднімав відро з горщиками, в цьому ж відрі виїжджали перед цим нагору нові гонти.

Боський їв і, жуючи, споглядав навколишній світ. З даху терема він бачив луки, річку Чарну, дахи Правіка та постаті людей, такі маленькі й крихкі, що йому хотілося дмухнути на них і звіяти зі світу, наче сміття. З цією думкою Боський напихав рота й далі, а на його засмаглому обличчі з'являлася гримаса, що могла б нагадувати посмішку. Боський любив ці щоденні хвилини, це своє уявне роздмухування на всі боки людей. Часом уявляв собі все трохи по-іншому: нібито його подих перетворюється на буревій, зриває дахи, валить дерева, вкладає покотом садки. На поля вдиралась вода, а люди поспіхом будують човни, щоб урятувати себе та своє майно. В землі утворюються вирви, з яких вибухає живий вогонь. У небо валус пара з боротьби вогню та води. Все тремтить аж до підмурків і на решті западається, неначе дах старого будинку. Люди перестають бути важливими — Боський нищить увесь світ.

Він дожовував шматок і зітхав. Видіння розвивалося. Тоді скручував сигарку й дивився на терем, на парк і рови довкола, на лебедів, на ставок. Приглядався до карет, що під'їжджали, пізніше — до автомобілів. З даху бачив жіночі капелюшки, панські лисини, бачив дідачки, й найнявся з кінної прогулянки, й дідачку, яка завжди дріботіла. Бачив панночку, вигончену й тендітну, її псів, котрі наводили жах на село. Бачив вічний рух людей, їхні вітальні й прощальні жести, вирази обличчя тих, що входили й виходили, говорили між собою та слухали.

Але хіба вони його обходили? Він докурював самокрутку, а його погляд уперто вертався до дерев'яних гонтів, щоб осісти на них, немов річкова беззубка, щоб ними насолоджуватись і жититися. Й уже думав про прирізки та шліфування — так закінчувалась його обідня перерва.

Дружина забирала спушені горщики й вертала луками до Правіка.

Час Павла Боського

Син старого Боського, Павел, хотів стати «значним». Боявся, що коли не почне діяти, то стане таким «незначним», як його батько, й завжди кластиме якісь гонти на чимусь даху. Тож, коли йому минуло шістнадцятий, він залишив дім, у якому заправляли його некрасиві сестри, й найнявся в Єшкотлі до жида. Жид звався Аба Козеницький і торгував лісом. Спочатку Павел працював як звичайний лісоруб і вантажник, однак десь-то сподобавсь Абі, бо той невдовзі доручив йому відповідальну справу: сортувати колоди.

Павел Боський, навіть сортуючи дерева, завжди дивився в майбутнє, минуле його не обходило. Сама думка, що можна формувати майбутнє, впливати на те, що діється, збуджувала його. Часом він задумувався, як це все буде. Чи був би він зараз таким самим, коли б народився в теремі, Попельським? Чи думав би так само? Чи подобалась би йому Міся Небеська? Чи й далі хотів би стати фельдшером, чи, може, брав би вище — лікарем, університетським професором?

В одному молодий Боський був певен — потрібні знання. Знання й освіта — це ключі, які відчиняють перед тобою всі двері. Зрозуміло, що іншим легше, всім отим Попельським і їм подібним. І це несправедливо. Але, з іншого боку, він теж міг учитись, хоча й з більшими зусиллями, оскільки мусив заробляти на себе й допомагати батькам.

Тож після роботи заходив до громадської бібліотеки й брав книжки. Бібліотека була погано впорядкована. Бракувало там енциклопедій, словників. Поліці були переповнені якимись «Дочками королів», «Без посагу» — книжками для бабів. Удома Павел позичені книжки ховав у постіль від сестер. Не любив, коли торкалися його речей.

Усі три сестри були великі й гладкі. Їхні голови здавалися для них малими. Вони мали низькі лоби й густе, світле, як солома, волосся. Найкрасивішою з них була Стася. Коли вона усміхалась, на засмаглому обличчі блищали білі зуби, але її трохи спотворювали незграбні качині ноги. Середульша, Тося, була вже заручена з заможним господарем з Котушова, а Зося, велика й сильна, ось-ось мала поїхати на роботу до самих Кельц. Павел тишився, що вони підуть з дому, хоча рідну хату не любив так само, як і своїх сестер.

Він ненавидів бруд, який проникав у щілини старої дерев'яної халупи, в підлогу, під нігті. Ненавидів сморід коров'ячого гною, яким просякає одяга, коли заходиш до хліва. Ненавидів дух запареної для свиней картоплі — він пробирав увесь дім, кожну річ у хаті, волосся і шкіру. Ненавидів хамську говірку, якою спілкувалися батьки і яка пхалася часом на язик йому самому. Ненавидів полотно, необроблене дерево, дерев'яні ложки, відпустові святі ікони, товсті ноги сестер. Інколи йому вдавалося цю зненависть зібрати десь у щелепах, і тоді він відчував у собі велику силу. Знав, що матиме все, чого прагне, що прямуватиме вперед і ніхто не зуміє його спинити.

Час Гри

Лабіринт, намальований на полотні, складався з восьми кіл чи сфер, званих Світами. Що ближче до середини, то густішим здавався лабіринт, більше було в ньому сліпих вуличок і глухих кутів. І навпаки — зовнішні сфери справляли враження світліших, просторіших, а стежки лабіринту здавалися тут ширшими і не такими хаотичними — немовби запрошували в мандри. Сфера в центрі лабіринту — найтемніша і найбільш заплутана — називалася Світом Першим. Чиясь невправна рука зробила біля цього світу стрілку хімічним олівцем і написала: «Правік». «Чому Правік? — дивувався дідич Попельський. — Чому не Котушув, Єшкотле, Кельци, Краків, Париж чи Лондон?» Складна система доріжок, перехресть, розвилки і полів звивисто провадила до єдиного проходу у наступну сферу, звану Світом Другим. У порівнянні з гушавиною центру тут було трохи просторіше. Два виходи вели до Світу Третього, й дідич Попельський швидко збагнув: у кожному Світі вдвічі більше виходів, аніж у попередньому. Кінчиком вічного пера він ретельно порахував усі виходи з останньої сфери лабіринту. Було їх 128.

Книжечка *«Ignis fatuus, себто Повчальна гра на одного грача»* була простою інструкцією, написаною латиною й польською. Дідич гортав її сторінку за сторінкою, і все це здавалося надто складним. Інструкція по чергово описувала кожен можливий результат кидання «кубика», кожен рух, кожного пішака-фігурку й кожен з Восьми Світів. Опис видавався незв'язним і повним відхилень од теми, допоки дідич нарешті зробив висновок, що все це вигадка божевільного.

«Гра є різновидом дороги, на якій шоразу виникає якийсь вибір, — прочитав дідич Попельський перші слова. — Вибір здійснюється сам по собі, та інколи в грача виникає враження, що він робить його свідомо. Це може його налякати, бо тоді він відчує себе відповідальним за те, де перебуває й що з ним трапляється.

Грач бачить свою дорогу, як тріщину в кризі — лінію, яка в запаморочливому темпі раз по раз роздвоюється, в'ється й змінює напрям. Або бачить блискавку в небі, котра шукає собі дорогу крізь повітря в спосіб непередбачуваний. Грач, який вірить у Бога, говорить: «святе приречення», «перст божий» — то всесильна і могутня рука Творця. Якщо ж він у Бога не вірить, говорить: «випадак», «збіг обставин». Часом грач уживає словосполучку «мій вільний вибір», але, либонь, говорить це тихіше й невпевнено.

Гра є мапою втечі. Вона починається з центру лабіринту. Її мета — перехід усіх сфер і звільнення з тенет Восьми Світів».

Дідич Попельський гортав заплутаний опис пішаків і стратегії початку Гри, аж поки дійшов до характеристики Першого Світу. Прочитав:

«На початку не було ніякого Бога. Не було ані часу, ані простору. Були лише світло й темрява. І були вони досконалі».

Мав одчуття, ніби звідкись знає ці слова.

«Світло прийшло в рух саме в собі і спалахнуло. Його стовп ударив у темряву й віднайшов там матерію, споконвіку нерухому. Вдарив у неї з усією силою, аж пробудив у ній Бога. Бог, ще непритомний, ще непевний, роздвигався навколо, а позаяк нікого, окрім себе, не побачив, то визнав, що він — Бог. І сам для себе неназваний, сам для себе незрозумілий, прагав пізнати себе. Коли вперше придивився до себе, впало Слово, — Богові видавалося, ніби пізнання — це називання.

Й ось зірвалося Слово з Божих вуст і розбилася на тисячі часток, які стали насінням Світів. Відтоді Світи зростають, а Бог відбивається в них, як у

дзеркалі. Досліджуючи свої віддзеркалення в Світах, він бачить себе дедалі більше, дедалі краще пізнає себе, і це пізнання збагачує його, а отже, збагачує й Світи.

Бог пізнає себе через потік часу, бо лише те, що неохопне й змінне, найбільш подібне до Бога. Він пізнає себе через скелі, які стрімко виринають з моря, через закохані в сонце рослини, через покоління тварин. Коли з'являється людина, на Бога сходять осяяння, він уперше може назвати в собі крику лінійю дня та ночі, ту субтельну межу, від якої світле починає бути темним, а темне — світлим. Відтоді він удивляється в себе очима людей. Бачить тисячі своїх облич і приміряє їх, неначе маски, і — як актор — на мить стає маскою. Він молиться сам до себе вустами людей, відкриває в собі протиріччя, бо ж у дзеркалі відображення буває реальним, а реальність переходить у відображення.

«Ким я є? — питає Бог. — Богом, чи людиною, чи, може, водночас і тим, і тим або ж жодним з них? Чи то я створив людей, чи вони — мене?»

Його спокушує людина, тож скрадається він до ложа коханців і віднаходить там кохання. Скрадається до ліжок старих людей і знаходить там проминальність. Скрадається до ліжок тих, котрі помирають, і знаходить там смерть».

«Чом би й не спробувати?» — подумав дідич Попельський. Він повернувся на сам початок книжки і розставив перед собою мідні фігурки.

Час Місі

Міся зауважила, що той високий білявий парубок, Боський, приглядається до неї в костюлі. Потім, коли виходила після служби, він стояв надворі й знову дивився та дивився на неї. Міся відчувала його погляд, як незручну одягу. Боялась поворухнутися вільніше, глибше вдихнути. Бентежив її.

Так було всю зиму, від різдв'яних свят до Великодня. Коли потеплішало, Міся щотижня приходила до костюлу легше вбраня й ще більше відчувала на собі погляд Павла Боського. На свято Божого Тіла цей погляд торкнувся її голої шиї і відкритих плечей. Міся відчула, що він дуже м'який і приємний, наче ніжне тертя кицьки, наче пір'ячко, мов пух осоту.

Цієї неділі Павел Боський підійшов до Місі й запитав, чи можна провести її додому. Вона погодилася.

Павел говорив усю дорогу, й те, що казав, дивувало її. Бовкнув, ніби вона маленька, немов розкішний швейцарський годинник. Міся ніколи раніше не думала, що вона маленька. Сказав, начебто її волосся має барву найдорожчої проби золота. Міся завжди вважала, що волосся в неї каштанове. Сказав також, що її шкіра пахне ваніллю. Міся не наважилася зізнатись, що пекла тістечка.

Все в словах Павла Боського відкривало Місі Місю по-новому. Вона прийшла додому й не могла взятися за жодну роботу. Думала, однак, не про Павла, а про себе: «Я вродлива дівчина. Маю маленькі ніжки, як китайка. Маю красиве волосся. Усміхаюся дуже по-жіночому. Пахну ваніллю. Можна тужити за тим, щоб мене побачити. Я — жінка».

Перед ваканціями Міся сказала батькові, що більше не ходитиме до вчительської семінарії в Ташуві, що не має здібностей до рахування та каліграфії. Вона все ще приятелювала з Рахілью Шенберг, однак тепер їхні розмови були іншими. Іноді вони ходили Гостинцем до лісу. Рахіль умовляла Місю, щоб та не кидала навчання. Обіцяла допомагати з арифметикою. А Міся розповідала Рахілі про Павла Боського. Рахіль слухала, але була іншої думки.

— Я вийду заміж за лікаря або когось такого. Буду мати не більше ніж двоє дітей, щоб не зіпсувати свою фігуру.

- А у мене буде тільки донька.
- Місю, протримайся до закінчення.
- Хочу заміж.

Тією ж самою дорогою Міся ходила на прогулянки з Павлом. Під лісом вони бралися за руки. Павлова рука була велика й гаряча, Місіна — маленька й холодна. Звертали з Гостинця на якусь із лісових доріг, і тоді Павел зупинявся і тою великою міцною рукою пригортав Місю до себе. Він пах милом і сонцем. Тоді Міся ставала якоюсь слабкою, піддатливою, ламкою. Чоловік у білій накрохмаленій сорочці здавався їй величезним. Ледве сягала йому до плеча. Вона переставала думати. Це було небезпечно. Поверталася до тьми, коли її груди були вже голими, а Павлові губи мандрували її животом.

- Ні, — казала вона.
- Мусиш вийти за мене.
- Знаю.
- Я проситиму твоєї руки.
- Добре.
- Коли?
- Незабаром.
- Твій батько погодиться?
- Немає тут що погоджувати. Я хочу за тебе, та й годі.
- Але...
- Кохаю тебе.

Міся поправляла волосся, і вони вертали на Гостинець, ніби й не сходили з нього.

Час Міхала

Йому не подобався Павел. Може, й був він вродливий, ну то й що? Коли Міхал дивився на його кремезні плечі, міцні ноги в галіфе та блискучих офіцерських чоботях, то чувся болісно старим і зморшеним, як сушене яблуко.

Павел приходив тепер до них дуже часто. Сідав за стіл і клав ногу за ногу. Сука Лялька обнюхувала з підібганим хвостом його начищені до блиску чоботи, що мали халяви з собачої шкіри. Він говорив про вигоду, яку приносить йому разом з Козеницьким дерево, про школу фельдшерів, до якої записався, про свої великі плани на майбутнє. Дивився на Женевефу й увесь час усміхався. Можна було детально роздивитися його рівні білі зуби. Женевефа була захоплена. Павел приносив їй дрібні подарунки. З рум'янцями на щоках вона ставила квіти в глечичок, шаруділа фантиками бонбоньєрки.

«Які наївні жінки», — думав Міхал.

Мав враження, наче його Міся перетворилася на річ, уписавшись в амбітні плани Павла Боського. З відвертим розрахунком: через те, що вона єдина донька, практично одиначка, оскільки Ізидор не рахувався; через те, що вона матиме великий посаг, що вона з можливої родини, що вона інша, елегантна, вишукано вбрана, витончена.

Міхал немовби мимохіть згадував часом при дружині та доньці про старого Боського, який за ціле життя промовив хіба сто чи двісті слів і весь свій вік просидів на даху терема Попельського, про Павлових сестер — незугарних і некрасивих.

— Старий Боський — порядна людина, — казала Женевефа.

— Що ж, Павел не відповідає за своїх сестер, — докидала Міся й дивилася багатозначно на Ізидора. — У кожній сім'ї є хтось такий.

Міхал удавав, начебто читає газету, коли його причепурена донька збиралася попоудні недільного дня на танці з Павлом. Крутилася перед дзеркалом добру годину. Бачив, як вона підводить брови темним маминим

олівцем і крадькома легенько підмальовує губи. Бачив, як, стоячи бока біля дзеркала, перевіряє, який ефект справляє безрукавка, тоді парфумиться за вухом своїми першими фіалковими парфумами, які випросила на сімнадцятиліття. Не відводив погляд від газети, коли Женовефа з Ізидором стежили за нею з вікна.

— Павел нагадував мені про заміжжя. Сказав, уже хоче засилати сватів, — сказала якоїсь неділі Женовефа.

Міхал навіть не вислухав її до кінця.

— Ні. Вона ще замолода. Віддамо її до Кельц, до ліпшої школи, ніж у Ташуві.

— Вона взагалі не хоче вчитися. Хоче заміж. Хіба ти цього не бачиш?

Міхал хитав головою.

— Ні, ні і ні. Ше зарано. Для чого їй чоловік і діти, нехай ще трохи побачить життя... Де вони житимуть? Де Павел працюватиме? Він же сам ходить до школи. Ні, мусимо ще зачекати.

— На що чекати? Шоб потім брати шлюб поспіхом, на гвалт?

Тоді Міхал придумав дім: він збудує доньці великий зручний дім на добрій землі. Обсадить його садком, зробить погріб і поставить огорожу. Такий дім, аби Міся не мусила покидати їх, шоб вони могли там мешкати всі разом. Вистачатиме в ньому кімнат на всіх, а їхні вікна виходитимуть на чотири сторони світу. І буде це дім на підмурку і з пішаника та стінами зі справжньої цегли, яку утеплять ізсередини найкращим деревом. І буде в ньому й перший поверх, і другий, і горище, й підвал, і засклений ганок, і балкон для Місі, аби вона могла на свято Божого Тіла бачити процесію, що в'ється полями. У цьому домі Міся зможе мати багато дітей. Буде там також кімната для челяди, бо Міся мусить мати челядь.

Наступного дня він пообідав раніше й обходив Правик у пошуках місця під дім. Думав про Гірку. Думав про толоки над Бялкою. Усю дорогу підраховував, що будівництво такого дому триватиме шонайменше три роки, і на цей час він відтягне Місине заміжжя.

Час Фльорентинки

Великої Суботи вона вибралася з одним зі своїх псів до косяулу, шоб посвятити їжу. Поставила в кошик слоїк молока, котре живило її та псів, бо тільки це й мала влома. Прикрила його свіжим листям хрону та барвінком.

В Ешкотлі кошики зі свяченим ставлять на бічному вівтарі Матері Божої Ешкотльовської. Бо то жінка мусить займатися їжею — як приготуванням, так і її освяченням. Бог — чоловік, у нього на думці важливіші справи: війни, катаклізми, завоювання, далекі виправи... Їжею займаються жінки.

Отож люди несли кошики до бічного вівтаря Матері Божої Ешкотльовської й чекали на ксьондза з кропилом. Кожен сидів мовчки на лавці, бо косяул у Велику Суботу темний і глухий, наче печера, мов бетонне бомбосховище або склеп замордованого Сина Божого.

Фльорентинка підійшла до бічного вівтаря зі своїм псом, що звався Козел. Поставила кошик поміж решти кошиків. У них була ковбаса, паска, хрін на свята, барвісті писанки та гарно випечений білий хліб. Ах, яка голодна була Фльорентинка, який голодний був її пес.

Фльорентинка подивилася на ікону Матері Божої Ешкотльовської й побачила на її гладенькому обличчі усмішку. Козел обнюхав чийсь кошик і витяг з нього шмат ковбаси.

— Так собі тут висиш, добра Пані, і усміхаєшся, а пси дари твої поїдають, — промовила Фльорентинка напівпошепки. — Часом важко людині зрозуміти пса. Ти, добра Пані, напевно, однаково розумієш і тварину, й людину. Либонь, знаєш навіть думки Місяця...

Фльорентинка зітхнула.

— Йду помолитися до твого чоловіка, а ти попантруй мені пса.

Вона прив'язала собаку до огорожки перед чудотворною іконою між кошками, прикритими нитчастими серветками.

— Зараз повернусь.

Знайшла собі місце в першому ряді між вишикуваними жінками з Ешкотля. Вони трохи відсунулись од неї й презирнулися, порозумівшись поміж собою поглядами.

Тим часом до бічного вітаря Матері Божої Ешкотльовської підійшов церковний сторож, який мав слідкувати за порядком у костьолі. Найперше зауважив якийсь рух, однак його очі довго не могли зібрати докупи того, що побачили. Коли він зрозумів, що це отой великий гидкий і шолудивий пес щойно шурував по кошниках зі свяченим, то захитався від обурення, а в обличчя вдарила кров. Вражений цим святотатством, він кинувся, щоб вигнати нахабну тварину. Схопив шнурок і руками, що тремтіли від обурення, розплутував вузол. І тоді від ікони долинув до нього тихий жіночий голос:

— Не займай пса! Пантрую його Фльорентинці з Правіка.

Час дому

Рови на фундамент було викопано чітким квадратом. Його сторони відповідали чотирьом сторонам світу.

Міхал, Павел Боський і робітники зводили стіни спочатку з каменю, — це був підмурівок, — а потім — з дерев'яних балок.

Коли зімкнули склепіння погребя, почали говорити про це місце «дім», однак лише як збудували дах і ввінчали його квітами, став він домом насправді. Бо ж дім починає своє буття тоді, коли його стіни замикають собою шмат простору. Цей замкнений простір є душею дому.

Будували дім два роки. Квіти на дах причепили влітку тридцять шосто-го року. Перед будинком зробили собі фото на згадку.

В домі збудували підвали. В одному з них було двоє вікон, він мав стати житловим приміщенням і літньою кухнею водночас. Другий мав одне вікно — призначили його під комірчину, пральню та зберігання картоплі. Третій не мав вікон узагалі — тут був сховок — про всяк випадок. Міхал під цим третім наказав викопати ще один, четвертий погріб, малий і зимний — на лід і на невідомо що.

Перший поверх був високий, на підмурівках з каменю. Йшли на цей поверх сходами з дерев'яною балюстрадою. Було два входи. Один вів з дороги, через ганок просто до великого передпокою, з якого можна було перейти до кімнат. Другий вхід провадив через сіни до кухні. Кухня мала велике вікно, а навпроти стояла піч із блакитного кахлю, який у Ташуві вибирала Міся. Піч оздобили мідним окуттям і вішаком. Кухня мала трое дверей: до найбільшої кімнати, під сходи та до комірчини. Перший поверх був кругом приміщень. Якщо б повідчиняти усі двері, можна було б ходити колом.

З передпокою сходи вели на другий поверх, де ще чотири кімнати чекали свого закінчення.

Над усім цим був третій поверх — горище, на яке виходили дерев'яними вузькими сходами. Горище полонило малого Ізидора, бо вікна дивилися на всі чотири сторони світу.

Ззовні дім був обшитий дошкою, викладеною, мов риб'яча луска. Це був задум старого Боського. Старий Боський звів також дах, так само красивий, як і дах дідичевого терема. Перед будинком ріс бузок. Ріс тут тоді, коли будинку ще не було. Тепер відбивався в шибках вікон. Біля бузку поставили лавку. Під бузком зупинялися люди з Правіка й дивувалися дому. Ніхто в околиці не збудував такого палацу. Також приїхав кіньми дідич Попельський і поплескав Павла Боського по спині. Павел запросив його на весілля.

У неділю Міхал поїхав за парафіяльним ксьондзом, аби освятити дім. Ксьондз став на ганку і роздивлявся схвально.

— Гарний дім ти збудував доньці, — сказав той Міхалу.

Павел стенив плечима.

Врешті почали завозити меблі. Більшість з них зробив старий Боський, але були й такі, які привезли кіньми з Кельц. Наприклад, великий дзигар, що ставився на підлогу, шафу й округлий дубовий стіл з точеними ніжками.

У Місі смутнішали очі, коли вона дивилася на довкілля: пласка сіра земля, вкрита сухою травою, мов на щілині. Тому Міхал накупляв для Місі саджанців. І впродовж одного дня розбив навколо дому щось таке, що колись мало стати садом: яблуні, груші, сливи і волоські горіхи. В самій середині посадив напрочуд схожі одна на одну коштели, дерева, що родять плоди, котрі спокуюли Єву.

Час Папужки

Після смерті матері та після того, як сестри вийшли заміж, а Павел одружився з Місею, Стася Боська залишилася з батьком.

Тяжко жилося зі старим Боським. Він був вічно чимось незадоволений. Часом огрівав доньку чим попало, коли вона спізнювалася з обідом. Стася ховалась тоді в смородину, присідала поміж кушами й плакала. Намагалась плакати тихенько, аби ще більше не розлютити батька.

Коли Боський дізнався від сина, що Міхал Небеський купив грунт під будівництво дому для доньки, то не міг заснути. Потім кілька днів вигрібав усі свої збереження і також купив землю — там само, поруч Міхалової. Постановив збудувати там дім для Стасі. Довго над цим міркував, коли сидів на даху в дідича. «Чому Міхал Небеський може збудувати дім доньці, а я, Боський, не можу? — роздумував він. — Хіба я не годен збудувати дім?»

І Боський почав будувати дім.

Він розмітив палицею на землі прямокутник, а наступного дня почав копати рівчачки для підмурка. Дідич Попельський дав йому відпустку: то була перша відпустка в житті Боського. Згодом він знісив з околиці велике та мале каміння, білі шматки вапняку, які рівно вкладав у викопані ровики. Це тривало місяць. До Боського приходив син Павел, кричав над викопаними ямами.

— Тату, що ви робите? Звідки візьмете гроші? Тату, не робіть із себе посміховиська й не будуйте в мене під носом якогось курника.

— Ти що, вже зазнався? Я будую твоєї сестрі дім.

Павел знав, що не існує такого способу, в який можна було б переконати батька, і нарешті привіз йому хуру дошок.

Тепер будинки росли майже одночасно. Один був великий і стрункий, з окатими вікнами й просторими світлицями. Другий — малий, присадкуватий, згорблений та з підсліпуватими віконцями. Один стояв на відкритій місцині, на тлі лісу й Ріки. Другий — утиснений у клин між Гостинцем і Вольською дорогою, захищений у смородині та дикому бузку.

Коли Боський був зайнятий будівництвом дому, Стася мала менше клопоту. До полудня порала худобу, а потім бралася за обід. Спершу йшла у поле й з піскуватої землі копала картоплю. Мріяла, що, може, знайде скарб під кубахами: замотані в ганчірку коштовності або скриньку з доларами. Коли пізніше чистила дрібну картоплю, то уявляла собі, що вона — знахарка, а картоплини — це хворі люди, які приходять до неї; вона відразу ж забирає від них усі хвороби і очищує їхні тіла від усіляких нечистот. Потім кидала обчищену картоплю в окріп і уявляла собі, що варить еліксир краси, а коли вип'є його сама, то життя зміниться раз і назавжди. Побачить її на Гостинці якийсь лікар або адвокат з Кельц, засипле подарунками і похає, мов княжну.

Тому готування обіду тривало так довго.

Уява — це, власне кажучи, творення, це міст єднання між матерією й духом. Надто, коли робиться це часто й інтенсивно. Тоді образ перетворюється на краплю матерії і приєднується до течії життя. Інколи на цьому шляху щось у ньому деформується і змінюється. Отож усі людські прагнення, якщо вони достатньо сильні, здійснюються. Однак не завжди до кінця так, як того очікувалось.

Одного разу, виливаючи з порога помиї, Стася побачила незнайомого чоловіка. Й було це зовсім так, як у її мріях. Він підійшов до неї й запитав дорогу на Кельци, а вона відповіла. Пару годин потому він повертався назад і знову зустрів Стасю, цього разу з коромислом на плечах, допоміг їй, і вони розмовляли довше. Правда, він не був ні адвокатом, ні лікарем, а робітником пошти, який працював на прокладанні телефонної лінії з Кельци до Ташува. Стасі він видався веселим і впевненим у собі. Домовилися прогулятися в середу й потанцювати в суботу. Й було подиву гідним те, що сподобався старому Боському. Прибульця звали Папуга.

З цього дня Стасине життя точилося по-іншому. Стася розцвіла. Бувала в Єшкоті й робила закупи в Шенбертві, і всі бачили, як Папуга возить її бричкою. Восени тридцять сьомого року Стася завагітніла, а на Різдво Христове вони взяли шлюб. Стася стала Папужихою. Скромна весільна вечеря відбулася в єдиній кімнаті шойно закінченого будиночка. На другий день старий Боський поставив упоперек хати дерев'яну стіну і таким чином розділив дім пополювині.

Влітку Стася народила сина. Телефонна лінія потяглася вже далеко поза межі Правіка. Папуга з'являвся лише по неділях, був стомлений і вимогливий. Його драгувала ніжність дружини, й він сердився, що треба так довго чекати на обід. Пізніше приїжджав лише щодругої неділі, а на Всіх Святих не з'явився взагалі. Сказав, нібито мусить відвідати могили батьків, і Стася йому повірила.

Коли, чекаючи його на Святий Вечір, вона побачила своє відображення у шибі, яку ніч перетворила на дзеркало, то зрозуміла, що Папуга зник назавжди.

Час Місиного янгола

Коли Міся народила свою першу дитину, янгол показав їй Єрусалим.

Міся лежала в спальні у білій постелі, в запаху вишурованої лугом підлоги, відділена від сонця реповими шторами з лідіями. Були лікар з Єшкотля, й повітуха, і Женовефа, й Павел, який стерилізував усілякі інструменти, і янгол, якого не бачив ніхто.

Місі все плуталося в голові. Була змучена. Болі накочувалися, й вона не могла дати собі з ними раду. Потім провалювалася в сон, напівсон, марення наяву. Їй здавалося, ніби вона маленька, наче зернятко кави, і що падає у вир млинка, величезного, немов палац. Провалюється в чорні щелепи і потрапляє між шестерні млина. Болить. Її тіло перетворюється на пил.

Янгол бачив Місині думки та співчував її тілу, хоча й не розумів, у чому насправді полягає біль. Тож він забрав на мить Місину душу у зовсім інше місце: показав їй Єрусалим.

Міся побачила величезні простори блідо-жовтої пустелі, що лежали хвилями, немовби перебували в русі. У цьому морі піску, в похилій долині було місто. Округле місто. Його оточували мурі, що мали чотири брами. Перша брама була Молочна, друга — Медова, третя — Винна, а четверта — Оливкова. Від кожної брами вела всередину одна дорога. Першою гнали волів, другою вели левів, третьою несли соколів, а четвертою йшли люди. Міся опинилася всередині міста, де на вибукуваній ринковій площі стояв дім Спасителя. Вона стала перед його дверима.

Хтось постукав ізсередини, й здивована Міся запитала: «Хто там?» — «Це я», — відповів голос. «Вийди», — проказала вона. Тоді вийшов до неї Гос-

подь Ісус і пригорнув до грудей. Міся відчула запах полотна, в яке був зодягнутий. Притулилася до ляної сорочки і відчула, як палко її люблять. Любив її Господь Ісус й увесь світ.

Однак тут янгол Місі, який без утаву слідкував за всім, забрав її з обіймів Господа Ісуса і повернув у тіло, що народжувало. Міся зітхнула і народила сина.

Час Колоски

Восени, коли місяць був перший раз уповні, Колоска викопувала зілля — мильнянку, живокіст, колеандр, цикорій, алтею. Більшість із них росла над ставками в Правіку. Отож Колоска брала з собою доньку Руту, й вони ввдох ішли вночі лісом і селом.

Якось, минаючи Хрушеву Гірку, вони побачили згорблену жінку в оточенні псів. Срібне місячне сяйво білило їхні спини.

Колоска рушила в бік жінки, тягнувши за собою Руту. Вони підійшли до старенької. Пси неспокійно погаркували.

— Фльорентинко, — обізвалася тихо Колоска.

Жінка обернулася до них. Очі мала вишвілі, немов розмиті. Її лице нагадувало зморшене яблуко. На худій спині лежала тоненька сива кісочка.

Вони всілись на землі поруч старої. Дивились, як і вона, в велику, округлу й задоволену собою пику Місяця.

— Ти забрав у мене дітей, звабив чоловіка, а тепер мене зводиш з глузду, — скаржилася на Місяць Фльорентинка.

Колоска важко зітхнула й подивилася в обличчя Місяцеві.

Один пес несподівано завів.

— Я мала сон, — обізвалася Колоска. — У мої вікна постукав Місяць і каже: «Не маєш мами, Колоско, а твоя донька не має баби, еге ж?» — «Так», — відповідаю. А він на це: «Є в селі добра самотня жінка, я колись її скривдив, уже навіть не знаю, за що. Вона не має ні дітей, ні онуків. Йди до неї й скажи їй, щоб вона мені пробачила. Я вже старий і маю слабкий розум». Так і каже, а тоді додає: «Знайдеш її на Гірці. Там вона проклинає мене щоразу, коли я показуюсь світу в усій своїй красі». Тоді я питаю його: «Чому ти хочеш, щоб вона тобі пробачила? Нашо тобі вибачення якоїсь людини?» А він відповідає: «Бо людські страждання проорюють жолобками темні зморшки на моєму виду. Колись погасну від людського болю». Так він мені сказав, тож я й прийшла сюди.

Фльорентинка пильно подивилася в Колосчині очі.

— Це правда?

— Правда. Щира правда.

— Він хотів, аби я йому пробачила?

— Так.

— І щоб ти стала мені донькою, а вона — внучкою?

— Так він мені сказав.

Фльорентинка підвела голову до неба, і в її бліких очах щось блиснуло.

— Бабуню, як звати цього великого пса? — запитала мала Рута.

Фльорентинка закліпала.

— Козел.

— Козел?

— Так. Погладь його.

Рута обережно простягла руку й поклала її на голову пса.

— Це мій брат у перших. Він дуже мудрий, — сказала Фльорентинка, і Колоска побачила, що її зморшеними шоками течуть сльози.

— Місяць — це лише машкара сонця. Воно надіває її, коли вночі виходить пильнувати світ. Місяць має коротку пам'ять, він не пам'ятає, що було минулого разу. Все йому плується. Пробач йому, Фльорентинко.

Фльорентинка глибоко зітхнула.

— Пробачаю йому. І він, і я — старі, нащо маємо сваритися, — сказала вона тихо. — Пробачаю тобі, ти, старий дурню! — крикнула в небо.

Колоска засміялась і сміялася дедалі голосніше, аж поки пси посхоплювалися на ноги. Засміялась і Фльорентинка. Вона встала і піднесла розведені руки до неба.

— Пробачаю тобі, Місяшо. Пробачаю тобі усе зло, яке ти мені заподіяв! — кричала вона дужим пронизливим голосом.

Несподівано, ні з того ні з цього, з-над Чарної зірвався вітерець і розвіяв світі пасма старої. В одній з хат засвітилося, й чоловічий голос крикнув:

— Тихо, жінко! Ми хочемо спати.

— Та спить собі, спить до самої смерті! — відгукнулась Колоска через плече. — Нащо було народжуватися, щоб одно спати?

Час Руги

— Не ходи в село, бо матимеш клопіт, — сказала Колоска доньці. — Іноді думаю, що вони там усі п'яні — такі важкі та вайлуваті. Оживають лише тоді, коли десь трапляється лихо.

Але Ругу вабило до Правіка. Там був млин і мірошник з мірошничихою, були бідні парубки, був Херубин, який рвав обценьками зуби. Бігали діти, такі самі, як вона. Принаймні такими здавались. А ще були будинки з зеленими віконницями й сушнлась на парканах біла білизна, що була в Ругиньому світі найбілішою річчю.

Йдучи з мамою селом, Руга бачила, як усі витріщаються на них. Жінки прикривали від сонця очі, а чоловіки крадькома спльовували. Мама не звертала на це уваги, та Руга боялась цих поглядів. Намагалася йти якомога ближче до мами і міцно стискала її сильну руку.

Літніми вечорами, коли злі люди вже сиділи по хатах і займалися своїми справами, Руга любила підійти до села і дивитися на сірі брили хат і світлий дим з коминів. Згодом, коли трохи підросла, то стала настільки сміливою, що тихенько підходила під самі вікна і заглядала всередину. В Серафинів завжди були малі діти, які повзали навкарачки по підлозі. Руга могла дивитися на них годинами, дивитись, як вони зупиняються над поліном, куштують його язиком і крутять у пухкеньких рученятах. Як беруть до рота різні предмети й лижуть їх, немов цукор, або залазять під стіл і довго з подивом розглядають його дерев'яне небо.

Нарешті люди вкладали своїх дітей спати, й тоді Руга розглядала речі в їхніх оселях: миски, полумиски, горшки, фіранки, святі ікони, дзигарі, килими, квіти на підвіконнях, фотографії в рамках, візерунчасті церати на столах, покривала на ліжках, кошки — усі оті дрібні речі, які надають хатам неповторності. Вона знала всі речі в селі й знала, кому вони належать. Білі фіранки в сіточку мала лише Фльорентинка. В Маляків був комплект нікельованих ножів, ложок та виделок. Молода Херубинова плела гачком красиві накидки на подушки. В Серафинів висіла величезна ікона Ісуса, що проповідував із човна. Зеленим покривала з трояндами мали лише Боські, а пізніше, коли їхній новий дім під самим лісом був майже готовий, вони почали звозити до нього справжні скарби.

Руга вподобала собі цей дім. Він був найбільший і найкрасивіший. Мав нестрімкий дах з громовідводом і вікна в даху, мав справжній балкон і засклений ганок, був там і другий кухонний вхід. Руга влаштувала собі сідало у високому бузку, звідки вечорами спостерігала за будинком Боських. Вона бачила, як розстеляють новий м'який килим у найбільшій кімнаті, красивий, наче настил осіннього лісу. Сиділа в бузку, коли вносили великий дзигар, який поставили на підлозі, його серце калатало то в один, то в другий бік, відлічуючи час. Тому дзигар мусив бути живою істотою, адже рухався сам по собі. Руга бачила іграшки малого хлопчика, першого сина Місі, а потім колицку, яку купили для другої дитини.

Й лише тоді, коли роздивилася кожному річ, кожен шонайменший предмет у новому будинку Боських, вона звернула увагу на хлопця, свого однопілітця. Бузок був занадто низький, і тому Рута не могла побачити, що робить хлопець у своїй кімнаті на горішці. Знала, що це Ізидор і що він не такий, як інші діти, але не знала, чи це добре, чи погано. Він мав велику голову і роззявленого рота, з якого текла по бороді слюна. Був високий і худий, як очеретинка на ставку.

Якогось вечора Ізидор схопив Руту, яка сиділа в бузку, за ногу. Вона вирвалася від нього і втекла. Та за кілька днів прийшла знову, а він чекав на неї. Зробила для нього місце на гілці, поряд себе. Вони просиділи там увесь вечір і не промовили ані слова. Ізидор дивився, як живе його новий дім. Побачив людей, які ворушили губами, але не було чути того, що вони говорять. Побачив їхні хаотичні мандрівки з кімнати до кімнати, і в кухню, і в спальню. Побачив безголосий плач Антоса.

Руту та Ізидорові подобалося спільне мовчання в куші.

Тепер вони почали зустрічатися щоденно. Зникали з людських очей, пролазили крізь дірку в плоті на поле Маляка й ішли Вольською дорогою в бік лісу. Рута зривала рослини з узбіччя дороги: лободу, ріжкове дерево, білу лободу, шавель. Вона підносила їх до Ізидорового носа, щоб понюхав.

— Це можна їсти. І це можна їсти. Це теж можна їсти.

Вони дивилися з дороги на Чарну — блискучу тріщину посеред зеленої долини. Потім минали Рижкову діброву, темну та пропахлу грибами, і входили в ліс.

— Не треба далеко, — спочатку протестував Ізидор, та згодом цілком віддався в Рутині руки.

У лісі завжди було тепло та м'яко, наче в устеленій оксамитом коробочці, в якій лежала Міхалова медаль. Хоч би де ліг, лісова підлога, застелена глишею, ледь прогиналася, й утворювалось ідеально допасоване тілу заглиблення. Угорі було небо з верхівками сосон, що поприросли до нього. Пахло.

Рута мала багато задумів. Вони гралися в хованки, ставали деревами, бігали навздогін, викладали з прутиків різні фігури, то маленькі, як долоня, то великі, як шмат лісу. Влітку знаходили цілі галявини, жовті від лисичок, і приглядалися до статечних грибних родин.

Рута любила гриби більше, ніж інші рослини та тварин. Розповідала, що справжнє грибне королівство заховане під землею, там, куди ніколи не потрапляє сонце. Казала, нібито на поверхні землі з'являються лише гриби, скарані на смерть або вигнані з королівства. Тут вони гинуть від сонця, від людських рук, їх розтоплюють звірі. Справжня ж підземна грибниця безсмертна.

Восени Рутині очі ставали жовті й проникливі, немов у птаха. Рута полюбала на гриби. Говорила ще менше, ніж звичайно, й у таких випадках в Ізидора виникало відчуття покинутості. Вона знала, в яких місцях на поверхні землі з'являється грибниця, куди простягає свої мацаки в світ. Коли знаходила білого гриба чи підберезника, то влягалася перед ним на землю і довго оглядала, перш ніж зірвати. Але найбільше Рута любила мухомори. Вона знала всі їхні улюблені галявини. Найбільша кількість мухоморів була в березовому гаю по той бік Гостинця. Того року, коли божа присутність відчувалася особливо виразно в усьому Правіку, мухомори з'явилися вже на початку липня й укривали березові галявини червоними капелюшками. Рута срибала між ними, але так, аби їх не пошкодити. Потім вкладалася поміж них і заглядала під їхні червоні сукенки.

— Обережно, вони отруйні, — застерігав її Ізидор, але Рута сміялась.

Показувала Ізидорові різні мухомори, не лише червоні: білі, зеленкуваті або такі, які прикидалися іншими грибами, наприклад печерицями.

— Моя мама їх їсть.

— Брешеш, вони смертельно небезпечні, — обурювався Ізидор.

— Моїй мамі не шкодять. Я також зможу їх колись їсти.

— Гаразд, гаразд. Обережно з тими білими. Вони найгірші.

Рутина відвага імпонувала Ізидорові. Однак йому не достатньо було лише оглядати гриби. Він хотів щось про них знати. Знайшов у Місіній куховарській книжці цілий розділ, присвячений грибам. По один бік там були малюнки грибів їстівних, а по другий — отруйних. Наступного разу він приніс під светром книжку до лісу і показав малюнки Руті. Вона не повірила.

— Прочитай, що тут написано, — показала пальцем підпис під мухомором.

— *Amanita muscaria*. Мухомор червоний.

— Звідки ти знаєш, що це тут написано?

— Складаю букви.

— Яка це буква?

— «А».

— «А»? Й нічого більше? Лише «А»?

— Це — «М».

— «М».

— А це, ніби половина «М», це — «Н».

— Навчи мене читати, Ізеку.

Отож Ізидор навчив Руту читати. Спочатку по Місіній куховарській книжці, потім приніс старий календар. Рута швидко схоплювала науку, але так само швидко нудилася. До осені Ізидор навчив її стільки, скільки знав сам.

Колись, як чекав на неї в Рижковій діброві та переглядав календар, на білій аркуш упала велика тінь. Ізидор підвів голову і злякався. За Рутою стояла її мама, Колоска. Була боса й велика.

— Не бійся мене. Я знаю тебе дуже добре, — промовила вона.

Ізидор не одізвався.

— Ти розумний хлопець. — Вона влякла поряд і торкнулася його голови. — Масш добре серце. Ти далеко зайдеш у своїх подорожах.

Вона притягла його до себе влевненим рухом і притулила до грудей. Це Ізидора паралізувало, він перестав думати, неначе заснув.

Потім Рутина мама пішла. Рута копірсалася патиюком у землі.

— Вона тебе любить. Завжди питає про тебе.

— Питає про мене?

— Ти навіть не знаєш, яка вона сильна. Підіймає величезне каміння.

— Жодна баба не може бути дужчою за хлопа. — Ізидор уже стямився.

— Вона знає усі таємниці.

— Якби вона була такою, як ти кажеш, то не жила б у розваленій хижі в лісі, а — в Єшкотлі біля ринку. Ходила б у черевичках і сукнях, мала б капелюшки та каблучки. Тоді була б справді поважною.

Рута похилила голову.

— Щось тобі покажу, хоча це таємниця.

Вони пішли за Видимач, проминули молоду дубину й ішли тепер березовим гаєм. Ізидор ніколи раніше не бував тут. Вони опинилися дуже далеко від дому.

Зненацька Рута зупинилась.

— Це тут.

Ізидор розглядався здивовано. Навколо них росли берези. Вітер шелестів їхніми тоненькими листочками.

— Тут межа Правіка, — сказала Рута й простягла руки вперед.

Ізидор не зрозумів.

— Тут закінчується Правік, далі вже нічого немає.

— Як це нічого? А Воля, а Ташув, а Кельци? Десь тут має бути дорога на Кельци.

— Немає ніяких Кельц, а Воля і Ташув належать Правікові. Тут усе закінчується.

Ізидор розсміявся, крутнувся на п'яті.

— Що за дурниці верзеш? Адже люди їздять до Кельц. Мій батько їздив до Кельц. Привіз Місі меблі з Кельц. Павел був у Кельцах. Мій батько був у Росії.

— Усім їм тільки так здавалося. Вони вирушають у подорож, доходять до межі і тут нерухоміють. Мабуть, їм сниться, що вони їдуть далі, що існують Кельци й Росія. Мама показувала мені колись таких скам'янілих людей. Вони стоять на дорозі до Кельц. Нерухомі, дивляться, але вигляд мають страшний, наче мерці. Згодом, через якийсь час, вони прокидаються й вертають назад, а свої сні сприймають за спогади. Так це все видається.

— Зараз я тобі щось покажу! — крикнув Ізидор.

Він одійшов на кілька кроків і почав бігти в бік місяця, де, на думку Руті, була межа. Потім несподівано зупинився. Сам не знав: чому? Щось тут було не так. Він випростав поперед себе руки, й пучки його пальців зникли.

Ізидорові здавалось, ніби він розірвався всередині на двох різних хлопців. Один з них стояв з випростаними вперед руками, яким явно бракувало кінчиків пальців. Другий хлопець був збоку і не бачив ані першого хлопця, а тим паче браку пучок. Ізидор був двома хлопцями одночасно.

— Ізидоре, — промовила Рута, — вертаймося.

Він отямився і стромив руки в кишені. Його подвійність поволі зникла. Вони рушили назад.

— Та межа йде одразу ж за Ташувом, за Волею і за міською заставою Котушува. Але ніхто точно не знає. Ця межа вмє породжувати готових людей, а нам здається, ніби вони звідкілясь приїжджають. Найбільше мене лякає те, що не можна звідси вийти. Немовби сидиш у горщику.

Ізидор не озивався всю дорогу. Аж коли вийшли на Гостинець, сказав:

— Непогано було б спакувати торбу, взяти харчів і вирушити вздовж межі, щоб її дослідити. Може, десь є дірка.

Рута перескочила мурашник і повернула до лісу.

— Не засмучуйсь, Ізеку. Нашо нам інші світи?

Ізидор бачив, як її сукенка промайнула між деревами, а потім зникла.

Час Бога

Дивно, що позачасовий Бог проявляється в часі та його перетвореннях. Якщо не знати, «де» він, — а люди іноді цим цікавляться, — треба поглянути на все те, що змінюється й рухається, чого не можна обмежити формою, бо набігає хвилями й пропадає: поглянути на поверхню моря, на танок сонячної корони, на землетрус, на дрейфування континентів, на танення снігів і шляхи льодовиків, на річки, що течуть до моря, на проростання насіння, на вітер, що різьбить гори, на розвиток плоду в утробі матері, на зморшки під очима, на розклад померлого тіла, на визрівання вина, на гриби, що ростуть після дощу.

Бог — у кожному процесі. Бог пульсує в перетвореннях. Одного разу він є, іншого разу його менше, а часом взагалі нема. Бо ж Бог проявляється навіть у тому, що його нема.

Люди — які самі є процесом — бояться того, що нестале і завжди змінне, тому придумали щось, чого не існує, — незмінність, і визнали: те, що вічне і незмінне, є досконалим. Тож приписали незмінність Богам. І таким чином втратили здатність розуміти його.

Влітку тридцять дев'ятого року Бог був у всьому навкруги, тому траплялися речі незвичні й рідкісні.

Бог створив усі речі можливими, однак сам він став Богом речей неможливих, тих, що або не трапляються взагалі, або ж існують напрочуд рідко.

Бог проявився в великих, мов сливи, чорницях, вони росли на осонні відразу ж біля Колосчиного румовища. Колоска зірвала найбільш стиглу, протерла хусткою сизу шкірку, і в її відображенні побачила інший світ. Не-

бо в ньому було темне, сливе чорне, сонце — оповите туманом і далеко, ліси — наче купа голих палищ, вбитих у землю, а земля, п'яна й хистка, страждала від вирв. Люди сповзали з неї в чорну безодню. Колоска з'їла що лиш ховісну чорницю й відчула на язичі терпкий смак. Зрозуміла, що мусить зробити запаси на зиму більші, аніж будь-коли перед цим.

Тепер щоранку Колоска витягала з ліжка Руту, вони йшли разом до лісу та приносили звідти всілякі багатства — кошики грибів, банки суніць і чорниць, ліщинові горіхи, барбарис, черемху, брусницю, кизил, чорну бузину, глід та обліпиху. Цілими днями сушачи це все на сонці й у затінку, вони з тривогою дивилися, чи сонце світить так само, як і перед цим.

Бог непокоїв Колоску також тілесно. Був присутнім у її грудях, які несподівано налилися молоком. Коли дізнались про це диво люди, то приходили потай до Колоски і підставляли під пипки хворі частини свого тіла, а вона цвіркала на них білим струмочком. Молоко виликувало запалення очей молодого Красного, бородавки на руках Франека Серафина, нарив у Флюорентинки, лишай в єврейській дитини з Єшкотля.

Усі зцілені загинули під час війни. Властиво, так проявляється Бог.

Час дідича Попельського

Дідичеві Попельському Бог проявився через Гру, яку йому передав пейзагим хлопцем рабин. Дідич багато разів намагався розпочати Гру, та важко розумів усі її чудернацькі правила. Раз у раз читав інструкцію, що аж вивчив її достоту напам'ять. Щоб почати, треба було витягти одиничку, в той час як дідичу за кожним разом випадав нуль. Це суперечило будь-яким засадам правдоподібності, і дідич думав, що його ошукали. Дивний «кубик» міг бути підробленим. Однак якщо хочеш грати чесно, мусиш чекати до наступного дня, — такі були правила Гри, — шоби кинути по-новому. І знову йому не щастило. Тривало це цілу весну. Веселість дідича перейшла в нетерплячку. Неспокійного літа тридцять дев'ятого року з'явилася на решті вперта Одиничка, і дідич Попельський зітхнув. Гра рушила.

Тепер він потребував багато вільного часу і спокою — Гра поглинала. Вона вимагала зосередження навіть упродовж дня, в який не грав. Вечорами дідич зачинався в бібліотеці, розкладав таблицю й довго пестив у долонях гральний «кубик». Або виконував правила Гри. Його нервувало, що витрачає стільки часу, та не міг зупинитись.

— Буде війна, — сказала його дружина.

— В цивілізованому світі немає воєн, — відповів дідич.

— У цивілізованому, може, справді немає. Але тут буде війна. Пельські виїжджають до Америки.

При слові «Америка» дідич Попельський неспокійно ворухнувся, але ніщо вже не мало того значення, як перед цим, перед Грою.

У серпні Дідич з'явився на призов, однак був звільнений за станом здоров'я. У вересні вони слухали радіо, поки воно почало говорити по-німецьки. Дідичка закопувала вночі у парку срібло. Дідич цілими ночами сидів за Грою.

— Вони навіть не воювали. Повернулися додому. Павел Боський взагалі не отримав зброї, — плакала дідичка. — Ми програли, Феліксе.

Він похитав головою, замислений.

— Феліксе, ми програли цю війну!

— Дай мені спокій, — промовив він і пішов до бібліотеки.

Щоденно Гра відкривала йому щось нове, щось, чого не знав, не передчував. Як це можливо?

Однією з перших вказівок був сон. Аби перейти на наступне поле, дідичеві мусило наснитися, ніби він пес. «Який же він чудернацький», — думав дідич з відразою. Але вкладався в ліжку, думав про собак і про те, що сам міг би бути собакою. У тих видіннях перед сном він уявляв себе гончаком,

який переслідує водне птаство й ганяє толоками. Проте вночі його сни робили шо хотіли. Важко було в них перестати бути людиною. Певний поступ виник одночасно зі сном про ставки. Дідичеві Попельському наснилося, ніби він корол оливкового кольору. Плавав у зеленій воді, в якій сонце проглядало розмитою плямою. Не мав дружини, не мав терема, ніщо йому не належало і ніщо його не обходило. Це був гарний сон.

Того дня, коли німці з'явилися у його садибі, над ранок дідичеві нарешті наснилося, шо він пес. Бігає ринком в Ешкотлі й чогось шукає, сам не знає чого. Вигрібає з-під крамниці Шенберта якісь огризки, недоїдки і поїдає їх з насолодою. Вабить його дух конячих яблук та людських ексскрементів у кущах. Свіжа кров пахне, як амброзія.

Дідич прокинувся здивований. «Це нерационально, безглуздо», — подумав він, але втішився, шо Гра триватиме далі.

Німці виявилися дуже гречними: капітан Гропіус і ще один. Дідич вийшов до них у двір. Намагався тримати дистанцію.

— Я вас розумію, — прокоментував його кислий вираз капітан Гропіус. — На жаль, ми стоїмо тут перед вами як загарбники, окупанти. Проте ми — цивілізовані люди.

Вони хотіли купити багато лісу. Дідич Попельський сказав, шо займається постачанням деревини, але в глибині душі не мав наміру відриватись од Гри. На цьому вся розмова окупантів з окупованим закінчилась. Дідич повернувся до Гри. Радів, шо вже був псом і тепер зможе перейти на чергове поле.

Наступної ночі йому снилося, шо він читає інструкцію Гри. Слова стрибали перед його поглядом, бо та частина дідича, шо снила, не була вправна в читанні.

«Другий Світ створив молодий Бог. Він ще не мав досвіду, і тому в цьому світі усе блякле й невизраєне, а речі швидко розпадаються на порох. Війни тривають вічно. Люди народжуються, розпачливо кохають і незабаром помирають наглою смертю, а смерть панує повсюди. Й шо більше страждань завдає людам життя, то дужче вони прагнуть жити.

Правік не існує. Навіть не виник, бо землею, на якій хтось би міг його заснувати, безперервно тягнуться зі сходу на захід зголоднілі орди. Ніщо не має назви. Земля — дірва від бомб, обидві річки, хворі й зранені, несуть каламутні води, і важко їх відрізнити. Каміння розсипається в пальцях голодних дітей.

У цьому світі Каїн зустрів на полі Авеля й мовив: «Немає ні закону, ні судді! Немає ніяких потойбічних світів, жодної нагороди праведним чи карі злочинцям. Цей світ не створений у ласці, ним не керує співчуття. Бо чому ж твою жертву було прийнято, а мою — ні? Шо Богові твоє мертве ягня?» Авель відповів: «Мою було прийнято, бо я люблю Бога, а твою відкинуто, бо ти його ненавидиш. Такі, як ти, взагалі не повинні існувати». Й Авель убив Каїна».

Час Курта

Курт побачив Правік з вантажівки, якою везли солдатів вермахту. Для Курта Правік нічим не відрізнявся від інших сіл, які вони минали в чужому ворожому краї. Ці села дуже різнилися від тих, які він знав у Німеччині. Мали, може, вузчі вулички, вбогіші будинки, смішні дерев'яні перекошені паркани й побілені хати. Курт не знався на селах. Він походив з великого міста й тужив за містом. Там залишив дружину й доньку.

Вони намагалися не займати селянських хат. Реквізували сад Херубина і почали будувати для себе дерев'яні бараки. В одному з них мала бути кухня, якою керував Курт. Капітан Гропіус забирав його всюдиходом до Ешкотля та палацу, до Котушува й навколишніх сіл. Вони купляли ліс, корів і

яйця за цінами, які визначали самі, — дуже низькими, — або ж не платили зовсім. Курт бачив цей ворожий завойований край зблизка, стояв з ним віч-на-віч. Бачив у кошиках яйця зі слідами курячого посліду на кремових шкаралупках, і ворожі погляди селянок. Бачив незграбних худих корів і дивувався любові, з якою їх доглядали. Бачив курей, що греблися на гноїшах, сушені яблука, округлі хлібини, печені раз на місяць, босих блакитнооких дітей, пискляві голоси яких нагадували йому доньку. Однак усе це було чужим. Може, через примітивну різку мову, якою тут говорили, може, через чужі риси обличчя. Часом, коли капітан Гропіус зітхав над тим, що весь цей край належить зрівняти з землею і на його місці збудувати новий лад, Куртові здавалося, ніби капітан має расію — було б тут чистіше й красивіше. Іншим разом до нього чіплялась нестерпна думка, що він мусить повернутись додому і дати спокій цим просторам піскуватої землі, цим людям, коровам і кошикам яєць. Вночі йому снилося біле, гладеньке тіло дружини, і все в цьому сні пахло рідним, безпечністю, не так, як тут.

— Дивись, Курте, — сказав капітан Гропіус, коли вони їхали збирати припаси. — Дивись, скільки тут робочої сили, скільки простору, скільки землі. Дивись, Курте, на ці їхні широкі річки. Тут можна було б поставити водяні електростанції замість цих примітивних млинів, протягти електричні лінії, збудувати фабрики, а їх усіх зігнати до роботи. Поглянь на них, Курте, загалом вони не такі погані. Я навіть люблю слов'ян. Ти знаєш про те, що назва цієї раси походить від латинського слова *scavus* — слуга? Це народ, що має прислужництво в своїй крові...

Курт слухав неуважно. Тужив за домом.

Вони забирали усе, що потрапляло до рук. Іноді, коли заходили до хати, Курт мав враження, ніби тільки-но закінчилося ховання по кутках продуктів. Тоді капітан Гропіус витягав пістолет і кричав зі злістю:

— Конфіскація на потреби вермахту!

В такі хвилини Курт почувався злодієм.

Вечорами він моливсь: «Нехай би я не мусив іти далі на схід. Хай би залишився тут, а згодом цією самою дорогою повернувся додому. Хай війна закінчиться».

Курт поволі при звичався до цієї чужої землі. Більш-менш знав, де який господар живе, і навіть відчув смак у їхніх чудернацьких прізвиськах, як і в місцевих коропах. Оскільки любив тварин, то наказав відносити усі залишки з кухні під хату їхньої сусідки — старій кошавої жінки, яка мала кільканадцятьоро маслакуватих псів. Нарешті добився того, що старенька у відповідь на привітання усміхалася до нього беззубо й мовчазно. До Курта приходили також діти з крайнього нового будинку під лісом. Хлопець був трохи старший за дівчинку. Обоє мали світленьке волосся, майже біле, як і його донька. Дівчинка підносила пухеньку ручку й невизражно казала:

— Хайгітля!

Курт давав їм цукерки. Солдати, що стояли на варті, посміхалися.

На початку сорок третього року капітана Гропіуса послали на Східний фронт. Очевидячки, він не молився вечорами. Курта підвищили по службі, але загалом він не радів. Підвищення зараз було небезпечним — віддаляло від дому. Ставало дедалі важче з харчами, тож Курт щоденно обходив з загоном навколишні села. Голосом капітана Гропіуса казав:

— Конфіскація на потреби вермахту! — Й забирав, що можна.

Його люди допомагали загонові «СС» у пацифікації євреїв з Єшкотля. Курт наглядав за їхнім вантаженням. Йому було прикро, хоча знав, що вони поїдуть у краще для них місце. Було неприємно, коли мусив шукати єврейських утікачів по підвалах і горищах, гнати луками очманілих від страху жінок, виривати з рук їхніх дітей. Він наказував стріляти в них, бо не було іншого виходу. І сам стріляв, не ухилявся. Жиди не хотіли сідати у вантажівку, втікали й кричали. Волів цього не згадувати. Бо ж війна. Вечорами молився: «Нехай би я не мусив іти звідси далі на схід. Хай би перебув

тут до кінця війни. Боже, влаштуй так, щоб мене не взяли на Східний фронт». І Бог вислуховував його молитви.

Навесні сорок четвертого року Курт отримав наказ перенестися до Котушува: одне село далі на захід, одне село ближче до дому. Кажали, нібито наближаються більшовики, хоча Курт не міг у це повірити. Потім, коли вантажилися на машини зі всіма бебехами, Курт пережив російський наліт. Бомбардували німецькі гарнізони в Ташуві. Кілька бомб улучило в ставки. Одна — в столону старої соборини. Ошалілі пси розбіглися по Гірці. Солдати Курта почали стріляти. Курт не намагався їх спинити. Це не вони стріляли. Стріляли їхній страх у чужій країні й туга за домом. Стрілья їхній страх смерті. Знавсіснілі від переляку пси кидалися на вантажівки, кусали гумові шини. Солдати цілилися їм просто межичі. Сила пострілу відкидала собачі тіла, і видавалося так, немовби вони переверталися через голову, в уповільнених салто розбризкуючи темну кров. Курт бачив, як з будинку вибігла стара й намагалася відтягти живих псів, а поранених брала на руки й заносила в садок. Її старенький хвартух ураз почервонів. Вона кричала щось, чого Куртові не пошастило зрозуміти. Як командир, він мусив припинити цю дурну стрілянину, та раптом його заповонила думка, буцімто він оце став свідком кінця світу і належить до тих янголів, котрі мусять очистити світ від бруду та гріха. Адже щось має закінчитися, щоб могло початись нове. Бо ж це страшне, але так мусить бути. Бо нема куди відступати, а цей світ приречений на смерть.

Тоді Курт застрелив стару, яка завжди у відповідь на привітання посміхалася до нього беззубо й мовчазно.

У Котушуві збирались війська з цілої околиці. Було зайнято всі вишлілі після нальоту будинки, збудовано пункт спостереження. Тепер завданням Курта було стежити за Правіком. Завляки цьому, незважаючи на переїзд, Курт і надалі залишився в Правіку.

Тепер він бачив Правік з певної відстані, вище від лінії лісу та річки, як скупчення зруйнованих будинків. Достатньо добре бачив також новий дім під лісом, в якому мешкали біляві діти.

Пізнього літа Курт побачив кризь бінокль більшовиків. Їхні машини завбільшки з горохові зерна загрозливо сунули в шкочивитій тиші. Як зерна маку, висипалася з них незліченна кількість солдатів. Куртові здавалося, начебто це нашестя малих, смертельно небезпечних комах. Він затремтів.

Із серпня по січень наступного року кілька разів на день він дивився на Правік. Вивчив за цей час кожне дерево, кожну стежку, кожен дім. Бачив липи на Гостинці та Хрушевій Гірці, бачив і луки, й ліс, і діброви. Бачив, як люди покидали на підводах село і зникали за стіною лісу. Бачив поодиноких вечірніх злодіїв, здалеку подібних до перевертнів. Бачив, як день у день, година за годинною більшовики стягують сюди щораз більшу кількість військ і спорядження. Часом вони перестрілювалися з ними, але не для того, щоб завдати шкоди, — бо ж час іще не настав, — а щоб нагадати про себе.

Коли сутеніло, він малював карту і переносив Правік на папір. Робив це з приємністю, бо — дивно — почав тужити за Правіком. Навіть думав про те, що коли вже світ очиститься від усього цього безладу, то він міг би забрати обох своїх дівчат й оселитися тут, годувати коропів, керувати млином.

Так як Бог читав Куртові думки, мов мапу, і звик виконувати його прохання, то дозволив йому залишитися в Правіку назавжди. Призначив йому одну з тих поодиноких випадкових куль, про які кажуть, що вони послані Богом.

Перш ніж люди з Правіка наважилися поховати трупи після січневого наступу, почалася весна, і тому ніхто не впізнав серед мертвих тіл, що вже розкладалися, німецького солдата Курта. Його поховано у вільшині відразу ж біля ксьондзових луків, і лежить він там і донині.

(Закінчення в наступному номері)

Ольга ТОКАРЧУК

РОМАН

З польської переклав Ігор ПІЗНЮК

Час Женовефи

Женовефа прала білизну в Чарній. Від холоду дубіли руки. Вона піднесла їх до сонця. Побачила між пальцями Єшкотле. Побачила чотири військові вантажівки, що минали капличку святого Роха та їхали до ринку. Потім вони зникли за каштанами біля костьолу. Коли знову занурила руки у воду, то почула постріли. Потік води вирвав з її рук простирадло. Поодинокі постріли перетворилися на тріскотіння, і в Женовефи почало гупати серце. Вона бігла берегом за білим полотном доти, аж поки воно зникло за поворотом річки.

Над Єшкотлем піднялася хмара диму. Женовефа стояла безпорадно на місці, з якого було так само далеко до дому, як і до відра з білизною, як і до палаючого Єшкотля. Вона подумала про Місю та про дітей. Їй пересохло в роті, коли бігла за відром.

— Матір Божа Єшкотльовська, Матір Божа Єшкотльовська... — торочила вона й з розпачем дивилася на костьол за річкою. Храм стояв так само, як і перед цим.

Вантажівки виїхали на толоку. З однієї висипали солдати й пішли далі пішки. Потім з'явилися ще машини, гойдаючи брезентовими тентами. З затінку каштанів виступила колона людей. Вони бігли, падали й піднімалися, несли на собі валізки, пхали візки. Солдати заштовхували людей до машин. Діялось це так швидко, що Женовефа не зрозуміла події, свідком якої була. Вона піднесла руку до очей, бо їй сліпило низьке сонце, й лише тоді побачила старого Шльому в розхристаному лапсердаку, світловолосих дітей Герців і Кінделів, Шенбертиху в блакитній сукні, її доньку з немовлям на руках і маленького рабина, якого підтримували попідруки. І побачила достатньо чітко Елі — він тримав за руку свого сина. А потім виникло якесь сум'яття, і юрба перервала хід солдатів. Люди розбігалися врзнібіч, а ті, що вже були в вантажівках, вискакували додолу. Женовефа краєм ока побачила вогонь з цівок стволів, й одразу ж після цього її оглушив грім автоматних черг. Фігура чоловіка, з якої вона не зводила погляду, захиталася й упала так само, як багато інших. Женовефа випустила з рук відро й забрела в річку. Течія шарпала її спідницю, підтинала ноги. Автомати затихли, мовби стомились.

Коли Женовефа опинилася на тому березі Чарної, одна заповнена вантажівка вже їхала в бік дороги. До другої мовчки сідали люди. Вона бачила, як вони, допомагаючи одне одному, подавали руки. Солдат одиничними пострілами добивав лежачих. Рушила чергова вантажівка.

Від землі підхопилася постать і намагалася бігти до річки. Женовефа одразу ж впізнала у ній Рахіль Шенберт, Місину ровесницю. Вона тримала на руках немовля. Один з солдатів уляк і без поспіху цілився в дівчину. Вона невміло намагалася петляти. Солдат вистрілив, і Рахіль зупинилася. Хиталася якусь мить з боку на бік, а потім упала. Женовефа дивилася, як солдат підбіг і ногою перевернув її горілиць. Потім вистрілив у білі пелюшки і повернувся до вантажівки.

Женовефі підкошувалися ноги так, що вона мусила вклякнути.

Коли вантажівки від'їхали, вона насиду піднялася і пішла через толоку. Ноги були важкі, кам'яні й не хотіли слухатись. Мокра спідниця тягла до землі.

Елі лежав, зарившись у траву. Женовефа вперше через стільки літ побачила його знову зблизка. Вона сіла біля нього і ніколи вже не піднялася на власні ноги.

Час Шенбертів

Наступної ночі Міхал розбудив Павла, й вони пішли кудись разом. Міся вже не могла заснути. Їй здавалося, ніби чує постріли, далекі, нічії, ворожі. На ліжку з розплющеними очима нерухомо лежала мати. Міся перевірила, чи вона дихає.

Над ранок чоловіки повернулися з якимись льодми. Запровадили їх до погреба та замкнули.

— Вб'ють нас усіх, — проказала Міся Павлові на вухо, коли він повернувся в ліжку. — Поставлять нас під стінку, а дім підпалять.

— Це зять Шенбертів та його сестра з дітьми. Більше ніхто не врятувався, — відказав Павел.

Уранці Міся спустилася у підвал з їжею. Відчинила двері і сказала «доброго дня». Побачила їх усіх: повну жінку, підлітка хлопця й дівчинку. Вона не знала їх. Але знала зятя Шенбертів, Рахіліного чоловіка. Він стояв спиною до неї і монотонно бився головою об стіну.

— Що з нами буде? — запитала жінка.

— Не знаю, — відповіла Міся.

Вони жили в четвертому, найтемнішому підвалі до Різдва. Лише один раз жінка з дочкою піднялися нагору, щоб помитись. Міся допомагала жінці розчісувати довге чорне волосся. Міхал спускався до них щовечора з їжею та картами. На другий день свят, уночі, він вивів їх на Ташув.

Кілька днів потому Міхал стояв біля плоту з сусідом Красним. Розмовляли про росіян, буцімто вони недалеко. Не питав про сина Красного, який був у партизанах. Про це не говорилось. Уже наприкінці Красний відвернувся і сказав:

— Біля дороги на Ташув, на цілині, лежать якісь застрелені євреї.

Час Міхала

Улітку сорок четвертого року з боку Ташува прийшли росіяни. Цілий день тяглися Гостинцем. Усе було вкрите курявою: їхні вантажівки, танки, гармати, фуртони, карабіни, військові строї, волосся та обличчя — мали такий вигляд, немовби вилізли з-під землі, неначе піднялось казкове воїнство, що полягло в країнах Володаря Сходу.

Люди ставали вздовж дороги і радісно вітали колону. Солдатські очі не відповідали, байдуже пересуваючись обличчями вітаючих. Солдати мали дивні мундири — розстібнуті знизу плащі, з-під котрих мерехтіли інколи подиву гідні кольори: малинові штани, вечірня темнь камізельок і золоті трофейних годинників.

Міхал вивіз із хати фотель на колесах, у якому сиділа Женовефа.

— Де діти? Міхале, забери дітей, — торочила Женовефа.

Міхал вийшов за ворота й нервово схопив Антека і Адельку. Його серце гупало.

Він бачив не цю, а тамту війну. Знову мав перед очима величезні простори країни, яку колись виходив пішки. Це мусив бути сон, бо тільки в снах усе повторюється рефреном. Йому снився той самий сон, розлогий, мовчазний, страшний, мов колони військ, мов притуплені боєм вибухи.

— Діду, коли буде польське військо? — запитала Аделька та піднесла вгору прапорець, зроблений з латика й ганчірки.

Міхал забрав його від онучки й кинув у бузок, а потім повернувся з дітьми додому. Сів на кухні біля вікна й дивився на Котушув та Паперне, де ще стояли німці. Розумів, що Вольська дорога стане тепер лінією фронту. Саме так.

До кухні зайшов Ізидор.

— Тату, вийди. Якісь офіцери хочуть з тобою поговорити.

Міхал заціпенів. Дозволив Ізидору звести себе сходами, вивести у двір. Побачив Місю, Женовефу, сусідів Красних та гурт дітей з усього Правіка. Посередині була військова машина з відчиненими дверцятами, в якій сиділо двоє. Третій розмовляв з Павлом. Павел, як завжди, вдавав, ніби все розуміє. Коли побачив тестя, пожвавішав.

— Це наш тато. Він знає вашу мову. Воював у вашій армії.

— В нашій армії?

Міхал глянув на зятя, і йому стало гаряче. Серце забилося десь аж у горлянці. Знав, що має тепер сказати бодай слово, але його язик був як суконний. Міхал комиляв ним у роті, мов гарячою картоплиною. Намагавсь вичавити якесь слово, хоча б найпростіше, але не вмів, забув.

Молодий сержант дивився на нього з цікавістю. З-під шинелі видніли чорні вилогги фрака. У вузьких очах з'явився блиск радості.

— Ну, отец, что с вами? Что с вами?

У Міхала було враження, що все це: й вузькоокий сержант, і дорога, й колони запарошених солдатів — уже колись було, що було вже навіть оте «что с вами». Йому здавалося, ніби час закрутивсь у млинку. Міхала охопив жах.

— *Меня зовут Міхал Юзефовіч Небескій*, — промовив він тремким голо-
сом.

Час Ізидора

Того молодого вузькоокого сержанта звали Іван Мукта. Він був ад'ютантом похмурого лейтенанта з червоними очима.

— *Ваш дом понавівся лейтенанту. Будет ему квартира*, — весело промовив він, зносячи до хати лейтенантові речі. Робив при цьому гримаси, які смішили дітей, але не Ізидора.

Ізидор приглядався до нього уважно й думав, що ото бачить когось справді чужого. Німці, попри те що злі, виглядали так само, як люди з Правіка. Якби не мундири, неможливо було б їх відрізнити. Так само євреї з Єшкотля, кіба, шкіру мали трохи більш засмаглу й темніші очі. А Іван Мукта був іншим, не схожим ні на кого. Його обличчя було округле й шокасте, дивного кольору — ніби дивишся на течію Чорної сонячного дня. Іванове волосся інколи здавалося синім, а губи нагадували шовковицю. Найдивнішими з усього були очі — вузькі, наче шпаринки, заховані під розтягнутими повіками, чорні та проникливі. Й ніхто, либонь, не знав, що вони виражають. Ізидорові було важко в них дивитись.

Іван Мукта влаштував свого лейтенанта в найбільшій та найкращій кімнаті першого поверху, там, де стояв зигар.

Ізидор знайшов спосіб, щоб спостерігати за росіянином, — вилазив на дерево й звідти заглядав до кімнати. Похмурий лейтенант дивився на розкладені серед столу карти або був схилений над тарілкою.

Зате Іван Мукта був усюди. Подавши лейтенантові сніданок і начистивши його чоботи, брався допомагати Місі на кухні: рубав дрова, годував курей, рвав смородину для компоту, грався з Аделькою, тягав воду з криниці.

— Це дуже шляхетно з вашого боку, пане Іване, та я вмю давати собі раду сама, — казала Міся на початку, однак згодом, вочевидь, це почало їй подобатися.

Упродовж кількох перших тижнів Іван Мукта навчився говорити польськи.

Найважливішим завданням Ізидора стало не втратити Івана Мукту з-перед очей. Він спостерігав за ним увесь час і боявся, що росіянин, випущений з поля зору, стане смертельно небезпечним. Дратували його також залицяння Івана до Місі. Життя його сестри було під загрозою, тож Ізидор шукав приводу, щоб бути присутнім на кухні. Часом Іван Мукта пробував зачепити Ізидора, але хлопець був так цим схвилюваний, що слинився та затинався з подвійною силою.

— Таким народився, — зітхала Міся.

Іван Мукта сідав за стіл і довго пив чай. Із собою приносив цукор — або пісок, або бруднуватими грудочками, які тримав у роті і запивав їх чаєм. Тоді він розповідав найцікавіші історії. Ізидор демонстрував усією своєю поведінкою байдужість, але, з іншого боку, росіянин оповідав такі цікаві речі... Ізидор мусив удавати, ніби в нього на кухні якась важлива робота. Важко цілу годину пити воду або підкидати дрова в пічку. Безмежно здогадлива Міся підсувала брату миску з картоплею, а в руку вклала ніж. Якось Ізидор набрав у легені повітря і крикнув зненацька:

— Москалі кажуть, ніби Бога нема!

Іван Мукта відставив склянку і поглянув на Ізидора тими своїми непроникними очима.

— Не про те йдеться, чи Бог є, чи його нема. Це не так. Віриш чи не віриш — ось у чому питання.

— Я вірю, що є, — сказав Ізидор і хоробро випнув підборіддя. — Якщо він є, то думаю, що вірю. Якщо нема, то навіщо вірити.

— Добре мислиш, — похвалив його Іван Мукта. — Проте віра не може бути нічого не вартою.

Раптом Міся помішала суп дерев'яною ложкою й хахкнула.

— А ви? Що ви думаєте? Є Бог чи його нема?

— Ось що я думаю. — Іван розчепірів чотири пальці перед очима, а Ізидорові здалося, ніби він підморгнув до нього одним оком. Підняв перший палець: — Або Бог є і був, або... — тут він приєднав другого, — Бога нема і не було. Або також, — з'явився третій палець: — Бог був, але його вже нема. І, нарешті... — тут він штрикнув Ізидора чотирма пальцями: — Бога ще нема, але він ось-ось з'явиться.

— Ізеку, сходи по дрова, — промовила Міся таким тоном як тоді, коли чоловіки розповідають непристойні анекдоти.

Ізидор пішов і весь час думав про Івана Мукту. Що Іван Мукта мусив мати ще багато чого розповісти.

За кілька днів йому нарешті пощастило застати Івана самого. Він сидів на лавці під хатою й чистив карабін.

— Як там, у ваших краях? — відважно запитав Ізидор.

— Так самісінько, як тут. Нема лише лісу. Є ще річка, але вона дуже велика й дуже далеко.

Ізидор не розвивав цієї теми.

— Ти старий чи молодий? Ми тут не можемо вгадати, скільки маєш років.

— Я вже повнолітній.

— А можеш мати, наприклад, сімдесят років?

Іван розсміявся і відставив карабін. Не відповів.

— Іване, як ти думаєш, чи може так статися, що Бога немає? То звідки це все взялося?

Іван скрутив сигарку, а потім затягся й скрививсь.

— Роззирніся навколо. І що бачиш?

— Бачу дорогу, а за нею поле, й сливи, і траву під ними... — Ізидор поглянув запитально на росіянина. — ...А далі ліс, і, напевно, є там гриби, лише їх звідси не видно... А ще бачу небо, внизу блакитне, а вгорі біле й хвилясте.

— І де той Бог?

— Він невидимий. Він закритий. Керує всім шим, надає права, усе підпорядковує собі...

— Гаразд, Ізидоре. Знаю, що ти розумний, хоча вигляд маєш кепський. Знаю, що маєш уяву. — Іван стихив голос і почав говорити особливо повільно. — Тепер уяви собі, що немає ніякого Бога, як ти кажеш, закрито-го. Що ніхто нічого не пильнує, що весь світ — це наче один великий безлад або, ще гірше, якась машина, зіпсута січкаря, яка працює абияк...

Й Ізидор поглянув ще раз, так, як йому казав Іван Мукта. Звільнив увесь свій розум і так широко розплющив очі, що вони аж почали сльозитися. Тоді за якусь мить побачив усе зовсім по-іншому: всюди був простір, порожній і безкінечний; усе, що знаходилося у цьому мертвому просторі, що жило, було безпорадне та самотнє; речі виникали випадково, а тоді, коли цей випадок підводив, виникало механічне право — ритмічна машина природи, поршні та шестерні історії, закономірності, які трухнявіли зсередини та розпадалися в порошок. Усюди панував холод і смуток. Кожне створіння прагло притулитися до чогось, до чогось пригорнутися: до речей, одне до одного, але з цього виникали лише страждання й розпач.

Особливістю того, що побачив Ізидор, була скороминущість. Під барвистою зовнішньою оболонкою все об'єднувалось у розпаді, загниванні та знищенні.

Час Івана Мукти

Іван Мукта ознайомив Ізидора з найважливішими речами.

Почав з того, що показав йому світ без Бога.

Потім повів його до лісу, де ховали розстріляних німцями партизанів. Більшість тих чоловіків Ізидор знав. Тепер у нього піднялася температура,

він лежав у холодній спальні на ліжку сестри. Міся не хотіла впускати до нього Івана Мукту.

— Вас тишить, коли Ізидор бачить усі ці страшні речі. Але ж він ще дитина.

Однак врешті Міся дозволила Іванові посидіти біля ліжка хворого. В ногах він поклав карабін.

— Іване, розкажи мені про смерть і про те, що діється після смерті. І скажи, чи є в мене безсмертна душа, яка ніколи не помре, — попросив Ізидор.

— Є в тобі маленька іскрина, що ніколи не погасне. І я маю таку в собі.

— Всі маємо? Німці також?

— Усі. А тепер спи. Як одужаш, я візьму тебе до нас, у ліс.

— Мабуть, ідти уже, — сказала Міся, заглядаючи з кухні.

Коли Ізидор одужав, Іван виконав обіцянку й узяв його з собою до російських рот у лісі. Також дозволив подивитися через свій бінокль на німців у Котушуві. Ізидор дивувався: коли дивився через скельця, німці нічим не відрізняються од росіян. Вони мали схожий колір мундирів, схожі окопи й каски. Отож не міг зрозуміти, чому вони стріляли в Івана, коли той розосив накази від похмурого лейтенанта у своїй шкіряній планшетці. Стріляли також в Іздора, коли він супроводжував Івана. Ізидор мусив пообіцяти, що нікому про це не скаже. Якби батько дізнався, то спустив би з нього штани.

Іван Мукта показав Ізидорові ще щось, про що Ізидор не міг нікому розповісти. Не через те, що не було дозволено чи Іван йому заборонив, але тому, що згадки про це будили в ньому неспокої і сором. Занадто великі, аби кому-небудь сказати, але не замалі, аби про це не думати.

— Все між собою парується. Завжди так було. Потреба парування — це найпотужніша потреба з усіх потреб. Досить роззирнутися.

Він присів на стежці, якою вони йшли, і показав пальцем на двох з'єднаних між собою животиками комах.

— Це інстинкт, себто щось, чого не можна приборкати.

Раптом Іван Мукта розтібнув штани і потряс геніталіями.

— Це — інструмент парування. Він годиться для дірки між жіночими ногами, бо на світі існує порядок. Кожна річ пасує до іншої.

Ізидор почервонів як буряк. Не знав, що сказати. Вступив погляд у стежку. Вони вийшли на поле за Хрушевою Гіркою, куди не сягали постріли німців. Біля покинутих осель паслась коза.

— Коли обмалъ жінок, так, як зараз, інструмент підходить до руки, до задниць солдатів, до ямки, викопані в землі, до різних тварин. Залишайся тут і дивись, — швидко сказав Іван Мукта та віддав Ізидорові кашкета й планшет. Він підбіг до кози, перекинув карабін на спину й спустив штани.

Коли Іван повернувся по свої речі, Ізидор плакав.

— Чого плачеш? Тобі шкода тварину?

— Я хочу додому.

— Атож. Іди! Кожен хоче додому.

Хлопець розвернувся і побіг до лісу. Іван Мукта витер рукою впрілого лоба, надів кашкет і, сумно посвистуючи, рушив далі.

Час Руги

Колоска боялася людей у лісі. Спостерігала за ними зі схованки, коли вони порушували спокій лісу своїм чужинським шварготінням. Вони мали грубу одужу, яку не знімали навіть у спеку. Тягли на собі зброю. Ще не дійшли до Видимача, але вона відчувала, що це станеться раніше чи пізніше. Знала: вони переслідують один одного, аби вбити, і думала, куди вона з Ругою могла б утекти від них. Вони часто лишалися на ніч у Фльорентинки, але в селі Колоска почувалась непевно. Вночі їй снилося, буцімто небо — це металева покривка, яку ніхто не здатен підняти.

Колоска давно не була в Правіку й тому не знала, що Вольська дорога перетворилася на кордон між росіянами й німцями. Не знала, що Курт застрелив Фльорентинку, а колеса військових машин і карабіни позабивали її псів. Колоска копала схованку під хатою, щоб було де сховатися з донькою, коли придуть чоловіки в мундирах. Забулась, копаючи схованку. Була небережна. Дозволила Руті піти в село самій. Приготувала їй кошук з ожиною й краденою з поля картоплею. Лише коли Рута пішла, Колоска зрозуміла, що допустилася страшної помилки.

Рута йшла з Видимача у село, до Фльорентинки, своїм звичним шляхом: через Паперне, а потім Вольською дорогою, що бігла понад узліссям. У лозовому кошику дівчинка несла старенькій їжу. Назад мала привести від Фльорентинки пса, аби він охороняв її від чужих. Мама сказала, що як тільки побачить якусь людину, все одно чи це буде хтось з Правіка, чи чужий, має повернутися до лісу й тікати.

Рута думала лише про пса, коли побачила чоловіка, який пудив на дерево. Вона зупинилась і почала поволі відступати. Тоді хтось дужий схопив її ззаду за плечі й боляче викрутив. Той, що пудив, підбіг до неї і вдарив в обличчя так сильно, що Рута обм'якла і зсунулась на землю. Чоловіки повідставляли карабіни і гвалтували її. Спочатку один, потім другий, а потім прийшов ще й третій.

Рута лежала на Вольській дорозі, що була кордоном між німцями й росіянами. Обіч неї лежав кошук з ожиною та картоплею. Такою знайшов її інший патруль. Тепер на чоловіках були мундири іншого кольору. Почергово клалися на неї і почергово один від одного забирали карабіни. Потім, стоячи над нею, палили цигарки. Забрали кошук з їжею.

Колоска знайшла Руту запізно. Дівчинка мала задерту аж на личко сукню і скалічене тіло. Живіт і ноги почервоніли від крові, на яку злігалися мухи. Була непритомна.

Мама взяла її на руки і віднесла у сховок, який копала під хатою. Поклала на листя лопуха — його запах нагадав той день, коли померла її перша дитина. Колоска лягла поряд дівчинки і прислухалася до її дихання. Потім устала й тремтячими руками перемішувала трави. Запахло дягелем.

Час Місі

Якогось серпневого дня росіяни сказали Міхалові, щоб зібрав усіх людей із Правіка та вивів у ліс. Сказали, ніби Правік, може, не сьогодні-завтра опиниться на лінії фронту.

Він вчинив так, як вони веліли. Ходив од хати до хати і повторював:

— Не сьогодні-завтра Правік опиниться на лінії фронту.

Машиналино зайшов також до Фльорентинчиної хати, і лише коли побачив порожні собачі миски, пригадав собі, що Фльорентинки вже нема.

— А що буде з вами? — запитав він Івана Мукта.

— Ми на війні. Цей фронт — для нас.

— Моя жінка хвора. Вона не ходить. Ми обоє залишаємось.

Іван Мукта стенив плечима.

На возі сиділи Міся й Папужиха. Тулили до себе дітей. У Місі запухли від сліз очі.

— Тату, їдьмо з нами. Прошу тебе. Прошу.

— Ми будемо пильнувати хату. Нічого поганого не станеться. Я пережив страшніші часи.

Одну корову вони залишили Міхалові, другу прив'язали до воза. Ізидор вигнав тих, що залишилися, з хліва та зняв з них налігачі. Вони не хотіли йти, тож Павел підняв із землі кийка й підганяв їх. Тоді Іван Мукта протяжно свиснув, і сполошені корови рушили підтюпцем через заgonи Стасі Папужихи в поле. Бачили потім з воза, як ті стояли, очманілі від несподіваної волі. Міся плакала всю дорогу.

З Гостинця заїхали в ліс, і його колеса втрапили в колію, прокладену водами тих, хто поїхав туди раніше. Міся йшла за возом і вела дітей. Біля дороги росло багато лисичок і маслюків. Вона зупинялася щомиті, присідала і витягала гриби з землі разом із мохом та дерном.

— Треба залишати ніжку, шматочок ніжки в землі, — хвилювався Ізидор. — Інакше вони ніколи вже не виростуть.

— Хай не ростуть, — сказала Міся.

Ночі були теплі, тож спали на землі, підіславши прихоплені з дому ковдри. Чоловіки цілими днями рили землянки, пиляли дерева. Жінки так само, як і в селі готували їжу та позичали соли одна в одної до картоплі.

Боські поселились між високими соснами. На гілках сушилися пелюшки. Поруч Боських розташувалися сестри Малякові. Чоловік молодшої пішов в Армію Крайову, старшої — до партизанів. Павел разом з Ізидором вирили жінкам землянки.

Загалом, не домовляючись між собою, люди розмістилися так, як мешкали в Правіку. Залишили навіть порожнє місце між Красним і Херубином. У Правіку там стояла хата Фльорентинки.

Якогось дня, на початку вересня, до цього лісового поселення прийшла Колоска зі своєю донькою. Було видно, що дівчинка хвора. Ледве плентала, була вся в синцях і мала високу температуру. Павел Боський, що виконував у лісі обов'язки лікаря, підійшов до них зі своєю сумкою, в якій мав йод, бинт, таблетки проти бігунки і сульфаніламідну присипку, але Колоска не дозволила йому наблизитись до доньки. Попросила в жінок гарячої води і запарувала їй зілля. Міся дала Колосці коц. Було схоже на те, що Колоска хоче залишитися з ними, отож чоловіки змайстрували і їй землянку.

Вечері, коли ліс змовкав, усі сиділи біля невеличких вогнищ і прислухалися. Інколи ніч зблискувала, немовби десь поблизу бушувала буря. Потім усі чули приглушений лісом страшний низький гул.

Були хоробрі, які йшли в село. Йшли по картоплю, що дозрівала на горах біля хат, по борошно або й просто через те, що не могли витримати життя в непевності. Найчастіше ходила стара Серафиниха, для якої життя вже не мало великого значення. Іноді з нею йшла котрась із невісток, і це від однієї з них Міся почула:

— В тебе вже немає хати. Від неї залишилось румовище.

Час Лихого Чоловіка

Відколи люди з Правіка втекли до лісу й оселилися там у землянках, Лихий Чоловік не міг знайти собі місця. Селяни пролазили всюди, в кожен гай, на кожну галявину. Вони копали торф, шукали гриби та горіхи. Відходили трохи за нашвидкуруч закладений табір, аби випорожнитися просто на суничний куш або на свіжу траву. Теплішими вечорами Лихий чув, як вони злягалися в куцах. Із подивом усвідомлював, як погано будували сховища й скільки часу це в них займало.

Спостерігав за ними тепер цілими днями, а що довше спостерігав, то більше боявся та ненавидів їх. Вони були галасливі й підступні. Безупинно ворушили губами і викидали з себе звуки, позбавлені сенсу, — бо не було то ані плачем, ані криком, ані воркотом задоволення. Їхня мова нічого не означала. Усюди лишали по собі сліди й запахи. Були нахабні й необережні. Коли почалася та ворожа гуркотгеча, а вночі небо забарвилось червоним, вони попадали в паніці та розпачі, не знаючи, куди втікати й де ховатися. Він відчував їхній страх. Смерділи, як той шур, що потрапив у пастку Лихого Чоловіка.

Запахи, що їх оточували, дратували його. Однак були серед них також запахи приємні, хоча й нові: запах печеного м'яса, вареної картоплі, молока, постелі й хутра, запах кави з цикорію, запах попелу та зерен жита. Бу-

ли також страшні, нетваринні, суто людські запахи: сірого мила, карболки, лугу, паперу, зброї, мастила та сірки.

Лихий Чоловік став якось на узліссі й поглянув на село. Воно було по-рожнє, холодне, неначе стерво. Деякі хати мали провалені дахи, інші — повбивані вікна. В селі не було ні птахів, ані псів. Нічого. Такий вигляд сподобався Лихому Чоловікові. Оскільки люди пішли до лісу, він пішов до села.

Час Гри

У книжечці «*Ignis fatuus, себто Повчальна гра на одного грача*» опис Третього Світу починався так:

«Між Землею та Небом існує Вісім Світів. Вони висять нерухомо в просторі, наче перини, що провітрюються.

Третій Світ Бог створив дуже давно. Він почав від морів і вулканів, а закінчив рослинами та тваринами. Та оскільки в творенні немає нічого піднесеного, лише робота й ще раз робота, то Бог стомився і втратив до того інтерес. Свіжий світ видався йому нудним. Тварини не розуміли його гармонії, не захоплювалися ним, не склали хвалу Богові. Їли та розмножувалися. Вони не питали Бога, чому той зробив небо блакитним, а воду мокрою. Ізак не дивувався своїм голкам, лев — своїм зубам, птахи не замислювались над своїми крилами.

Такий світ існував дуже довго й смертельно знувудив Бога. Тож зійшов Бог на землю й кожну тварину, яку стрів, силоміць наділяв пальцями, руками, обличчям, ніжною шкірою, розумом та здатністю дивуватися — перетворював тварин на людей. Проте тварини зовсім не хотіли бути так перетвореними, бо люди здавалися їм страшними, мов монстри, немов потвори. Тож вони змовились, спіймали Бога і вгопили його. І так уже було.

У Третьому Світі немає ні Бога, ні людей».

Час Місі

Міся одягла дві спідниці, два светри, закуталась хусткою. Тихенько, щоб нікого не будити, вибралася з землянки. Ліс приглушував монотонну канонаду далеких гармат. Вона взяла наплічник і вже мала рушити, коли побачила Адельку. Дитина підійшла до мами.

— Я піду з тобою.

Міся розсердилася.

— Вертайся в землянку. Негайно. Я зараз прийду.

Аделька схопилася судомно за мамині спідниці та почала плакати. Міся завагалася, потім повернулася до землянки за козушком доньки.

Зупинившись на узліссі, вони думали, що побачать Правік. Та Правіка не було. На тлі темного неба не видніла жодна навіть найменша смужка диму, не світився жоден вогник, не гавкав жоден пес. Тільки на заході, десь над Котушувом, клубочились низькі бурі хмари. Міся затремтіла, і їй пригадався якийсь давній сон, у якому достоту так і було. «Снитися, — подумала вона, — буцімто лежу на тапчані в землянці. Я нікуди не пішла. Це мені сниться». А потім подумала, що повинна була заснути ще раніше. Їй здалося, наче вона лежить на своєму двоспальному ліжку, а поруч спить Павел. Немає ніякої війни. Їй сниться дурне страхіття, в якому — німці, росіяни, фронт, ліс і землянки. Це допомогло — Міся перестала боятися і вийшла на Гостинець. Мокра бруківка блищала під черевиками. Тоді прокинулася надія, й Міся подумала, начебто заснула ще раніше. Нібито її знудило монотонне вертіння млинового жорна, і вона заснула на лавці перед млином. Їй кілька років, і вона бачить зараз у дитячому сні доросле життя й війну.

— Хочу прокинутись, — сказала голосно Міся.

Аделька подивилася на неї здивовано, а Міся зрозуміла, що жодна дитина не спромоглася б наснити собі розстрілу євреїв, смерть Фльорентинки, партизанів, того, що зробили росіяни, бомбардувань, виселень, паралічу матері.

Вона поглянула вгору: небо було, мов денце консервної бляшанки, в якій Бог закрив людей.

Вони проминули якийсь темний контур, а Міся здогадалася, що це їхня стодола. Зійшла на узбіччя і простягла руку в темряву. Торкнулася шорстких дошок паркану. Почула яксь невиразні звуки, дивні та приглушені.

— Хтось грає на гармонії, — сказала Аделька.

Вони зупинилися перед хвірткою, й Місі закалатало в грудях. Її дім стояв, вона відчувала це, хоча й не бачила його. Відчувала перед собою його потужну брилу, відчувала його вагу і те, яким чином він наповнював простір. Навпомацки відчинила хвіртку й зійшла на ганок.

Музика долинала зсередини. Двері до сіней були забиті дошками так, як їх залишили. Тому вони пішли до кухні. Музика стала виразніша. Хтось грав на гармонії запальні пісеньки. Міся перехрестилася, схопила Адельку міцно за руку і відчинила двері.

Музика стихла. Вони побачили свою кухню, огорнену димом і мороком. На вікнах висіли коци. Біля столу, під стінами, навіть на шафі сиділи во-яки. Котрийсь із них зненацька націлівся на неї карабіном. Міся повільно піднесла руки.

З-за столу піднявся похмурий лейтенант. Сягнув угору за її рукою й потряс її, вітаючись.

— *Ето наша помещица*, — сказав він, а Міся незграбно зробила реверанс.

Серед солдатів був Іван Мукта. Його голова біліла бинтами. Від нього Міся дізналася, що її батьки мешкають у млині з коровою. Окрім них, у Правіку вже немає нікого. Іван провів Місю нагору й відчинив двері до південної світлиці. Місі відкрилося нічне зимове небо. Кімната припинила своє існування, проте це здалося їй хоч і дивним, але неважливим. Оскільки очікувала побачити зруйнованим увесь будинок, то що означала втрата однієї світлиці.

— Пані Місю, — сказав Іван Мукта на сходах, — ви мусите забрати звідки своїх батьків і схватися десь у лісі. Одразу ж після ваших свят почнуться бої. Буде страшна колотнеча. Не кажіть про це нікому: це військова таємниця.

— Дякую, — промовила Міся, й лише за мить усвідомила все жахіття цих слів. — Боже, що ж з нами буде? Як даватимеш собі раду серед зими в лісі? Нащо ця війна, пане Іване? Хто її веде? Чому самі йдете на різанину і вбиєте інших?

Іван Мукта поглянув на неї сумно і не відповів.

Міся роздала солдатам, які були вже під чаркою, ножі, аби чистили картоплю. Принесла схований у підвалі смалець і насмажила велику миску картоплі фрі. Солдати не знали, що таке «картопля фрі». Спочатку приглядалися до неї недовірливо, аж поки покуштували.

— Не вірять, що це картопля, — пояснив Іван Мукта.

На столі з'явилися нові пляшки горілки. Заграла гармоніка. Міся покляла Адельку спати під сходами, там здавалось найбезпечніше.

Присутність жінки заохотила солдатів. Вони почали танцювати, спочатку на підлозі, згодом на столі. Решта плескала в долоні. Горілка лілась у відкриті горлянки; солдатів охопило якесь несподіване шаленство — вони тупали, покрикували, били карабінами в підлогу. Тоді світлокий молодий офіцер витяг з кобури пістолет і вистрілив кілька разів у стелю. В склянки посипався тиньк. Оглушена Міся прикрила голову руками. Раптом стало тихо, і Міся почула саму себе, як вона кричить. З-під сходів до неї приєднався наляканий дитячий плач.

Похмурий лейтенант закричав на світлоокого і торкнувся своєї кобури. Коло Місі вкляк Іван Мукта:

— Не бійтеся, Місю. Це в нас такі забави.

Місі віддали всю кімнату. Вона двічі перевіряла, чи замкнула двері на ключ.

Уранці, коли йшла до млина, до неї підійшов світлоокий офіцер і сказав щось вибачливо. Він показав обручку на пальці, якісь папери. Як завжди невідомо звідки виник Іван Мукта.

— Він має жінку й дитину в Москві. Дуже перепрошує за вчорашній вечір. Це наступний бій не дає йому спокою.

Міся не знала, що робити. В раптового пориві підійшла до сержанта й притулила його до себе. Мундир Мукти пах землею.

— Постарайтеся не дати себе вбити, пане Іване, — сказала вона на прощання Мукті.

Той покрутив головою й усміхнувся. Зараз його очі видавалися двома темними рисками.

— Такі, як я, не гинуть.

Міся глянула на нього ще раз, і їй здалося, що вона знає Івана з давніх-давен.

— Отже, до побачення, — сказала вона.

Час Міхала

Вони мешкали разом з коровою. Міхал підіслав їй за дверима, там, де завжди стояли відра з водою. Вдень ходив до столони по сіно, годував корову й викидав з-під неї гній. Женовефа дивилася на нього з фотелю. Двічі в день Міхал брав відро, сідав на стільчик і доїв корову так, як умів. Молока було небагато. Якраз стільки, скільки треба було для двох. З цього молока Міхал збирав сметану, аби занести її колись дітям до лісу.

День тривав недовго, ніби був хворим і не мав сили визріти до кінця. Рано темніло, тож обоє сиділи біля столу, на якому ледь жеврів ліхтар. Вікна позавішували ковдрами. Міхал курив біля кухні та відкривав дверцята — вогонь додавав надії. Женовефа просила, щоб він розвернув її до вогню.

— Не можу поворохнутись. Я вмерла за життя. Для тебе я страшний тягар, якого не заслуговуєш, — казала часом могильним голосом, що видобувався десь із глибини її черева.

Міхал заспокоював дружину:

— Люблю пклуватися про тебе.

Увечері він саджав її на нічний горщик, мив і переносив на ліжко. Випростував їй руки та ноги. Йому здавалося, ніби Женовефа дивиться на нього з глибини тіла, немовби там її замкнено. Княжна, замурована у вежі власного тіла. Вночі говорила пошепки: «Обійми мене».

Удвох вони чули відгомін гармат з-під Котушува, але часом усе стрясалося, й тоді знали, що снаряд улучив у Правік. Ночами було чути якісь дивні звуки: плямкання, гарчання, потім швидкі кроки людини чи тварини. Міхал боявся, та не хотів цього показувати. Коли серце починало калатати, повертався набік.

Згодом за ними прийшли Міся й Аделька. Міхал уже не наполягав на тому, щоб залишитись. Млин світу зупинився, зіпсувався його механізм. Вони поплентали засніженим Гостинцем до лісу.

— Дай мені ще раз поглянути на Правік, — попросила Женовефа, та Міхал удав, ніби не чує.

Час Потопельника Плюща

Потопельник Плющ прийшов до тями та виглянув на поверхню світу. Побачив, що світ вібує — повітря надходить великими подихами, зби-

рається й стріляє в небо. Вода клекотить і стає каламутною, вдаряють у неї жар та вогонь. Те, що вгорі, стало тепер унизу, а те, що було внизу, рветься вгору.

Потопельником керувала цікавість і бажання дії. Він спробував свої сили й стяг з-над річки хмари імлі та диму. Сіра хмара сунула зараз за ним до села Вольською дорогою.

Коло плоту Боських він побачив охлялого пса. Нахилився над ним без жодного наміру. Пес перелякано заскавулів, підібгав хвіст і втік. Це роздратувало Потопельника Плюща, отож він відіслав хмари імлі та диму на сад і хотів залісти в димар, як це чинив зазвичай, але зараз димари були холодні. Плющ обійшов дім Серафимів і вже знав, що нема там нікого. Нікого не було в Правіку. В повітрі набухав рип дверей стодоли, що ними ворухив вітер.

Потопельник Плющ прагнув погасати, порухатися серед людських предметів так, аби світ зреагував на його присутність. Він хотів керувати повітрям, затримувати вітер на своєму імлистому тілі, бавитися поверхнею води, дурити та страхати людей, полохати тварин. Але несподівано вітер ушух, і все зробилося порожнім і тихим.

Він зупинився на мить і відчув десь у лісі те розлите марне тепло, яке виділяють люди. Втішився цим і завертівся. Повернувшись на Вольську дорогу й знову налякав того самого пса. Небом тяглися низькі хмари, що додавало Потопельникові сили. Сонце ще не сходило.

Тут, одразу ж під лісом, щось затримало Потопельника. Невідомо що. Він повагався, а тодім завернув до річки, не на ксьондзові луки, а далі — на Паперне.

Ріденький сосновий ліс був поламаний і димів. У землі зяяли величезні вирви. Вчора цим шляхом, певно, прийшов кінець світу. У високій траві лежали сотні холоначих людських тіл. Кров червоно парувала в сіре небо, аж поки воно на сході почало братися багрянцем.

Потопельник побачив якийсь рух у цій мертвоті. Сонце вирвалося з тент обрью й почало звільняти душі з мертвих солдатських тіл.

Душі вивільнялися збентежені й очманілі. Вони хиталися, мов тіні, прозорі, наче повітряні кульки. Потопельник Плющ зрадив достоту так сильно, як радіє жива людина. Він вирушив у ріденький ліс і намагався розворушити душі, затанцювати з ними, страхати їх і тягти за собою. Була їх величезна кількість, сотні, а може, й тисячі. Вони піднімалися, хитались непевно над землею. Плющ рухався поміж ними, сердито форкав, ледь торкався їх і кружляв, охочий до гри, як цуценя, та душі не звертали на нього жодної уваги, немовби його й на світі не було. Вони колісалися мить між шарами ранкового вітру, а потім, неначе звільнені повітряні кульки, зринали вгору й зникали.

Потопельник не міг зрозуміти, що вони відходять і що десь існує таке місце, до якого можна піти, коли помреш. Він намагався наздогнати їх, проте вони підлягали вже іншому праву, аніж право Потопельника Плюща. Сліпі й глухі до його загравань, здавалося, керуються інстинктом пуголовків, що знають лише один напрям мандрівки.

Ліс побілів од них, а потім раптово спустів, і Потопельник Плющ знову лишився сам. Був злий. Завертівся, вдарився об дерево. Наляканий птах пронизливо крикнув і наосліп полетів у бік річки.

Час Міхала

Росіяни збирали з Паперні своїх забитих і підводами звозили їх у село. На Херубиновому полі вони викопали велику яму й туди склали тіла солдатів. Офіцерів зносили окремо.

Усі, хто повернувся до Правіка, пішли дивитися на це посліпне захоронення без ксьондза, без промов, без квітів. Пішов також Міхал і необачно

дозволив, аби погляд похмурого лейтенанта зупинився саме на ньому. Похмурий лейтенант поплескав Міхала по спині й наказав везти вбитих офіцерів під дім Боських.

— Ні, не копайте тут, — просив Міхал. — Хіба мало землі для могил ваших солдатів? Чому в квітнику моєї доньки? Нащо вириваєте цибульки квітів? Гайда на цвинтар, я покажу вам інші місця...

Похмурий лейтенант, перед цим гречний і ввічливий, відштовхнув Міхала, а один із солдатів нашілив на нього карабін. Міхал відступився.

— Де Іван? — запитав лейтенанта Ізидор.

— Погіб.

— Ні, — сказав Ізидор, а лейтенант на якусь хвилину затримав на ньому погляд.

— *Чому нет?*

Ізидор відвернувся і втік.

Москалі поховали в квітнику, під вікном спальні, вісім офіцерів. Засипали всіх їх землею, а коли поїхали, пішов сніг.

Відтоді ніхто не хотів ночувати в спальні, вікна якої виходили на квітник. Міся згорнула перину й винесла її нагору.

Навесні Міхал збив дерев'яного хреста й поставив його під вікном. Потім обережно поробив латиком рівчачки та посіяв ротики. Квіти вирости буйні, барвисті, ротиками відкритими до неба.

Наприкінці літа сорок п'ятого року, коли війна закінчилася, до будинку під'їхав військовий газик, з якого вийшов польський офіцер і якийсь чоловік у цивільному. Вони сказали, що будуть ексгумувати радянських офіцерів. Потім з'явилися солдати на вантажівці та підвода з полудрабками, на яку вкладали викопані з землі трупи. Земля та ротики виссали з них кров і воду. Найкраще збереглися суконні мундири, і це вони утримували мертві тіла вкупі. Солдати, які переносили їх на підводу, позапиналися хустками по самі очі.

На Гостинці стояли люди з Правіка й намагались побачити з-за паркану якомога більше, однак коли підвода рушила в бік Єшкотля, всі мовчки сахнулися назад. Найвідважнішими були кури — вони бігли за торохкою підводою і хапливо ковтали те, що падало з неї на нерівну бруківку.

Міхал виблював у куцах бузку. Ніколи більше він не взяв до рота курячого яйця.

Час Женовефи

Женовефине тіло застигло безрушно, мов випалений у печі череп'яний горщик. Садити його в фотель на коліщатах. Воно було віддане тепер на ласку іншим. Вкладали його в ліжку, мили, садити на нічний горщик, виносили на ганок.

Женовефине тіло було одним, а Женовефа — іншим. Вона сиділа, зачинена в ньому, замкнена, ошелешена. Могла поворушити лише кінчиками пальців і м'язами обличчя, хоча теж ледь-ледь. Не вмiла вже ані усміхнутись, ані заплакати. Неоковирні слова спадали з її губів, наче камінці. Такі слова не мали влади. Іноді вона намагалася висварити Адельку, котра була Антека, але внучка не дуже зважала на її погрози. Антек ховався в бабчиній спідниці, й Женовефа нічого не могла зробити, щоб його захистити чи бодай пригорнути. Дивилася безпорадно, як більша й дужча Аделька шарпає брата за волосся, це розпирало Женовефину злість, котра, однак, відразу й щезала, бо ж не мала можливості хоч якоюсь мірою реалізуватися.

Міся багато балакала з матір'ю. Присувала їй фотель від дверей до теплих кахлів кухні й балакала. Женовефа слухала не уважно. Те, про що говорила донька, нудило її. Дедалі менше було цікаво, хто лишився, а хто загинув, її не обходили обідні відправи, Місині колежанки з Єшкотля, нові способи консервування горошку, новини, які передавали по радіо та які Міся завжди коментувала. Не цікавили її недоречні сумніви та запитання. Женовефа

воліла зосередитися на тому, що Міся робить і що діється в хаті. Отож бачила, як утретє росте доньчин живіт, бачила дрібний сніг борошна, яке сіялося зі стільниці на підлогу, коли Міся замішувала тісто на макарони, бачила мух, що топилися в молоці, кинуту посеред хати кочергу, нагріту до червоного, курей у сінях, що намагалися витягти шнурівки з черевиків. Це було конкретне, відчутне життя, яке блякло день у день. Женовефа усвідомлювала, що Міся не здатна довести до ладу цей великий дім, який вони їй збудували. Тож видобула з себе кілька речень і переконала доньку в тому, що вона мусить найняти дівчину, яка б їй допомогала. Міся привела Руту.

Рута стала красунею. Женовефі стискалося серце, коли дивилась на неї. Очікувала на ту мить, коли обидві, Міся та Рута, стануть поряд, аби порівняти їх між собою. І — хіба ніхто цього не зауважив? — вони були такі подібні одна до одної. Два різновиди одного й того самого. Одна була дрібніша й темніша, друга — вища й повніша. Очі та волосся однієї були каштанові, другої — мідяні. Опріч цього, усе було таке саме. Так принаймні видавалося Женовефі.

Вона дивилась, як Рута мие підлогу, як шаткує великі головки капусти, як розтирає в макітрі сир. А що більше на неї дивилась, то більше впевнювалась. Інколи, коли в хаті пралось чи прибиралось, а Міхал був зайнятий, Міся наказувала дітям взяти бабцю до лісу. Діти обережно зносили фотель, а потім за бузком, невидимі вже з хати, гнали Гостинцем, пхаючи перед собою фотель зі штвним, маєстатичним тілом Женовефи. Вони залишали її з розвіяним волоссям і рукою, що безпорадно звисла додолу, а самі бігли до діврови по гриби або сунічі.

В один із таких днів краєм ока Женовефа побачила, як з лісу на Гостинець вийшла Колоска. Женовефа не могла повернути голови, тож нишкла. Колоска наблизилась до неї та з зацікавленням обійшла навколо фотелю. Присіла перед Женовефою й заглянула в її обличчя. Обидві мірялися якусь мить поглядами. Колоска вже не нагадувала тієї дівчини, котра босоніж ходила в снігу. Зробилась повнішою і ще вищою. Її товсті коси були тепер білими.

— Ти підмінила мені дитину, — сказала Женовефа.

Колоска розсміялась і взяла в свої теплі долони її безвладні руки.

— Ти забрала дівчинку, а мені підкинула хлопця. Рута — моя донька.

— Всі молоді жінки — то доньки старших жінок. Ну, а тобі вже не треба ні синів, ні доньок.

— Я паралізована. Не можу ворухнутися.

Колоска взяла безвладну Женовефину руку й поцілувала її.

— Встань і йди, — сказала вона.

— Ні, — прошепотіла Женовефа й, несвідома цього руху, похитала головою.

Колоска засміялась і поплентала до Правика.

По тій зустрічі Женовефа взагалі втратила бажання говорити. Казала тільки «так» або ж — «ні». Почула якось, що Павел шепотить Місі, ніби параліч вражає також розум. «Нехай так собі й думають, — сама собі сказала Женовефа, — параліч вражає мій розум, але ж я й так увесь час перебуваю ще десь».

Після сніданку Міхал вивозив Женовефу в двір. Ставив фотель на траву біля паркану, а сам сідав на лавці. Він витягав цигарковий папір і довго кришив пальцями тютюн. Женовефа дивилась на Гостинець, приглядалася до гладенького каміння бруківки, що нагадувала їй чуприни тисяч закопаних у землю людей.

— Тобі не холодно? — питав Міхал.

Вона хитала головою.

Потім Міхал закінчував курити та йшов. Женовефа лишалась у фотелі й дивилась на квітник Папужихи, на піщану польову дорогу, що звивалась поміж плямами зеленого та жовтого. Потім дивилась на свої ноги, коліна,

стегна — вони були так само далекими і так само не належали їй, як піски, поля і квітники. Її тіло було фігуркою, виточеною із крихкої людської матерії.

Її дивувало, що вона ще ворухить пальцями, що залишилась чутливість у блідих пучках рук, які вже давно не знали праці. Вона клала ці руки на мертві коліна й перебирала згинки спідниці. «Я є тілом», — казала сама собі. А в тілі Женовефи, мов рак, мов пліснява, розростався образ умертвління людей. Умертвління полягало у відбиранні права на рух, бо ж життя — це рух. Убите тіло нерухоміє. Людина є тілом. І все, що спізнає, має свій початок і кінець у тілі.

Якось дня Женовефа сказала Міхалові:

— Мені холодно.

Він приніс їй вовняну хустину та рукавички. Поворухила пальцями, однак вже їх не відчувала. Тож не знала, чи вони ворухнулися, чи ні. Коли підвела погляд на Гостинець, то побачила, що повернулись мерці. Вони тяглися Гостинцем від Черніши до Єшкотля, ніби велика процесія, натовп богомольців до Ченстохови. Однак прочан завжди супроводжують гомін, монотонні пісні, плаксиві молитви, шургання підошов об каміння. Тут же панувала тиша.

Було їх тисячі. Вони сунули нерівними шеренгами. Йшли в мертвій тиші швидкою ходою. Були сірі, знекровлені.

Женовефа шукала серед них Елі й доньку Шенбертів з немовлям на руках, але мерці мелькали занадто швидко, щоб їх можна було роздивитися. Лише потім Женовефа впізнала сина Серафинів, бо він ішов найближче до неї. Мав на чолі величезну темну дірку.

— Франеку, — прошепотіла вона.

Він повернув голову й, не сповільнюючи кроку, подивився на неї. Протяг до неї руку. Його губи ворухнулись, але Женовефа не почула жодного слова.

Вона бачила їх увесь день, до вечора, і процесія не меншала. Коли залющала очі, мерці рухалися так само, як і перед цим. Вона знала, що Бог теж придивляється до них. Бачила його обличчя — було чорне, страшне, повне шрамів.

Час дідича Попельського

Року сорок шостого дідич Попельський ще мешкав у теремі, хоч уже й відомо було, що довго це не триватиме. Його дружина вивезла дітей до Кракова і тепер курсувала туди й назад, готуючи переїзд.

Йй здавалося, ніби чоловікові байдуже до того, що діється навколо. Він грав. Сидів у бібліотеці цілими днями й ночами. Спав на тапчані. Не перевдягався, не голився. Коли його дружина їздила до дітей, нічого не їв. Часом по три й чотири дні. Не відчиняв вікон, не відгукувався, не виходив на прогулянку, навіть не сходив наниз. Раз чи двічі приїжджали до нього з повіту в справі націоналізації. Вони мали портфелі, повні наказів і печаток. Цього разу гримали в двері та шарпали дзвінок. Тоді він підійшов до вікна, поглянув на них згори і потер руками.

— Все справджується, — мовив хрипким, відвиклим од мовлення голосом. — Переходжу на наступне поле.

Іноді дідич Попельський мав потребу в своїх книжках.

Гра вимагала різноманітної інформації, та з цим не було проблем — все міг віднайти у власній бібліотеці. Позаяк у Грі істотну роль відігравали сни, то дідич Попельський навчився снити на замовлення. Мало того, поволі отримував над снами контроль, робив у них те, що хотів, зовсім по-іншому, аніж у житті. Свідомо снів на задану тему й одразу ж так само свідомо будив себе, немовби пролазив крізь дірку в огорожі. Потребував хвилини, аби прийти до тями, а потім починав діяти.

Отож Гра давала йому все, в чому мав потребу, і навіть більше. Нашо виходити з бібліотеки? Тим часом чиновники з повіту забрали й ліси, лісосіки, орні ґрунти, ставки та луки. Вони надіслали листа, в якому інформували його як громадянина молодого соціалістичної держави, що йому більше не належать цегельня, тартак, винокурня та млин. Зрештою, також і терем. Були такі ласкаві, що визначили йому навіть термін передачі майна. Його дружина спочатку плакала, потім молилася, нарешті почала спакувати речі. Вона нагадувала свічку, була така бліда й худа, наче віск. Нараз посивіле волосся світилось у напівморозі дому зимним, блідим світлом.

Дідичка Попельська не мала претензій до чоловіка, він просто збожеволів. Хвилювалася, що змушена сама вирішувати, що можна взяти, а що залишити. Однак коли під'їхала перша машина, дідич, блідий і зарослий, зійшов наниз з двома валізками в руках. Не хотів показувати, що в них.

Дідичка побігла нагору й мить пильно оглядала бібліотеку. Мала враження, ніби нічого не бракує, не було жодного порожнього місця на полицях, не рушено жодної картини, дрібнички, нічого. Гукнула робітників, і вони почали скидати книжки в картонні коробки, не перебираючи. Потім, аби швидше, згрібали їх з полиць цілими рядами. Книжки розпростали свої непридатні для лету крила і безвладно падали на купу. Коли забракло коробок, робітники дали решті книжок спокій, забрали повні коробки й пішли собі. Лиш пізніше виявилось, що вони взяли все від А до L.

У цей час дідич Попельський стояв біля машини і з задоволенням удирав свіже повітря, яке п'янило його після місяців сидіння в кімнаті. Хотілося сміятись, радіти, танцювати — кисень бушував у його згуслій м'лявій крові та розпирив присохлі артерії.

— Все достоту так, як має бути, — промовив він у машині до дружини, коли їхали Гостинцем до Кельцької дороги. — Все, що діється, — то на краше.

А потім додав щось таке, що й шофер, і робітники, і дідичка промовисто презирнулися:

— Вісімку трэф розстріляно.

Час Гри

У книжечці «*Ignis fatuus, себто Повчальна гра на одного грача*», що є інструкцією Гри, Четвертий Світ описує ось така історія:

«Бог творив Четвертий Світ у забутті, що несло йому полегшення в його божих стражданнях.

Створивши людину, він прийшов до тям — таке враження це справило на нього. Отож занехав подальше творення світу — бо хіба могло бути щось досконаліше? — й тепер, у своєму божому часі, захоплювався власним творінням. Що глибше сягав погляд Бога в людську сутність, то пристрасніше розгорялася в нього любов до людини.

Однак людина виявилася невдячною, вона зайнялась обробіткою землі, плодінням дітей і не звертала уваги на Бога. Тоді в божому розумі виник смуток, з якого сочилася п'їтьма.

Бог полюбив людину без взаємності.

Божа любов, як і будь-яка інша, була обтяжлива. Людина ж подорослішала і постановила собі звільнитись од надокучливого коханця. «Дозволь мені піти, — сказала вона. — Дай мені самій пізнати світ і виряди мене в дорогу».

— Ти не даси собі раду без мене, — мовив Бог людині. — Не відходь.

— Дай спокій, — сказала людина, а Бог із жалем прихилив їй гілку яблуні.

Бог залишився сам і тужив. Снилось йому, ніби це він вигнав людину з раю, так сильно боліло йому те, що його покинули.

— Повернись до мене. Світ страшний і може тебе вбити. Поглянь на землетруси, на виверження вулканів, на пожежі та повені, — гримів Бог з дощових хмар.

— Дай спокій, сама впораюся, — відповіла йому людина й пішла собі.

Час Павла

— Треба жити, — промовив Павел Боський. — Треба виховувати дітей, заробляти гроші, весь час формувати себе та прямувати вгору.

Так і робив.

З Абою Козеницьким, який пережив концтабір, він повернувся до торгівлі лісом. Купляли ліс під вирубку й організували переробку та вивіз деревини. Купивши мотоцикл, Павел об'їжджав околиці, вишукуючи замовлення. Справив собі портфель зі свинячої шкіри, в якому тримав книгу з квитанціями та кілька хімічних олівців.

Оскільки справи йшли непогано й до його кишені плив безперервний потік готівки, Павел вирішив продовжити освіту. Отримати лікарський диплом було вже малореальним, але ж він і досі мав право підвищити свою кваліфікацію гігієніста та фельдшера. Вечорами вивчав таємницю розмноження мух і складні етапи життя стьожкових черв'як. Вивчав уміст вітамінів у продуктах харчування та шляхи поширення хвороб, таких, як туберкульоз і черевний тиф. Упродовж кількох років навчання на курсах та в школах він набрався переконання, що медицина та гігієна, звільнені з-під влади мракобісся й забобонів, зможуть змінити людське життя, а польське село перетвориться на оазу стерилізованих горщиків і дезінфікованих лізованих дворів. Тому Павел Боський, перший в околиці, відвів одне приміщення в своєму домі під санітарну кімнату. Там було ідеально чисто: емальована ванна, вишуквані крани, металевий кошик із кришкою для відходів, скляний посуд для вати та лігніну, а також засклена шафка, що замикалася на замок, у якій зберігалися усіякі ліки та медичні інструменти. Закінчивши чергові курси, він дістав посвідчення санітара і тепер у цій кімнаті робив людям ін'єкції, разом не забуваючи виголосити коротку лекцію на тему щоденної гігієни.

Згодом справи з Абою пішли на спад, оскільки було націоналізовано ліси. Аба виїжджав за кордон і прийшов попрощатися; вони обійнялись, як брати. Павел Боський усвідомив, що в його житті починається новий етап, відтепер мусить давати собі раду сам, і до того ж зовсім у нових умовах. З того, що робиш уколи, родину не утримати.

Отож він спакував у свій шкіряний портфель усі свідоства з курсів і мотоциклом поїхав до Ташува шукати працю. Знайшов її в Санепіді, повітовому королівстві стерилізації й аналізів. Відтоді, особливо після вступу в партію, поволі й упевнено почав підніматися службовою драбиною.

Ця праця полягала в об'їжджанні ляскітливим мотоциклом навколишніх сіл і перевірці санітарії в крамницях, ресторанах та барах. Поява Павла з його шкіряним портфелем, повним документів та пробірок для нечистот, трактувалася там як прибуття вершника Апокаліпсису. Якби схотів, Павел міг би закрити будь-яку крамницю, будь-яку їдальню. Був поважний. Йому робили презенти, частували горілкою й найсвіжішим холодцем.

Так він познайомився з Уклеєю, власником кондитерської в Ташуві й ще двох чи трьох менших фірм. Уклея ввів Павла в світ секретарів і адвокатів, пиятики, полювань та цицькатих буфетниць, що додавало надії до черпання з життя повними пригоршми.

Отож Уклея зайняв місце, залишене Абою Козеницьким, місце, призначене в житті кожного чоловіка для провідника та друга; без нього був би лише самотнім незрозумілим воїном у світі хаосу та мороку, котрий виповзає звідусіль, коли лише відводиш погляд.

Час грибниці

Вона є під усім лісом, а може, навіть під цілим Правиком. Витворює в землі, під м'яким покриттям, під травою та камінням павутину тонких ниток, мотузок та мотків, якими обвиває все. Нитки грибниці мають дужу силу й пробіраються між кожною грудкою землі, облуптують коріння дерев і затримують великі валуни в їхньому безкінечно повільному рухові вниз. Грибниця подібна до плісняви, — біла, ніжна, холодна, — це місячне підземне мереживо, вологе сплетіння цвілі, слизька пуповина світу. Вона проростає луки та мандрує поплід дорогами людей, вибирається на стіни їхніх будинків, а часом, у припливах сили, непомітно атакує їхні тіла.

Грибниця — це ні рослина, ні тварина. Вона не здатна черпати сонячну енергію, бо її природа чужа сонцю. Грибницю не тягне до теплого та живого, бо її природа не є ані теплою, ані живою. Грибниця живе завдяки тому, що висмоктує рештки соків з того, що вмирає, що розкладається і всотується землею. Грибниця — то життя смерті, життя розкладу, життя того, що померло.

Увесь рік грибниця народжує своїх холодних і вологих дітей, однак ті, що з'являються на світ улітку та восени, — найкрасивіші. Біля людських доріг виростають лугові опеньки на тонких ніжках, у травах біліють наближені до досконалости порхавки та дощовики, а маслюки й трутовики оволодівають понівеченими деревами. Ліс повен жовтих лисичок, оливкових спирожок і замшевих боровиків.

Грибниця не ділить і не виокремлює своїх дітей — усі вони наділені силою зростання та міццю розсіювання спор. Одним вона дає запах, іншим — здатність ховатися від людського ока, ще інші мають форми, що переходять подих.

Глибоко під землею, в самій середині Водениці, пульсує велике біле заплутане кубло цвілі, то — серце грибниці. Звідти вона розкидається на всі сторони світу. Ліс тут темний та вологий. Ожина, що буйно порозросталась, ув'язнює стовбури дерев. Усе поросло густим мохом. Люди інстинктивно оминають Воденицю, хоча й не знають, що тут, під поверхнею, живе серце грибниці.

З усіх людей лише Рута знає про це. Вона здогадалася через найкрасивіші мухомори, що ростуть тут шороку. Мухомори — це грибнична сторожа. Рута вкладається на землю поміж ними й знизу оглядає їхні оторочені піною мережива сніжнобілі спідні сорочки.

Якось Рута почула життя грибниці. Це був підземний шурхіт, котрий звучав, немов глухе зітхання, а потім було чути ніжне потріскування землі, коли крізь неї проникала нитка плісняви. Рута почула удар серця грибниці, яке б'є раз на вісімнадцять людських років.

З цього часу вона приходить у це вологе місце на Водениці й завжди вкладається на мокрому мосі. Коли вона лежить довше, то починає чути грибницю ще інакше — грибниця ж бо уповільнює час. Рута занурюється в сон-не-сон і бачить усе зовсім по-іншому. Бачить поодинокі подихи вітру, повен повільної грації політ комах, плинні рухи мурашок, частинки світу, які осідають на поверхні листя. Усілякі високі звуки — спів пташок, писк звірят — перетворюються на гудіння та торохкотіння, і вони тягнуться одразу ж при землі, наче імла. Руті здається, ніби вона лежить отак годинами, хоча минула заледве хвилина. Так грибниця бере в свій полон час.

Час Ізидора

Рута чекала на нього під липою. Дув вітер, і дерево тріщало та плакало. — Буде дощ, — сказала вона замість привітання.

Вони мовчки йшли Гостинцем, потім завернули у свій ліс за Воденицею. Ізидор ішов на півкроку позаду і крадькома дивився на голі плечі дівчини.

Її шкіра здавалася тоненькою, майже прозорою. Мав бажання торкнутися та погладити її.

— Пам'ятаєш, як колись давним-давно я показувала тобі межу?

Він кивнув головою.

— Ми мали її колись дослідити. Я інколи не вірю в цю межу. Вона впустила чужих...

— З наукової точки зору, така межа неможлива.

Рута розсміялась і схопила Ізидора за руку. Потягла його між низькі со-
сни.

— Покажу тобі ще щось.

— **Що?** Скільки маєш іще речей, які хочеш показати? Покажи мені всі одразу.

— Це неможливо.

— Воно живе чи мертво?

— Ні те ні інше.

— Якийсь звір?

— Ні.

— Рослина?

— Ні.

Ізидор зупинився й запитав з тривогою в голосі:

— Людина?

Рута не відповіла. Відпустила його руку.

— Я не йду, — сказав він і присів.

— Ні — то ні. Я ж тебе не змушую.

Вона присіла поруч і розглядала стежки великих лісових мурах.

— Інколи ти такий мудрий. А інколи такий дурний.

— Але частіше дурний, — промовив він сумно.

— Я хотіла тобі показати щось дивне в лісі. Мама каже, це серцевина
Правіка, а ти не хочеш йти.

— Гаразд, ходімо.

У лісі не було чути вітру, зате зробилося парко. Ізидор бачив на Рутиній
шні маленькі крапельки поту.

— Давай перепочинемо, — відізався він. — Ляжемо тут і перепочинемо.

— Зараз почнеться дощ, гайда.

Ізидор ліг на траву та заклав руки за голову.

— Я не хочу бачити серцевину світу. Хочу лежати тут з тобою. Йди сюди.

Рута завагалася. Відійшла на кілька кроків, потім повернулася. Ізидор
примружив очі, й Рута перетворилася в розмитий контур. Контур набли-
зивсь і сів на траві. Ізидор простяг руку і натрапив на Рутину ногу. Під
пальцями відчув маленькі волосинки.

— Я хотів би бути твоїм чоловіком, Рудо. Хотів би кохатися з тобою.

Вона відсмикнула ногу. Ізидор розплющив очі та поглянув просто в Ру-
тине обличчя. Воно було якесь холодне, зле. Не таке, яке знав.

— Ніколи не буду робити цього з тим, кого кохаю. Лише з тими, котрих
ненавиджу, — сказала вона і встала. — Я пішла. Якщо хочеш, ходім зі
мною.

Він піднявся поспіхом і рушив за нею, як завжди, на півкроку позаду.

— Ти змінилася, — сказав тихо Ізидор.

Раптом вона зупинилася й глянула назад.

— Авжеж, змінилась. Дивуєшся? Світ лихий. Ти бачив це сам. **Що** це за
Бог, який створив такий світ? Або він сам злий, або дозволяє зло. Або йо-
му все перемішалось в голові.

— Не можна так казати...

— Мені можна, — сказала вона і побігла вперед.

Стало напрочуд тихо. Ізидор не чув ні вітру, ні птахів, ані дзижчання ко-
мах. Було пусто і глухо, немовби він упав у пух, у саму середину величез-
ної перини, в кучугуру снігу.

— Руто! — крикнув він.

Вона промайнула між деревами, а потім зникла. Він побіг за нею. Роззирався безпорадно, бо зрозумів, що не зможе потрапити додому сам.

— Руто! — крикнув ще голосніше.

— Я тут, — сказала вона і вийшла з-за дерева.

— Хочу побачити осердя Правіка.

Вона потягла його в хащі — дикої малини, ожини. Рослини хапали Ізидора за светр. Перед ними зійнула галявинка, оточена величезними дубами. На землі було повно жолудів, старих і цьогорічних. Одні розсипалися в порох, інші проростали, а ще інші блищали свіжою зеленню. Посередині галявинки мостився високий довгастий камінь з білого пішаника. На цьому обеліску лежав ще один, ширший і масивніший. Нагадував капелюх. Ізидор помітив під кам'яним капелюхом риси людського обличчя. Він підійшов ближче, щоб його роздивитися, й тоді побачив, що такі самі обличчя були обабіч. Отже, три обличчя. І зненацька Ізидор пережив відчуття прикрої неповноти, браку чогось надзвичайно важливого. Мав враження, ніби все це вже звідкись знає, що бачив галявину й камінь посеред неї та три його обличчя. Знайшов Рутину руку, але це його не заспокоїло. Рукa потягла його за собою, і вони почали рухатися навколо галявини, по жолудях. Тоді Ізидор побачив четверте обличчя, таке саме, як ті три. Він ішов дедалі швидше, а потім відпустив Рутину руку, бо почав бігти, дивлячись на камінь. Бачив завжди одне обличчя, повернуте до нього, і два — в профіль. І тепер зрозумів, звідки бралось те почуття браку чогось, — це смуток, що лежить в основі всього, смуток, наявний у кожній речі, кожному явищі, споконвічно — не можна пізнати все нараз.

— Не можна побачити четверте обличчя, — промовила Рута, мовби читала його думки. — Це ж і є осердя Правіка.

Почався дощ, і, дійшовши до Гостинця, вони геть змокли. Рутина сукня прилипла до тіла.

— Ходім до нас. Посушишся, — запропонував Ізидор.

Рута стала навпроти Ізидора. За її спиною було село.

— Ізеку, я виходжу заміж за Уклею.

— Ні, — промовив Ізидор.

— Хочу піти звідси до міста, хочу подорожувати, хочу мати сережки і гарні черевички.

— Ні, — повторив Ізидор і затремтів. Вода стікала його обличчям та розмивала вид Правіка.

— Так, — сказала Рута і відступила кілька кроків назад.

Під Ізидором підігнулися ноги. Боявся, що впаде.

— Я буду в Ташуві. Це недалеко! — крикнула вона і повернула до лісу.

Час Колоски

Лихий Чоловік приходив на Видимач увечері. З'являвся з лісу на смерканні, і скидалось враження, немов відклеювався від його стіни: був темний, на обличчі мав тінь дерев, що ніколи не зникала. На його волоссі блищало павутиння, по бороді мандрували шипавки і маленькі жучки — в Колоски це викликало відразу. Й пах він інакше — не як людина, а як дерево, як мох, як щетина кабана, як заяче хутро. Коли вона дозволяла йому ввійти в себе, то знала, що злягається не з людиною. Незважаючи на людську подобу, на два чи три людські слова, які вмів сказати, то була не людина. Коли Колоска це усвідомила, її охопив страх, але й водночас хвилювання від того, що ось вона сама перетворюється на лань, льошу, лосицю, що вона сама всього-на-всього самиця, як мільярди самиць у світі, і що має самця такого ж самого, як мільярди самців у світі. Лихий Чоловік видобував тоді з себе довге пронизливе виття, яке мало бути чутним у цілому лісі.

Він полишав її на світанку і на прощання цупив трохи їжі. Неодноразово Колоска пробувала йти за ним лісом та вислідити його схованку. Якщо б знала, де ця схованка, то здобула б над ним більшу владу, адже ж у власному барлозі тварина чи людина проявляє найслабші сторони своєї натури.

Її ніколи не шастило прослідкувати за Лихим Чоловіком далі, як до великої липи. Коли бодай на мить відводила погляд од згорбленої спини, що мелькала між деревами, Лихий Чоловік зникав, немовби в землю западався.

Нарешті Колоска зрозуміла, що її зраджує жіночий запах, і тому Лихий Чоловік знає, що його вистежують. Отож вона назбирала грибів, кори з дерев, набрала глици та листя і все це вкинула в горщик. Залила дощовою водою та чекала кілька днів. А коли до неї знову прийшов Лихий Чоловік, а потім над ранок шаснув у ліс зі шматком солонини в зубах, вона швидко роздяглась, намастилася своїм зіллям і рушила за ним назирці.

Лихий сів на траву, скраю луки, та з'їв солонину. Потім витер руки об землю і ввійшов у високу траву. На відкритому просторі роззирався лякливо та принюхувався. Раз навіть припав до землі, й лише потім Колоска почувла гуркіт підводи на Вольській дорозі.

Лихий Чоловік вийшов на Паперне. Тепер Колоска кинулася в траву й, припадаючи до землі, бігла його слідом. Опинившись на узліссі, ніде не могла його побачити. Намагалась нюхати, так як він, але нічого не відчувала. Крутилася безпорадно під великим дубом, коли раптом біля неї впала гілка, потім друга й третя. Колоска зрозуміла свою помилку. Підвела голову. Лихий Чоловік сидів на дереві й шкірив зуби. Колоска вжахнулася, її нічний коханець зовсім не нагадував людину. Гаркнув на неї застережливо, і Колоска зрозуміла, що мусить ушиватись.

Попрошувала до річки, де зміла з себе запахи землі та лісу.

Час Рута

Уклея довів своє авто «варшаву» так близько, як лише зміг, потім змушений був висісти й піти пішки. Він спотикався на лісовій дорозі й кляв усе на світі. Коли нарешті доплентав до напіврозваленної Колосчиної халупи, то аж плонув з злості.

— Жінко добра, ходіть-но сюди, маю до вас справу! — закричав він знадвору.

Колоска вийшла на поріг і поглянула просто в почервонілі очі Уклеї.

— Не віддам її тобі.

Той од несподіванки втратив самовпевненість, однак лише на мить, тож проказав спокійно:

— Вона вже моя. Тільки вперлася, щоб ти її неодмінно благословила. Я маю просити в тебе її руки.

— Не віддам її тобі.

Уклея озирнувся в бік автомобіля й крикнув:

— Руто!

За мить дверцята відчинились, і з машини вийшла Рута. Її волосся тепер було коротке й кучериками вибивалося з-під маленького капелюшка. У вузькій спідниці та черевичках на високих підборах вона здавалася худорлявою й високою. Їй важко було йти в такому взутті пішаною дорогою. Колоска поїдала доньку очима.

Рута зупинилась біля Уклеї й невпевнено взяла його попідруки. Цей поух остаточно повернув йому впевненість.

— Благослови доньку, жінко, бо маємо обмаль часу. — Уклея легенько підштовхнув дівчину вперед.

— Йди додому, Руто, — сказала Колоска.

— Ні, мамо, я хочу вийти за нього.

— Він тебе кривдитиме. Він тебе занапастить. Це перевертень.

Уклея засміявся.

— Руто, їдьмо собі, бо тут як горохом об стіну...

Раптом дівчина зиркнула на нього, жбурнула йому під ноги сумочку й крикнула:

— Я не поїду, поки вона мені не дозволить!

І підійшла до матері. Колоска пригорнула доньку, й вони довго стояли так, аж Уклея почав непокоїтись.

— Їдьмо, Руто. Ти не зобов'язана її переконувати. Ні — то ні. Ото ще велика пані...

Тоді Колоска відізвалася до нього понад головою доньки.

— Можеш забрати її, але за однієї умови.

— Ну? — зацікавивсь Уклея. Він любив торгуватися.

— З жовтня до травня вона твоя. З травня по вересень — моя.

Уклея здивовано глянув на неї, потім почав лічити на пальцях місяці, й у нього вийшло, що він на цьому виграє. Мав більше місяців, аніж Колоска. Уклея хитро посміхнувся.

— Гарзд, хай буде по-твоєму.

Рута взяла мамину руку і притулила до своєї шоки.

— Дякую тобі, мамо. Мені буде добре. Матиму там усе, що захочу.

Колоска поцілувала її, навіть не глянувши на Уклею, коли вони відходили. Автомобіль випустив хмару сірого диму, і вперше у своєму житті дєрева на Видимачу скуштували чадних газів.

Час Місі

Для родичів та колег по роботі, для секретарів й адвокатів Павел Боський улаштував іменини в червні, на Петра й Павла. Але на свій день народження завжди запрошував тільки Уклею. День народження існує для друзів, а Павел мав одного друга.

Почувши глухий рокіт «варшави», діти сполохано втікали до схованки під сходами. Уклея, несвідомий того, що породжує страх, привозив дітям великий термос із морозивом, а в паперовій коробці — вафлі.

Міся, в блакитній сукні для вагітних, запросила їх до столу в кімнаті, але вони не поспішали займати місця. У дверях до Рути причепився Ізидор.

— Маю нові марки, — сказав він.

— Ізидоре, не набридай гостям, — висварила його Міся.

— Ти в цьому хутрі — наче Снігова Королева, — прошепотів Ізидор до Рути.

Міся почала подавати страви. Був холодець та два різновиди салату. Було півмиски ковбас та фаршировані яйця. В кухні грівся бігос і шкварчали курячі стегенця. Павел налив у чарки горілку. Чоловіки говорили про ціни на шкіру в Ташуві та Кельцах. Потім Уклея розказав сороміцький анекдот. Горілка зникала в горлянках, а чарки аж здавалися мізерними, аби вгамувати їхню страхітливу спрагу. А чоловіки все ще здавалися тверезими, хоча їхні обличчя розчервонілись і дехто порозстібав комірці. Врешті очі помутнішали, ніби замерзли зсередини. Тоді Рута вийшла услід за Місею на кухню.

— Я допоможу тобі, — сказала вона, і Міся дала їй ножа.

Сильні Рутині руки краляли й краляли, а червоні нігті мелькали над білим кремом, неначе краплі крові.

Чоловіки почали співати, й Міся занепокоєно глянула на Руту.

— Я мушу покласти дітей спати. Занеси їм солодоші, — попросила її.

— Я зачекаю на тебе. Помію руки.

— Руто! — Несподівано в кімнаті виріс п'яний Уклея. — Йди сюди, курво!

— Ходи, — швидко сказала Міся Руті й взяла тацю із солодошами.

Рута відклала ножа та неохоче пішла за Місею. Вони сіли біля чоловіків.

— Поглянь, який я купив жінці ліфчик! — крикнув Уклея і шарпнув на ній блузку, відкриваючи вкриту ластовинням душу та сніжно-білий мережаний бюстгальтер. — Французський!

— Припини, — тихо сказала Рута.

— Що «припини»? Мені не можна? Ти моя, вся ти і все, що маєш на собі. — Уклея поглянув на повеселілого Павла й повторив: — Вона вся моя! І все, що має на собі! Я маю її цілу зиму. Літом чимчикує до мами.

Павел кивнув йому на повну чарку. Вони не звернули уваги, що жінки знову вийшли на кухню. Рута сіла до столу й запалила цигарку. Тоді Ізидор скористався з okazji та приніс коробку з марками та листівками.

— Поглянь, — сказав він захопливо.

Рута взяла листівки і якусь мить розглядалася. Випускала з червоних губів хмарки білого диму, а помада залишала на цигарці таємничі сліди.

— Можу їх тобі дати, — сказав Ізидор.

— Ні. Я волію розглядати їх у тебе, Ізеку.

— Літом матимемо більше часу, правда?

Ізидор побачив, що на нерухомих від туші віях Руги затрималась велика сльоза. Міся подала гості чарку горілки.

— Не маю я щастя, Місю, — сказала Рута, й ув'язнена віями сльоза покотилася шокою.

Час Адельки

Аделька не любила батькових колег, усіх тих чоловіків, одежа яких смерділа цигарками та пилюкою. Найповажнішим з них видавався Уклея — либонь через те, що був такий великий і гладкий. Та навіть Уклея робився милим і гречним і говорив тоншим голосом, коли до батька приїжджав пан Відина.

Відину привозив водій, який куняв потім цілий вечір у машині біля будинку. Відина мав зелений мисливський костюм і перо на капелюсі. Вітаючись, плескав Павла по спині та довго й улесливо цілував Місину руку. Міся наказувала Адельці зайнятися малим Вітеком, а сама діставала з комори найкращі запаси. Ніж мелькав у її руці, коли нарізала суху ковбасу та шинку. Павел говорив про Відину з гордістю:

— Тепер добре мати такі знайомства.

Власне цим батьковим знайомим припало до душі полювання, й вони приїжджали з великого лісу, обвішані зайцями та фазанами. Клали все це в передпої на стіл і перед тим, як сісти до столу, вихилили по півчарки горілки. Дім пах бігосом.

Аделька знала, що в такий вечір муситиме грати. Пильнувала також, аби напхаваті був Антек зі своїм акордеоном. Нікого так не боялась, як батька, коли той сердився.

Наставав час, і мама наказувала їм брати інструменти та йти в кімнату. Чоловіки запалювали цигарки, залягала тиша. Аделька задавала тон, і вони з Антеком починали грати. Коли грали «*Сопки Маньчжурії*», Павел брав свою скрипку і приєднувався до дуету. Міся ставала в дверях і дивилася на них з гордістю.

— Цьому наймолодшому я куплю контрабас, — сказав Павел. Вітек ховався за маму, коли на нього дивились.

Граючи, Аделька весь час думала про мертвих тварин на столі в передпокої.

Всі мали відкриті очі. В птахів вони були наче скляні камінчики на каблучках, але зайці здавалися просто страшні. Адельці здавалося, ніби вони пантрують кожен її рух. Птахи лежали, пов'язані за ноги пучечками, мов редиска. Зайці — по-окремо. Вона шукала в їхній шерсті та пір'ї рани від куль, але лише іноді їй щастило знайти застигли округлі струпи. Мертвим зайцям з носів скапувала кров на підлогу. Їхні мордочки були подібні до

котячих. Аделька поправляла їм голови так, щоби вони не звисали зі столу.

Одного разу серед підстрелених фазанів Аделька помітила якогось іншого птаха. Він був менший і мав красиве блакитне пір'я. Цей колір зачарував її. Адельці захотілося мати його. Вона ще не знала, що з ним зробить, але знала, що хоче його, тож обережно вискубувала пір'я, одне за одним, аж ось уже тримала в руці блакитний букет. Аделька перев'язала його білою стрічкою зі свого волосся й хотіла була показати мамі. В кухні натрапила на батька.

— Що це?.. Що ж ти наробила? Чи ти знаєш, що ти наробила?!

Аделька позадкувала до шафи.

— Ти обскувала сойку пана Відини! А він її собі навмисно підстрелив.

Міся стала біля Павла, а в дверях з'явилися голови цікавих гостей.

Батько схопив Адельку залізною п'ятірнею за плече і повів до кімнати. Штовхнув її зі злістю так, що вона опинилася перед Відиною, який розмовляв з кимось.

— Що таке? — запитав той відсутнім голосом. Мав каламутний погляд.

— Вона обскубла твою сойку! — крикнув Павел.

Аделька простягла букет із пір'я. Її руки тремтіли.

— Віддай це пір'я панові Відині, — гаркнув до неї Павел. — Міся, дай горох. Покараємо її для прикладу. З дітьми треба суворо... Треба тримати їх у шорах.

Міся неохоче подала йому торбинку з горохом. Павел висипав горох у кутку кімнати й наказав доньці вклякнути на нього. Аделька стала на коліна, і на мить запала тиша. Вона відчула, що всі на неї дивляться. Подумала, що може зараз померти.

— Хрін з нею, з тією сойкою. Наливай, Павле, — забулькотів у цій тиші Відина, і гамір ожив знову.

Час Павла

Павел лежав навзак і знав, що вже не засне. За вікном сіріло. Боліла голова та страшенно хотілося пити. Однак він був занадто втомлений і пригнічений, аби зараз устати та піти на кухню. Тож згадував увесь учорашній вечір, велику п'ятику, кілька перших тостів, бо наступних уже не пам'ятав, грубі Уклеїні жарти, якісь танці, якісь незадоволені міни жінок, якісь претензії. А потім подумав, що йому минуло сороковий рік і отож закінчилася перша частина його життя. Дійшов до вершини, а тепер, лежачи навзак з жахливим похміллям, дивився в час, що минає. Він почав пригадувати собі ще й інші дні та інші вечори. Переглядав їх, немов фільм, якого пустили з кінця в початок — гротесковий, смішний та позбавлений сенсу, як і його життя. Він бачив усі образи до дрібниць, але вони видавалися йому неважливими та безглуздими. Побачив таким чином усе своє минуле. Ї не знайшов у ньому нічого, з чого міг би пишатися, що його втішило б, що викликало якісь добрі почуття. Не було в усій цій химерній розповіді нічого певного, сталого, нічого, за що можна було б ухопитись. Була лише метушня, нездійснені мрії, невгамовані бажання. «Нічого в мене не вийшло», — подумав Павел. Захотілося плакати, він спробував, але, либонь, забув, як це робиться, бо не плакав з дитинства. Проковтнув густу гірку слину та хотів видобути дитячий схлип з горла й легень. Нічого й з того не вийшло, тож повернувся думками в минуле й з великим зусиллям подумав про те, що буде, що він має ще зробити: курси і, напевно, підвищення по службі, дітей до середньої школи, розбудова хати та кімнат для винайму, навіть не кімнат, а пансіонату, малий будинок відпочинку для дачників з Кельц та Кракова. На якусь мить він ожив ізсередини й забув про головний біль, про сухий, як тріска, язик, про плач, якого проковтнув. Але той страшний смуток повернувся. Павел подумав, що його минуле таке ж саме, як і

все минуле загалом — стаються в ньому різні речі, котрі нічого не означають, нікуди не приводять. Ця думка збудила в ньому страх, бо за цим усім — курсами та підвищенням по службі, пансіонатом і розбудовою хати, всілякими задумами, всілякими діями — була смерть. І Павел Боський усвідомив, що цієї тихої вимученої похміллям ночі він безпорадно дивиться на народження власної смерті. Що ось вибило полудневу годину його життя, і тепер повільно, поступово та непомітно наближаються сутінки.

Почувався, як осиротіла дитина, як грудка землі, кинута на узбіччя до-роги. Лежав горілиць у шорсткій і невловній теперішності та відчував, що з кожною секундою розпадається разом із нею, відходить у небуття.

Час Руті

Рута навіть була готова покохати Уклею. Могла ставитися до нього як до великої хворої тварини. Та Уклея не хотів її любові — хотів просто владарювати над нею.

Руті часом здавалося, що в Уклеї сидить кудлатий Лихий Чоловік — так само клявся на неї, як Лихий — на маму. Але мама дозволяла це з посмішкою на обличчі, а в Руті тоді пробуджувалися злість та зненависть, що — як дріжджове тісто — росли й набухали. Потім Уклея завжди засинав на ній, а його тіло виділяло алкогольний сморід. Рута вислизала з-під цього тіла і йшла у ванну. Напускала повну ванну води і лежала в ній, аж поки вода вистигала.

Уклея замикав Руту в будинку саму. Залишав їй на кухні смачну їжу з ресторану «Затишшя»: холодну курку, рулет, заливну рибу, салат з овочів, яйця в майонезі, оселедця в сметані — що тільки було в меню. В домі Уклеї Руті не бракувало нічого. Вона тинялася кімнатами, слухала радіо, перевдягалась у різні сукні, примірювала черевики та капелюшки. Мала дві шафи одягу, шкатулку, повну золотих прикрас, кільканадцять капелюшків і десятки пар взуття, тож отримала те, чого хотіла. Правда, напочатку думала, що зможе дефілювати в цих шатах вулицями Ташува й хизуватися під костюлом на ринку, чути зітхання й краєм ока ловити повні захоплення погляди. Однак Уклея не дозволяв їй виходити самій. Вона могла вийти лише з ним. А він возив Руту до своїх друзів і задирав шовковий спідницю, щоб похвалитися її стегнами. Або ж брав до Боських у Правік, чи на бридж до адвокатів та секретарів, де вона нудилась і годинами вдивлялася в свої нейлонові панчохи.

Згодом Уклея забрав у фотографа, який йому заборгував, апарат на штативі й обладнання для темної кімнати. Рута швидко зрозуміла, в чому полягає мистецтво проявлення. Апарат стояв у спальні, й Уклея завжди, перед тим, як йти в ліжко, налаштовував автоспуск. Потім Рута дивилася в червоному світлі на темні купи Уклеїного тіла, його зад, геніталії, покриті чорною шетиною груди, товсті й округлі, мов у жінки. Бачила також себе, роздавлену й пошматовану на перса, стегна й живіт. Тож, залишаючись сама, перевдягалась у свої сукні й ставала напахнючена та вишукана перед оком об'єктива.

«Клік», — казав апарат із захопленням.

Час Місі

Метаморфози часу бентежили Місю особливо в травні. Травень стрімко пробирався на своє місце в шерензі місяців і вибухав. Усе починало рости та квітнути. Нараз.

Міся, що звикла до ранньовесняного, блідого, жовто-сірого краєвиду за вікном кухні, не могла призвичаїтися до щоденних змін, які щедро сів травень. Спершу впродовж двох днів зазеленілися луки. Потім Чарна заблищала смарагдово та впустила у свої води світло, яке від цього дня щоденно набиравало інших відтінків. Ліс на Паперні став блідо-зелений, потім зелений і врешті потемнів та занурився в тінь.

У травні зацвітав Місін садок, і це було знаком, що можна прати всіляку злежану за зиму одержу, штори, постільну білизну, серветки й покривала. Вона натягала поміж квітучими яблунями мотузки та наповнювала рожево-білий садок яскравими кольорами. За Місею дріботіли діти, кури та пси. Інколи приходив також Ізидор, але він завжди говорив про речі, які їй не цікавили.

В садку вона думала про те, що годі продовжити цвітіння дерев і що пелюстки неминуче осипаються, листочки з часом буріють, а перегодом опадають. Їй не втішала думка, що наступного року знову буде так само, бо знала: це неправда. Наступного року дерева будуть іншими — більшими, їхні гілки потовшають, іншою буде трава, іншими — плоди. Ніколи не повториться квітуча гілка. «Ніколи не повториться це вішання прання, — думала Міся. — Ніколи не повторюєся».

Вона верталася на кухню та бралася за готування обіду, але все, що робила, здавалося їй грубим і незграбним. Вареники були безформними, галушки — нерівними, макарони — товстими й некрасивими. На почищеній картоплі несподівано з'являлися вічка, які треба було виколупувати кінчиком ножа.

Міся була такою ж, як і цей садок, як і все на світі, що підпорядковується часові. Поправилася після третіх пологів, її волосся втратило блиск і стало прямим. Очі набули кольору гіркого шоколаду.

Міся була знову вагітна й уперше подумала, що це занадто, як для неї. Вона не хотіла четвертої дитини.

У неї народився син, якому вона дала ім'я Марек. Він був тихий та спокійний, спав цілими ночами, жвавішав лише тоді, коли бачив груди. Павел поїхав на чергове навчання, отож Місею опікувався батько Міхал.

— Четверо дітей — це забагато для тебе, — сказав він. — Ви мусите стергисть. Таж Павел на цьому знається.

Незабаром Міся переконалася, що Павел ходить з Уклеєю по дівках. Може, мала б йому пробачити: спочатку була вагітна — гладка й розпухла, потім останні пологи, які далися їй важко... Однак вона не пробачила Павлові.

Міся знала, що він злягається з усіма отими буфетницями, продавщицями з м'ясних крамниць, кельнерками із ресторанів, яких контролює як державний службовець. Вона знаходила на Павловій сорочці сліди помади, довге волосся. Виявляла в його речах чужі запахи. Згодом знайшла почату пачку презервативів, яких він ніколи не вживав, коли кохався з нею.

Міся покликала згори Ізидора, і вони разом розсунули двоспальне велике ліжко. Ізидорові сподобався цей задум. Він додав щось навіть од себе до цієї нової конфігурації — поставив посеред кімнати, між ліжками, горщик із великою пальмою. Міхал приглядався до всього цього з кухні, палячи цигарку.

Коли повернувся Павел, трохи напідпитку, Міся підійшла до нього з чотирма дітьми.

— Я вб'ю тебе, якщо зробиш це ще раз, — сказала вона. Він закліпав очима, але не намагався вдавати, ніби не знає про що йдеться. Потім кинув черевики в кут і весело засміявся.

— Я вб'ю тебе, — повторила Міся так лиховісно, що немовля на її руках жалісно розплакалось.

Пізньої осені Марек захворів на коклюш і помер.

Час саду

Садок має свої два часи, котрі чергуються рік у рік. Це час яблунь і час груш.

У березні, коли земля прогрівається, сад починає вібрувати та впинатися в тіло землі підземними пауристими лапами. Дереву ссуть землю, як цуценята, а їхні стовбури стають теплішими.

У рік яблунь дерева тягнуть із землі кислі води підземних річок, що мають силу зміни та руху. У цих водах є потреба напору, збільшення і розростання.

У рік груш усе зовсім по-іншому. Час груш — це висмокткування з мінералів солодких соків, це повільне та м'яке поєднання їх у листі з сонячними променями. Деревя зупиняються у своєму рості та смакують солод самого буття. Без руху, без розвою. Садок здається тоді незмінним.

У рік яблунь дерева цвітуть недовго, однак найкрасивіше. Часто стинає їх мороз або здувають гвалтовні вітри. Плодів багато, проте дрібних і не надто показних. Насіння рослин мандрує далеко від місця свого народження: пух кульбаби перелітає через струмок, насінинки трави летять понад лісом на інші луки, а часом вітер переносить їх навіть через моря. Потомство тварин слабке та нечисленне, але з тих, що вижили у перші дні, виростає здорова й спритна молодь. Лисиці, народжені в час яблунь, без вагань внаслідують до курників, так само яструби та куниці. Коти вбивають мишей не тому, що голодні, а заради самого вбивства, миші атакують людські оселі, а метелики забирають на свої крила найяскравіші барви. Роки яблунь породжують нові думки. Люди протоптують нові стежини. Викорчовують ліси та садять молоді дерева. Будують на річках греблі й купують землю; закладають підвалини нових будинків. Думають про подорожі. Чоловіки зраджують своїх жінок, а жінки — чоловіків. Діти несподівано стають дорослими, йдуть від батьків. Люди не можуть спати. Надто багато п'ють. Приймають важливі рішення та починають робити те, чого ніколи досі не робили. Постають нові ідеї. Змінюється влада. Біржі втрачають стабільність, за день можна стати мільйонером або втратити все. Відбуваються революції, що змінюють устрій. Люди мріють і плутають мрії з тим, що вважають за дійсність.

У рік груш не трапляється нічого нового. Те, що вже почалося, — триває. Те, чого ще нема, — збирає свої сили в небутті. Рослини зміцнюють коріння та стовбури, не пнуться вгору. Квіти цвітуть поволі та ліниво, поки виростають великими. На куші троянди небагато квітів, однак кожна завбільшки з добрий кулак. Такі ж самі плоди в час груш — солодкі і запашні. Насіння падає там, де росло, і одразу ж пускає міцне коріння. Колоски пшениці — грубі та важкі. Якби не людина, тягар насінин пригнув би їх до землі. Тварини та люди обростають жиром, бо стодоли розпирає від урожаю. Матері народжують великих дітей, і частіше, ніж звичайно, з'являються на світ близнюки. Тварини також мають численніше потомство, а молока у вим'ях стільки, що вдається вигодувати малих. Люди думають про будівництво осель, навіть цілих міст. Креслять плани, міряють землю, однак не беруться до роботи. Банки отримують величезні прибутки, а на складах фабрик залежуються товари. Змінюється влада. Люди нарешті зауважують, що кожна їхня мрія здійснюється — навіть тоді, коли вже запізно.

Час Павла

Павел Боський мусив узяти на роботі відпустку через смерть батька. Батько помирив третій день. Вже здавалося, що це кінець, та за годину старий Боський піднімався й ішов на Гостинець. Ставав біля паркану та кивав головою. Павел зі Стасею брали його попідруки й вели до ліжка. Впродовж трьох днів батько не обзивався. Павлові здавалось, ніби той дивиться на нього благально, немовби чогось хоче. Але думав, що зробив усе, що міг. Був біля нього весь час, подавав йому пити і змінював простиралла. Як ще можна було допомогти вмирушому батькові, він не знав.

Нарешті старий Боський помер. Павел задрімав над ранок, а коли прокинувся за годину, то побачив, що батько не дихає. Дрібне тіло старого зів'яло, мов порожній мішок. Не було сумніву, що нема в ньому вже нікого.

Однак Павел не вірив у безсмертну душу, тому цей вигляд здався йому страшним. Його охопив жах від того, що незабаром сам перетвориться на такий мертвий кавалок. З його очей потекли сльози.

Стася поводитися напрочуд спокійно. Показала Павлові труну, яку зробив собі батько. Труна стояла в столілі, зіперта до стіни. Віко мала з гонтів.

Тепер Павел мусив зайнятися похороном і — хотів того чи ні — йти до парафіяльного ксьондза.

Преподобний отець зустрів його на подвір'ї коло машини, запросив у холодну похмуру канцелярію, де всісся за письмовим столом, що блищав полірвкою. Він довго шукав відповідної сторінки в церковній книзі і старанно вписав туди дані старого Боського. Павел стояв біля дверей, а поза-як не любив почуватися прохачем, то сам підійшов до крісла біля столу та сів.

— Скільки це коштуватиме? — запитав він.

Парафіяльний ксьондз відклав ручку й уважно подивився на нього.

— Я багато років не бачив тебе в костьолі.

— Перепрошую, та я невіруючий.

— Твого батька також важко було зустріти на відправах.

— Він ходив на пастерки.

Парафіяльний ксьондз зітхнув і піднявся. Почав проходжуватися по канцелярії, поляскуючи пальцями.

— О Боже, — сказав він, — на пастерки. Це замало як на доброго католика. «Пам'ятай день святий святкувати» — так написано чи ні?

— Я не знаюся на цьому.

— Якщо б упродовж останніх десяти років небіжчик був на кожній недільній відправі та давав на тацю горезвісний злотий, знаєш, скільки б набиралося?

Парафіяльний ксьондз якусь мить рахував подумки, а потім сказав:

— Похорон коштуватиме дві тисячі.

Павел відчув, як у голову вдаряє кров. Побачив усюди червоні цяточки.

— То до гузна мені це все, — сказав він і підхопився з крісла.

За мить Павел був біля дверей і взявся за клямку.

— Ну добре, Боський, — почувалося від столу. — Хай буде двісті.

Час Померлих

Померши, старий Боський опинився в Часі Померлих. Якимось робом цей час належав цвинтареві в Ешкотлі. На цвинтарному мурі була плита, на якій незутарно висічено:

Бог бачить
Час утікає
Смерть гонить
Вічність чекає

Померши, Боський відразу ж збагнув, що допустився помилки: помер погано, не насправжки, помилився в умиранні й буде змушений пережити все це ще раз. Він зрозумів також, що його смерть — це сон, достоту, як і життя.

Час Померлих ув'язнював у собі тих, котрі наївно вважали, нібито смерті не треба вчитися, тих, котрі обмивали смерть як екзамен. А що більше світ просувався вперед, що більше вихваляв життя, що міцніше прив'язував до нього, то більший тлум панував у Часі Померлих і то гамірнішими ставали кладовища. Бо ж лише тут небіжчики поволі отямлювались після життя й виявляли, що змарнували відведений їм час. Після смерті вони розкривали таємницю життя, та це відкриття було даремним.

Час Рута

Рута готувала на свята бігос і вкинула до нього дрібку кардамону. Кинула кардамон через те, що його зернятка були красиві — мали ідеальну форму, пахли й чорно блишали. Навіть їхня назва була красивою. Звучала, як назва далекої країни, — королівство Кардамон.

У бігосі кардамон утратив чорний блиск, зате капуста пройнялася його духом.

Рута чекала на чоловіка в свят-вечір. Вона сіла на ліжку та фарбувала нігті. Потім витягла з-під ліжка німецькі газети, що їх приносив додому Уклея. Найбільше їй подобалися фотографії далеких країн. Були краєвиди екзотичних пляжів, красиво засмагли чоловіки й випечені жінки. З усієї газети Рута зрозуміла лише одне слово: «Бразилія». Ця країна — то Бразилія. В Бразилії текла велика річка (у сто разів більша, ніж Чарна й Бялка разом узяті) й росли джунглі (в тисячі разів більші за Великий ліс). У Бразилії міста купались у всіляких багатствах, люди здавалися щасливими і задоволеними.

Раптом Рута затужила за мамою, хоча була середина зими.

Уклея прийшов пізно. Коли став на порозі в шубі, запорошений снігом, Рута відразу ж побачила, що він п'яний. Йому не сподобався запах кардамону і не смакував бігос.

— Чому ти ніколи не приготуєш вушка та борш? Це ж Святий вечір! — гаркнув він. — Умієш тільки трахатись, байдуже з ким: з росіянами, німцями чи з тим придурком Ізидором. Тобі тільки це в голові, ти, суко!

П'яно хитаючись, він підійшов до неї й ударив в обличчя. Рута впала. Уклея вкляк над нею і намагався взяти, але його сине чоловіче ество не хотіло слухатись.

— Ненавиджу тебе, — крізь зуби прощідила Рута й плюнула йому в обличчя.

— Дуже добре. Ненависть така ж сильна штука, як і любов.

Рута зуміла вибратися з-під п'яної туші, замкнулася на ключ у кімнаті, а в двері вдарив горщик із бігосом. З розбитої губи сочилася кров, але Рута на те не зважала й міряла перед дзеркалом сукні.

Цілу ніч з-за дверей пахло кардамоном. Ним пахли шуби та косметика. Це був дух далеких подорожей та екзотичної Бразилії. Рута не могла спати. Перемірявши всі сукні й підібравши до них черевички та капелюшки, вона витягла з-під ліжка дві валізи й посклала до них усе найцінніше, що мала: дві дорогі шуби, комір зі срібного лиса, скриньку з біжутерією та газету з Бразилією. Рута тепло вдяглася й тихо, навшпиньки, пройшла з валізами через ідальню, де хропив, розвалившись на дивані, Уклея.

Вона вийшла за Ташув і опинилася на Кельцькому шосе. Кілька кілометрів з великими зусиллями брела в снігу, тягнучи валізки, аж поки нарешті розпізнала в темряві те місце, де слід було ввійти в ліс. Зірвався вітер, і почалась хурделиця.

Рута дійшла крайніх хат Правіка, обернулася, стала обличчям на північ і віднайшла в собі те відчуття, котре дозволяє переходити всі межі, долати засуви та брами. Якусь мить пестила його в собі. Завірюха розійшлася не на жарт, і Рута пірнула в неї.

Час Гри

Коли Грач нарешті знаходить вихід у П'ятий Світ і вагається, що робити далі, він шукає допомоги в інструкції, якою є «*Ignis fatuus, себто Поєчальна гра на одного грача*», й знаходить ось таку історію:

«У П'ятому Світі Бог розмовляє сам із собою, коли йому надто вже набридає самотність.

Він із задоволенням приглядається до людей, а особливо до одного з них, званого Йовом. «Якщо б я забрав у нього все, що він має, те, на чому ґрунтується його впевненість, якщо б я відібрав у нього всі блага, одне за одним, чи був би він і надалі тим, ким є зараз? Чи він не почав би мене паплюжити й хулити? Чи шанував би мене і любив, незважаючи на це?»

Дивиться Бог згори на Йова та відповідає сам собі: «Безумовно — ні. Він поважає мене лише тому, що я обдаровую його благами. Заберу в Йова те, що дав йому».

І оббирає Бог Йова, як цибулину. І плаче над ним зі співчуття. Передовсім позбавляє його всього, що той мав: дому, отари кіз, наймитів, гаїв та лісів. Потім забирає в нього тих, кого він любив: дітей, жінок, близьких та рідних. Нарешті відбирає в Йова все, що робило його тим, ким був: здорове тіло, здоровий глузд, звички та уподобання.

Дивиться тепер на те, що зробив, і мружиться. Йов горить тим самим світлом, що й Бог. А може, навіть сяйво Йова більше, бо Бог мусить примружити свої божі очі. Отож, наляканий, він поспіхом повертає Йовові поспіль усе і навіть додає йому ще й нових благ. Запроваджує гроші для їхнього обміну, а водночас із грошима — сейфи та банки, дає красиві речі, моду, прагнення. І постійний страх. Засипає усім цим Йова, аж поки його світло не починає поволі тьмяніти й зрештою зовсім гасне».

Час Лілі та Маї

Дівчата народилися того року, коли в ташувському шпиталі помер од хвороби серця їхній дід Міхал, а Аделька пішла до ліцею. Вона була зла на сестричок за те, що народилися. Не мала змоги, як того хотіла, досхочу сидіти над книжками. Мама кричала до неї з кухні розпачливим голосом і присила допомогти.

Це були вбогі роки, наче довоєнні жакети з протертими швами, що їх носили тепер замість плащів, роки бідні, мов комірчина, де стояли лише горщик зі смальцем і слоїки меду.

Аделька пам'ятала ніч, коли мати народила близнючок і плакала. Дід Міхал, тоді вже хворий, сидів біля її ліжка.

— Мені майже сорок років. Як я виховуватиму двох дівчат?

— Так само, як виховувала інших дітей, — сказав дід Міхал.

Але ввесь тягар виховання цього подвійного клопоту впав на Адельку. Мама мала багато інших клопотів — варила їжу, прала, прибирала. Батько з'являвся лише ввечері. Вони говорили між собою кризь зуби, немовби не могли терпіти одне одного, немовби раптово зненавиділи одне одного. Батько відразу ж спускався в погріб, де нелегально дубив шкури; завдяки цьому жили. Отож Аделька, прийшовши зі школи, мусила брати візок і везти близнючок на прогулянку. Потім вона годувала, переповивала їх разом з мамою, а ввечері допомагала купати. Лише коли засинали, могла нарешті сісти за домашні завдання. Тому, коли близнючки захворіли на скарлатину, подумала, що буде краще для всіх, якщо вони помруть.

Вони лежали в своєму подвійному ліжечку непритомні від лихоманки; ідентичне, подвійне дитяче страждання. Прийшов лікар і наказав загорнути їх у мокрі простирадла, щоб збити жар. Потім забрав свого саквояжа й пішов, але біля хвіртки сказав Павлові, що на чорному ринку можна дістати антибіотик. Це слово звучало магічно, як жива вода з казок, тож Павел сів на мотоцикл. У Ташуві дізнався про смерть Сталіна.

Брів розмоклим снігом до Уклеї, та не застав нікого вдома, тож пішов на ринок, а парткомю побалакав з Відиною. В його секретарки були запухлі від сліз очі, й вона рішуче сказала, що секретар не приймає. Павел вийшов і безпорадно зароззирався. «Хтось уже помер, і хтось ще помре, Ташув повен смерті», — подумав він. Йому спало на думку піти та й просто-напросто напитись. Зараз, не гаючись. Ноги самі занесли його в ресто-

рацію «Затишшя», й він одразу пішов до шинквасу, за яким хизувалась осиною талією та величезними грудьми Бася. В густе волосся вона вплела шматок мережива.

Павел мав бажання зайти за шинквас, аби притулитися до її пахучого декольте. Вона налила йому сто грамів і запитала:

— Чув, що сталося?

Павел ковтнув горілку одним духом, а Бася підсунула йому тарілку з оселедцем у сметані.

— Мені потрібен антибіотик. Пеніцилін. Знаєш, що це таке?

— Хто хворий?

— Мої доньки.

Бася вийшла з-за шинквасу й накинула на плечі пальто. Повела Павла вуличками вниз, до річки, між малі будиночки, що позалишалися від євреїв. Її сильні ноги в нейлонових панчохах перескакували через розмоклі купки кизяків. Біля одного з таких будиночків вона наказала йому зачекати. Повернулася через хвилину й назвала суму. Приголомшлтиву. Павел дав їй банкноти, скручені руркою. За мить тримав у руці маленьку коробочку, з напису на якій зрозумів лише слова: *made in United States*.

— Забіжиш до мене? — спитала Бася, коли Павел сів на мотоцикл.

— Не зараз, — сказав він і пошлував у губи.

Ввечері в близнючок утамувався жар, а наступного дня вони зовсім видужали. Міся вимолила в Матері Божої Єшкотльовської, Королеви Антибіотиків, це несподіване одужання. Вночі після того, як перевірила, чи лобики в доньок холодні, залізла під ковдру й притулилася до чоловіка всім тілом.

Час лип

Обабіч Гостинця, котрий провадить від Єшкотля аж до Кельцького шосе, ростуть липи. Так само росли вони на початку, так само ростимуть і в кінці. Мають грубі стовбури та коріння, яке сягає глибоко в землю, а там — основа всього живого. Взимку їхні могутні крони кидають на сніг гострі тіні й визначають години короткого дня. Навесні липи випускають мільйони зелених листочків, які доносять до землі сонце. Влітку їхні запашні квіти приваблюють хмари комах. Восени липи додають червені та бронзи всьому Правікові.

Липи, як і всі рослини, живуть вічним сном, початок якого коріниться в їхньому насінні. Сон не росте, не розвивається водночас із ними, він завжди однаковий. Дерева ув'язнені в просторі, але не в часі. Від часу їх увільнює сон, а він — вічний. Не ростуть у ньому відчуття, як у сні тварин, не народжуються образи, як у сні людей.

Дерева живуть посередництвом матерії, посередництвом перебування соків із земних глибин та звернення лися до сонця. Душа дерева відпочиває після багатобуттєвих мандрівок. Дерево пізнає світ лише завдяки матерії. Буревій для дерева — це тепло-холодний, ліниво-гвалтівний струмінь. Коли він надходить, увесь світ перетворюється на буревій. Для дерева немає світу перед буревієм і після буревію.

У змінах пір року дерево не знає, що існує час і що ці пори настають одна за одною. Для дерева всі чотири якості існують водночас. Частину зими становить весна, частину літа — осінь. Частиною спекотного є холодне, частиною народження — смерть. Вогонь — це частина води, а повітря — частина землі.

Деревам люди здаються вічними — одвічно проходять вони крізь тінь лип на Гостинці, ні застигли, ні рухомі. Для дерев люди існують вічно, але означає це те ж саме, мовби й не існували вони ніколи.

Гупання сокири, гуркіт грому порушують вічний сон дерев. Те, що людина називає їхньою смертю, — це тільки хвилинна перешкода сну. У то-

му, що людина називає смертю дерев, є наближення до неспокійного існування тварин. Адже що ясніша, що живіша свідомість, то більше в ній страху. Однак дерева ніколи не досягнуть королівства неспокою тварин та людей.

Коли дерево всихає, його сон, без значень і вражень, перебирає інше дерево. Тому дерева ніколи не вмирають. У незнанні, що існуєш, — визволення від часу та смерті.

Час Ізидора

Коли з Правіка пішла Рута й стало зрозуміло, що вже не повернеться, Ізидор вирішив постригтися в ченці.

В Єшкотлі було два кляштори — жіночий та чоловічий. Ченці опікувалися будинком престарілих. Ізидор часто бачив їх, коли велосипедами возили продукти з крамниці. На кладовищі дбали про забуті могили. Їхні контрастні, чорно-білі чернечі сутани відбивались у розмитій сірості решти світу.

Чоловічий монастир носив ім'я Божих Реформаторів. Збираючись туди, Ізидор довго оглядав смутний, суворий будинок за кам'яним муром, уже де-не-де поруйнований. Зауважив, що в садку весь час працюють двоє. Вони мовчки обробляли овочі та білі квіти. Тільки білі квіти — лілії, підсніжники, анемони, півонії та жоржини. Один чернець, очевидно, найголовніший, бував на пошту, а також робив закупі. Решта мусила бути назавше замкнутою в таємничих мурах і віддаватися Богу. Саме це найбільше подобалося Ізидорові. Відмежуватись од світу, зануритися по саму шию в Бога. Пізнати Бога, вивчати його лад і відповідати зрештою на запитання: чому зникла Рута, чому захворіла та померла мама, чому помер батько, чому на війні вбивають людей і тварин, чому Бог дозволяє зло та страждання.

Якщо б Ізидора прийняли до монастиря, зять Павел більше не називав би його дармоїдом, не глузував би з нього й не передражнявав. Ізидор не бачив би всіх цих місць, які нагадували йому про Руту.

Він зрив свій намір Місі. Сестра розсміялася.

— Спробуй, — сказала Міся, підтираючи дитині дупшо.

Наступного дня він пішов до Єшкотля й старовинним дзвінком покала-тав у двері кляштору. За дверима панувала тиша, можливо, це було випробовуванням його терпіння. Та нарешті заскреготів засув і двері відчинив старий у темно-сірій сутані чернець, якого Ізидор досі ніколи не бачив у містечку.

Ізидор сказав, з чим прийшов. Чернець не здивувався, не посміхнувся. Кивнув головою, аби Ізидор почекав. На вулиці. Знову скреготнули, замикаючись, двері, та згодом відчинилися ще раз, й Ізидорові дозволено було ввійти досередини. Тепер чернець повів його коридорами, сходами вниз і вгору, аж до просторої порожньої зали, в якій стояли тільки письмовий стіл і два крісла. За ще кільканадцять хвилин до зали ввійшов інший чернець, той, що ходив на пошту.

— Я хотів би прийняти постриг, — заявив Ізидор.

— Чому? — просто запитав господар.

Ізидор відкашлявся.

— Жінка, з якою я хотів одружитись, вийшла за іншого. Мої батьки померли. Я почувуюся самотнім і тужу за Богом, хоча й не розумію його. Знаю, що між нами могло б усе скластися краще, коли б я пізнав його ближче. Я хотів би пізнати Бога через книжки, чужими мовами, різними теоріями. Гимчасом як громадська бібліотека погано впорядкована... — Ізидор мусив стримати свої претензії до бібліотеки. — Та нехай брат не думає, що я тільки читав би та й читав. Я хотів би робити щось корисне й знаю, що монастир Божих Реформаторів — це саме те, чого мені треба. Я хотів би змінювати світ на краще, виправляти в ньому всяке зло...

Чернець підвівся і урвав Ізидора на півслові:

— «Виправляти світ», кажеш. Це дуже цікаво, але нереально. Світ не вдається ані покращити, ані погіршити. Він залишиться таким, як є.

— Але ж ви назвали себе реформаторами.

— Ой, ти погано зрозумів, мій дорогий хлопче. Ми не маємо наміру реформувати світ в ім'я когось-небудь. Ми реформуємо Бога.

На мить запала тиша.

— Як можна реформувати Бога? — нарешті спитав здивований Ізидор.

— Можна. Люди змінюються. Змінюються часи. Мащини, супутники...

Бог може іноді здаватися, як би це сказати, анахронічним, сам же Він надто великий, надто могутній, а через це трохи безпорадний, щоб пристосуватися до людської уяви.

— Я думав, що Бог незмінний.

— Кожен з нас помиляється в чомусь істотному. Це суто людська особливість. Святий Мільо, засновник нашого монастиря, наочно довів, що коли Бог був би незмінним, коли Він завмер би — світ перестав би існувати.

— Я в це не вірю, — сказав Ізидор переконано.

Чернець підвівся, Ізидор — також.

— Приходь до нас іще, коли відчуєш потребу.

— Не подобається мені це, — сказав Ізидор Місі, коли ввійшов до кухні.

Потім ліг на своє ліжко, котре стояло якраз посередині горища, одразу ж під голубником. Квадратик неба був образом, святим образом, який міг би висіти в костьолі.

Бачачи небо й чотири сторони світу, Ізидор щоразу відчував бажання молитись, однак що старшим ставав, то важче проходили через його мозок слова завчених молитов. Натомість у голові з'являлися думки, котрі дірявили молитву й рвали її на клаптики. Отож він зосереджувався й намагавсь уявити собі в зоряному образі постать незмінного Бога. Уява завжди творила візерунок, неприйнятний для розуму. Одного разу це був старець, який розсіяв на троні з таким суворим і холодним поглядом, що Ізидор одразу ж починав кліпати повіками і проганяв його з рамок голубника. Іншого разу Бог був якимось розпорошеним, летючим духом, таким змінним і неокресленим, аж ставав нестерпним. Часом божу подобу перебирав хтось реальний, найчастіше — зять Павел, і тоді в Ізидора зникало бажання молитися. Він сідав на ліжку й баламакав ногами. А згодом з'ясував: те, що перешкоджає йому в Богові, — це божа стать.

І тоді, не без певного почуття вини, він побачив його в рамках голубника в образі жінки. Богині, чи як її там назвати. Це принесло полегшення. Він мовився до неї з легкістю, якої ніколи перед цим не відчував. Говорив до неї, як до мами. Тривало це певний час, та врешті з цією молитвою почала з'являтися невиразна тривога, яка відгукувалася в тілі хвилями тепла.

Бог був жінкою, могутньою, великою, вологою та паруючою, неначе земля навесні. Богиня існувала десь у просторі, подібна до грозової хмари, наповненої водою. Її могутність була гнітюча й нагадувала Ізидорові дитяче випробовування, котрого він боявся. Щоразу, коли звертався до неї, вона відповідала йому увагою, яка затикала йому рот кляпом. Далі Ізидор уже не міг молитися, молитва втрачала будь-який сенс: від Богині нічого не можна хотіти, її можна лише вбирати в себе, дихати нею, можна в ній розчинятися.

Якогось дня, коли Ізидор удивлявся в свій квадратик неба, його осяяло. Він зрозумів, що Бог не є ані чоловіком, ані жінкою. Спізнав це, коли вимовляв слово «Боже». В цьому слові було розв'язання проблеми статі Бога. «Боже» звучало так само, як «сонце», як «місце», як «поле», як «море», як «повітряне», як «хлібне», як «темне», «світле», «холодне», «тепле»... Ізидор з хвилюванням повторював віднайдене боже ім'я і за кожним кроком розумів дедалі більше й більше. Отож, Боже було молоде, а водночас існувало від початку світу, а то й раніше (бо «Боже» звучить так само, як «завше»), бу-

ло необхідне для всякого життя (як «істинне»), перебувало в усьому («повсюдне»), однак коли робив спроби його віднайти, не було його ні в чому («ніде»). Боже було повне любови й радості, але й бувало жорстоке та грізне. Мало в собі всі особливості, атрибути, котрі присутні в світі, і набидало форм будь-якої речі, події, будь-якого часу. Творило й нищило або дозволяло, щоб створене знищувалося само. Було непередбачуване, наче дитина, наче хтось навіжений. Певним чином було подібне до Івана Мукти. Боже існувало в такий очевидний спосіб, що Ізидор дивувався, як він міг колись не усвідомлювати цього.

Це відкриття принесло йому справжню полегшу. Коли він про це думав, то десь усередині його пушив сміх. Ізидорова душа хихотіла. Він перестав також ходити до костюлу, що викликало схвалення зятя Павла.

— Не думаю, однак, що тебе приймуть до партії, — сказав Павел якось за сніданком, щоб розвіяти можливі швагрові надії.

— Павле, молочний суп не можна гріти, — зауважила Міся.

Бо Ізидор десь думав і про партію, й мав ходіння до костюлу. Тепер він потребував часу для думання, спогадів про Руту, часу для читання, для вивчення німецької, для писання листів, колекціонування марок, для вдивляння в квартиру свого голубника й повільного, лінивого передчування порядку всесвіту.

Час Папужихи

Старий Боський збудував дім, але не викопав колодязя, тому Стася Папужиха змушена була ходити по воду до брата. Брала на плече дерев'яне коромисло й чіпляла на нього відра. Коли йшла, відра ритмічно рипіли.

Папужиха витягала з колодязя воду й крадькома розглядалась. Бачила постіль, що провітрювалася, — пухкі перини на паркані. «Зовсім не хотіла б мати таких перин, — думала Стася. — Вони надто паркі, та й пір'я збивається в ногах. Волю свої, вбрані в полотно, легкі ковдри». Холодна вода з відер розливалася на її босі ноги. «Не хотіла б таких великих вікон. Скільки це ж треба їх мити! Ані тюлевих фіранок — нічого крізь них не видно. Не хотіла б стільки дітей, а черевики на високих підборах шкодять ногам...»

Міся мусила чути рипіння коромисла, бо виходила на ганок і гукала Стасю до хати. Стася лишала відра на бетонній стежці й уходила до кухні Боських, де завжди пахло збіглим молоком та стравою. Сідала на стільчик біля печі, ніколи в крісло. Міся розганяла дітей і бігла під сходи. Завжди виносила звідти щось корисне: штани для Стасиноного сина Янка, дитячий светр, черевики, з яких виріс Антек. Місині дарунки Папужихи мусила переробляти — були замалі. Але вона любила шити в ліжку, прокинувшись. Тож додавала клинчики, вставки, шлярки. Розпорювала виточки.

Міся пригощала Стасю кавою. Кава була добре варена, мала густу пінку, на якій хвильку лежав цукор, перш ніж опадав на дно. Стася не могла надивитися на зграбні Місині пальці, коли та сипала зерна в млинок, а потім крутила корбочкою. Нарешті шухлядка млинка наповнювалася, а кухнею ширився запах свіжозмеленої кави. Стася любила цей запах, але кава здавалася їй гіркою й несмачною, тож вона сипала у склянку кілька ложечок цукру, аж поки солод перемагав гіркоту. Дивилася спідлоба, як Міся смакує каву, як колотить її ложечкою, як бере склянку двома пальцями й підносить до губ. А потім робила так само.

Вони розмовляли про дітей, садки та приготування їжі. Але бувало також, що Місю розбирала допитливість.

— Як тобі живеться без чоловіка? — питала вона.

— Я ж маю Янка...

— Знаєш, про що я кажу.

Стася не знала, що відповісти. Колотила ложечкою каву.

«Погано живеться без чоловіка», — думала ввечері в ліжку. Стасині груди і живіт хотіли пригорнутися до чоловічого тіла, твердого й пропахлого працею та сонцем. Стася скручувала подушку і обіймала її, неначе це було чийсь тіло. Так засинала.

В Правіку не було крамниць. Усі закупи робилися в Ешкотлі, й Стасі дещо спало на думку. Позичивши в Місі сто злотих, вона купила кілька пляшок горілки та шоколад. Згодом пішло само. Завжди траплялося так, що хтось увечері потребував півлітра. Часом виникало бажання випити із сусідом під липою. Люди з Правіка швидко зрозуміли, що Стася Папужиха має пляшку й перепродує її не набагато дорожче, ніж у крамниці. Жінці купляли шоколадку, щоб не сердилася.

Так Стася розкрутила свою торгівлю. Брат Павел дорікав сестрі за це, але потім сам посилав до неї Вітека по пляшку.

— Ти знаєш, що за це світить? — питає він з нахмуреними бровами, та Стася була впевнена, що коли б, не дай Боже, щось сталося, то брат же мав знайомства й не дозволив би її скривдити.

Незабаром вона почала ходити по товар до Ешкотля двічі-тричі на тиждень. Розширила також асортимент. Мала пекарський порошок, ваніль — речі, котрих може раптом забракнути кожній господині при суботній випічці. Мала цигарки різних сортів, оцет й олію, а за рік, придбавши собі холодильник, почала закуповувати також масло й маргарин. Усе тримала в прибудові, яку так само, як і все на обійсті, збудував батько. Там стояли холодильник та диван, на якому спала, там була кахляна піч, стіл і полицьки, зашторені вицвілим ситцем. У хаті не мешкала, відколи Янек поїхав на науку в Шльонськ.

Незаконний продаж алкоголю, так офіційною мовою називалася Стасина торгівля, надзвичайно розширив її товариство. До неї приходили різні люди, часом навіть з Ешкотля та Волі. У неділю вранці приїжджали на велосипедах вимучені похмілля робітники, що працювали в лісі. Одні купляли півлітра, інші — чвертку, ще інші просили сто грамів на місці. Стася наливала їм сто грамів і на закуску задушно частувала солоним огірком.

Якогось дня до Стасі зайшов і молодий лісник. Була спека, отож вона запропонувала йому сісти та випити води з соком. Він подякував і одним духом перехилив дві склянки.

— Що за чудовий сік! Це ви самі робили?

Стася підтакнула і, невідомо чому, в неї затріпотіло серце. Лісник був красивий чоловік, хоча ще дуже молодий. Замолодий. Не був він високий, однак кремезний. Мав гарні чорні вуса й жваві карі очі. Стася дбайливо загорнула йому пляшку в газету. Потім лісник прийшов знову, і знову вона почастувала його соком. Потеревенили трохи. А ще пізніше, якогось вечора, постукав, коли вона вже була роздягалася спати. Прийшов напідпитку. Стася швидко влягла сукню. Цього разу він не хотів пляшки навінос. Хотів випити. Вона налила йому чарку, а сама сіла на краєчок дивана й дивилася, як він випиває горілку одним духом. Лісник дістав цигарку і роззирився по прибудові. Кашлянув, ніби хотів щось сказати. Стася відчула, що це незвичайна мить. Витягла ще одну чарку й налила обидві по самі вінця. Підняли чарки, й цокнулися. Лісник випив і останніми краплями бризнув на підлогу. Потім несподівано поклав руку на Стасине коліно. Від одного його дотику її огорнули якісь слабощі, аж вона відкинулася назад і лягла горілиць на диван. Лісник вклався на неї і почав цілувати шию. Тоді Стася подумала, що має на собі старий і латаний бюстгалтер і розтягнуті труси, тож коли він цілував її, сама зсунула з себе те й те. Лісник вдерся в неї нестримно, і це були найкращі хвилини, які Стася пережила в своєму житті.

Коли було по всьому, боялася під ним ворухнутись. Він піднявся і, не дивлячись на неї, застібнув штани. Буркнув щось і рушив просто до виходу. Бачила, як він незграбно морочиться з замком, тоді вийшов і навіть не причинив по собі двері.

Час Ізидора

Відколи Ізидор навчився читати й писати, його полонили листи. Він збирав їх у коробку з-під черевиків — усе, що надходило до Боських. Найбільше було офіційних листів, їх розпізнавалося за «Гр.» чи «Тов.» на конверті. Їхні внутрішні рясніли таємничими скороченнями: «і т.д.», «і т.п.», «та ін.». У коробці лежало також багато листівок — чорно-білі панорами Татр, чорно-біле море — щорічно з тими ж самими текстами: «Гарячі вітання з Криниці» або «Сердечно здоровимо з Високих Татр», або «Веселих Свят і Шрадливого Нового Року». Ізидор вряди-годи витгав цю постійно збільшувану колекцію і розглядав, як блякне чорнило, як смішно далекими робляться дати. Що сталося з «Різдвом 1948»? З «20 грудня 1949»? З «Криница, серпень, 51»? Що означає те, що минулося? Чи воно минулось так само, як зображення, котре залишаєш по собі, пішовши, але котре все ж таки весь час десь перебуває й існує для інших очей? Чи, може, час воліє стирати за собою сліди, перетворює в порошок минуле і знищує його без вороття?

Завдяки цим листівкам Ізидор відкрив для себе марки. Те, що вони такі маленькі, такі делікатні й піддатливі знищенню, а вони ж бо містили у собі мініатюрні світи, не вмшалося в його голві. «Зовсім як люди», — думав він і обережно, над парку чайника, відклеював їх з листів та листівок. Складав марки на газеті та розглядав їх годинами. На них були звірі й країни, коштовне каміння та риби з далеких морів, кораблі та літаки, відомі люди та історичні події. Лише одне нервувало Ізидора — що їхній делікатний малюнок псують сліди чорнильних штемпелів. Колись покійний батько показав йому, як чорнило з марки можна вивести простим домашнім способом. Достатньо курячого білка і трохи терпіння. Це була найважливіша наука, яку Ізидор отримав від батька.

Таким чином він став володарем неабиякої колекції марок. Тепер він вже сам міг писати листи, якщо мав би до кого. Думав про Руту, і кожна така думка завдавала йому болю. Руті не було, не міг написати до неї листа. Рута, ніби час, промайнула повз нього й розсипалась порохом.

Десь року шістдесят другого до Боських потрапив разом з листом Уклеї напрочуд кольоровий німецький рекламний проспект. Ізидор розглядав його цілими днями й не міг надивуватися цим довгим важковимовним словам. У громадській бібліотеці він відкопав довоєнний німецько-польський словник; у ньому було набагато більше слів, ніж те «*raus*», «*schnell*» і «*Hände hoch*», що їх вивчили за час війни всі мешканці Правіка. Потім хтось із дачників подарував Ізидорові маленький словничок, і Ізидор написав свого першого в житті листа. По-німецьки. «Прошу надіслати мені проспекти з машинами і туристичні проспекти. Моє прізвище Ізидор Небеський. Ось моя адреса». Наклеїв на конверт кілька своїх найкрасивіших марок і по-мандрував до Єшкотля на пошту. Поштарка в чорному блискучому халаті взяла від нього листа, оглянула марки і поклала його за якусь перегордку.

— Все. Дякую, — сказала вона. Ізидор тупцював з ноги на ногу й усе ще стояв біля віконечка.

— А він не пропаде? Нікуди не дінеться?

— Якщо маєш сумніви, відішли його рекомендованим. Тільки це коштуватиме дорожче.

Ізидор доклеїв марки й довго заповнював бланк. Поштарка поставила на листі номер.

За кілька тижнів Ізидорові надійшов товстий пакунок у білому конверті. Він мав чужі, зовсім інші марки, до яких не звикли Ізидорові очі. Всередині була реклама автомашин фірми «Мерседес-Бенц», а також туристичні проспекти різних бюро подорожей.

Ще ніколи в житті Ізидор не почувався таким поважним. І знову думав про Руту, оглядаючи ввечері свої проспекти.

«Мерседес-Бенц» і німецькі бюро подорожей так збадьорили Ізидора, що він почав відсилати по кілька рекомендованих листів кожного місяця. Прочитав також Адельку й Антека, які вчилися в школах-інтернатах десь за Кельцями, щоб вони привозили йому всілякі старі марки. Після виведення штемпелів він наклеював марки на свої листи. Іноді щастило продати комусь за невеличку суму якісь проспекти. Увесь час отримував нові проспекти та нові адреси.

Тепер він нав'язав контакти з туристичними фірмами: німецькими, швейцарськими, бельгійськими та французькими. Отримував кольорові фото Лазурового берега, понурі пейзажі Британії і кришталеві краєвиди Альп. Розглядав їх із захопленням цілими ночами, хоча знав, що для нього вони існують лише на гладенькому папері, який пахне фарбою. Показував їх Місі та її дітям. Міся казала:

— Вони такі красиві.

Потім трапилася дрібничка, котра, однак, змінила Ізидорове життя.

Пропає лист. Це був рекомендований лист, якого Ізидор надіслав до фірми фотоапаратів у Гамбурзі. З проханням про нові проспекти, звичайно. Ця фірма завжди йому відписувала, а зараз не було жодної відповіді. Всю ніч Ізидор міркував над тим, як може пропасти рекомендований лист, бо ж на нього випикується квитанція й надається номер. Хіба це не є гарантією непорушності? Може, затримали в країні? Може, його загубив п'яний листоноша? Може, була повинь або з рейок зійшов поїзд, що віз пошту?

Наступного ранку Ізидор пішов на пошту. Поштарка в чорному халаті порадила йому подати скаргу. На бланку, через дві копійки, він вписав назву фірми, а у віконечку «відправник» — усі свої дані. Пішов додому, але не міг думати про щось інше. Якщо пропадають листи на пошті, то це не та пошта, про яку він думав із захватом. Пошта, як таємна, могутня організація, що має своїх людей у кожному місці Земної кулі. Пошта — сила, мати всіх марок, королева всіх темно-синіх листонош на світі, опікунка мільйонів листів, Повелителька Слів.

Через два місяці, коли душевні рани Ізидора, завдані поштою, почали вже бути гоїтися, надійшов офіційний лист, у якому Польська Пошта перепрошувала гр. Небеського Ізидора за те, що не вдалося віднайти загублений лист. Водночас і німецька фірма фотоапаратів засвічувала, що вона не отримувала рекомендованого листа п. Небеського Ізидора, і тому пошти обох країн відчують свою відповідальність за втрачений лист і пропонують потерпілому гр. Небеському Ізидорові відшкодування у розмірі двохсот злотих.

Так Ізидор став власником кругленької суми. Сто злотих одразу ж віддав Місі, а на решту купив собі альбом філателіста й кілька аркушів з марками для рекомендованих листів.

Тепер, якщо лишень не було відповіді на якийсь лист, він ішов на пошту й подавав скаргу. Коли лист знаходився, він платив півтора злотих — стільки коштувала скарга. Це було небагато, зате завжди виявлялося так, що котрийсь з десятків висланих ним листів губився, його або забували доставити, або закордонний адресат забував, що він його отримав і, здивований формулярами, котрі йому надсилала пошта, відповідав: *non, nein, no*.

Ізидор отримував гроші. Став повноправним членом сім'ї. Міг на себе заробити.

Час Колоски

У Правіку, як і всюди на світі, є місця, де матерія твориться сама, сама постає з нічого. Це завжди лише малі грудочки реальності, а тому не загрожують рівновазі світу.

Такі місця є при Вольській дорозі, на схилку. Вони непоказні — мов кротовина, мов безневинна, але невигойна ранка на тілі землі. Лише Коло-

ска знає про це і зупиняється на дорозі до Єшкотля, щоб подивитися на самотворення світу. Вона знаходить там дивні речі і не-речі: червоний камінь, не схожий на жоден інший, шматок сучкуватого дерева, колюче насіння, з якого потім у її садку виростають мізерні квіточки, помаранчеву муху, а часом лише якийсь запах. У Колоски буває враження, що непоказна кротовина творить також простір, що схилок при дорозі повільно збільшується й таким чином Малякові шороку подається поля, на якому — нічого не підозрюючи — він садить картоплю.

Колоска собі втовмачила, ніби одного дня знайде там дитину, дівчинку, і забере її до себе, щоб та зайняла місце, яке покинула Рута. Однак якоїсь осені кротовина зникла. У наступні місяці Колоска намагалася впіймати пухирчастий простір, але нічого з того не вийшло, тож визнала, що кралик самотворення помандрував куди-інде.

Здається, інше таке місце було певний час у фонтані на ринку Ташува. Водограй породжував звуки, шепотіння, шелести, а інколи в його воді знаходили якісь желеподібні мазі, збиті пасма волосся, зелені шматки великої рослини. Люди визнали, що в фонтані живе страхіття, і зруйнували його, будуючи паркінг для автомобілів.

І, звичайно ж, існує в Правіку, як і всюди на світі, місце, де реальність зморщується, втікає зі світу, як дух із повітряної кульки. Це місце з'явилося на полях за пагорбом одразу ж після війни й відтоді збільшується дедалі виразніше. В землі утворюється вирва, яка стягує вниз, невідомо куди, жовтий пісок, пучки трави й каміння.

Час Гри

Дивна «Повчальна гра на одного грача» і дивні її правила. Інколи грач має враження, ніби все це він уже колись спізнав, колись грався в щось подібне або знає Гру зі снів чи, може, з книжок громадської бібліотеки, яку відвідував, коли був хлопчиком. В інструкції так написано щодо Шостого Світу:

«Шостий Світ Бог створив випадково, а потім покинув. Зробив абияк і провизорно. В цій роботі було повно вад і прогалин. Не було нічого безпечного, нічого сталого. Чорне переходило в біле, а зло іноді видавалося добром, так само як добро — злом. Отож, залишений на самого себе, Шостий Світ почав далі творити себе. Дрібні акти креації виникали нізвідки в часі і просторі. Матерія сама по собі зуміла втілитися в речі. Ночами калькувались предмети, з землі росло каміння та жили заліза, а долинами потекли нові річки.

Люди навчилися творити речі силою своєї волі і назвали себе богами. Світ був тепер наповнений мільйонами богів. Однак воля підпорядковувалась інстинктам, тому до Шостого Світу повернувся хаос. Усього було забагато, хоча весь час поставало ще щось нове. Час набрав обертів, а люди помирили від зусиль зробити щось, чого досі не було.

Врешті Бог повернувся і, роздратований гармидером, знищив усе створене однією думкою. Тепер Шостий Світ стоїть порожній і глухий, як кам'яний склеп».

Час Ізидора

Якось, коли Ізидор прийшов на пошту зі стосом листів, поштарка в блискучому халаті зненацька наблизилася обличчя до віконечка й сказала:

— Начальник тобою дуже задоволений. Казав, ти наш найкращий клієнт.

Ізидор завмер з хімічним олівцем над бланком чергової скарги.

— Як це? Я ж завдаю пошти збитків. Але це все за законом, я не роблю нічого поганого...

— Ах, Ізидоре, ти нічого не розумієш. — Зарипіло, відсуваючись, крісло, й жінка наполовину висунулася з віконечка. — Пошта заробляє на тобі. Тому начальник тішиться, що знайшовся хтось такий, як ти, саме в нашому відділенні. Бачиш, домовленості між державами такі, що за кожен загублений міжнародний лист обидві країни платять порівну. Ми тобі платимо в золотих, а вони — в марках. Ми тобі ці марки обмінюємо за державним курсом, усе згідно з правилами. Заробляємо і ми, і ти. Власне кажучи, ніхто нічого не втрачає. Ну, то що, хіба ти не задоволений?

Ізидор кволо кивнув головою.

— Задоволений...

Жінка відсунулася назад у віконечко, взяла в Ізидора бланки скарг і почала їх механічно проштемпельовувати.

Коли він повернувся додому, перед будинком стояла чорна машина. Міся вже чекала біля дверей. Обличчя в неї було сіре й нерухоме. Ізидор одразу зрозумів: сталося щось жахливе.

— Ці панове до тебе, — проказала Міся дерев'яним голосом.

У кімнаті біля столу сиділо двоє чоловіків у світлих плащах і капелюхах. Йшлося про листи.

— До кого пишеш листи? — спитав один з них і запалив цигарку.

— Ну, до туристичних фірм...

— Це пахне шпіонажем.

— Та що я маю до шпіонажу? Я як побачив машину, то, знаєте, подумав, ніби щось сталося з дітьми, коли, слава Богу...

Чоловіки обмінялися поглядами, і той з цигаркою вороже подивився на Ізидора.

— Нащо тобі стільки кольорових буклетів? — запитав раптом другий.

— Цікавлюся світом.

— Цікавишся світом... Нащо тобі ця зацікавленість світом? Чи ти знаєш, що можна дістати за шпіонаж?

Чоловік зробив швидкий рух біля шиї.

— Перерізання горла? — запитав наляканий Ізидор.

— Чому ти не працюєш? З чого живеш? Чим займаєшся?

Ізидор відчув, що його руки пітніють і що він починає затинатись.

— Я хотів постритись у ченці, та мене не прийняли. Допмагаю сестри та швагрові. Рубаю дрова, бавлю дітей. Може, дістану якусь пенсію...

— Жовті папери, — буркнув той з цигаркою. — Куди висилаєш листи? Може, до «Вільної Європи»?

— Лише до автомобільних або туристичних фірм...

— Що в тебе було з Уклеїною жінкою?

Ізидор лише тепер зрозумів, що їх передусім цікавить Рута.

— Можна сказати — все і нічого.

— Тільки без філософії.

— Ми народилися в один день, і я хотів з нею одружитися... але вона виїхала.

— Знаєш, де вона тепер?

— Ні. А ви знаєте? — запитав Ізидор з надією.

— Не твоє діло. Тут запитую я.

— Панове, я не винний. Польська Пошта мною задоволена. Поштарі мені самі це сказали.

Ті підвелись і рушили до виходу. Один з них ще обернувся з порога й сказав:

— Пам'ятай, що ти під контролем.

Кілька днів потому Ізидор отримав зім'ятого і забрудненого листа з закордонними марками, яких ще не бачив. Машинально глянув на відправника і прочитав: *Amapita Muscaria*.

Ці слова здалися йому напрочуд знайомими. «Може, це якась німецька фірма», — подумав він.

Але лист виявився від Рути. Ізидор здогадався про це, тільки-но побачивши незграбний, дитячий почерк. «Дорогий Ізеку, — писала вона, — я дуже далеко, в Бразилії. Іноді не можу спати. Так за вами тужу. А іноді взагалі про вас не думаю. Маю тут багато справ. Мешкаю в величезному місті, повному різнокольорових людей. Як твоє здоров'я? Маю надію, що моя мама також здорова. Мені її дуже не вистачає, та знаю, що вона не змогла б тут жити. Я маю все, чого хотіла. Не передавай вітання нікому, навіть моїй мамі. Нехай мене скоріше забудуть. Amanita Muscaria».

Ізидор не спав до ранку. Лежав і дивився в стелю. До нього повертались образи та запахи з тих часів, коли тут ще була Рута. Він пам'ятав кожне її слово, кожен порух. Відтворював їх почергово. Коли перше сонячне проміння дібралося до віконця східного голубника в даху, Ізидорові покоотилися з очей сльози. Потім він сів і пошукав адресу: на конверті, на аркуші, навіть під маркою і на її заплутаному малюнку. Та не знайшов.

— Я поїду до неї. Назбираю грошей і поїду до Бразилії, — голосно сказав Ізидор сам до себе.

Потім здійснив задум, який ненавмисно підкинули йому нишпорки з СБ. На аркуші, вирваному з зошита, написав: «Прошу надіслати мені проспекти. Вітання. Ізидор Небеский». На конверті написав адресу: «Радіо «Вільна Європа». Мюнхен. Німеччина».

Поштарка зблідла, побачивши цю адресу. Мовчки подала йому формуляр на рекомендований лист.

— І відразу попроси бланк на скаргу, — сказав Ізидор.

Це був дуже простий бізнес. Ізидор вислав такий лист раз у місяць. Відомо було, що він не лише не дійде до адресата, але й не покине кордонів навіть повіту. Щомісяця отримував відшкодування за ці листи. Нарешті, вкладав у конверт чистий аркуш. Не було вже сенсу просити проспекти. Це був екстра-заробіток, який Ізидор відкладав у скриньку з-під чаю. На квиток до Бразилії.

Навесні наступного року нишпорки в плащах забрали Ізидора до Ташува. Засвітили лампою в очі.

— Шифр, — промовив один з них.

— Що «шифр»? — запитав Ізидор.

Другий відважив йому доброго ляща.

— Назви шифр. Яким способом шифруєш інформацію?

— Яку інформацію? — здивувався Ізидор.

Знову дістав в обличчя, цього разу сильніше. Відчув кров на губі.

— Ми перевірили всіма доступними методами кожне слово, кожний квадратний сантиметр листа й конверта. Розшарували папір. Перевірили марки. Збільшували кожну в десятки разів. Досліджували під мікроскопом їхні зубчики і склад клею. Аналізували кожну літерку, кожну крапку й кому...

— Але нічого не знайшли, — докинув другий, той, що бив.

— Там немає ніякого шифру, — тихо сказав Ізидор і хусточкою витер кров з-під носа.

Обидва чоловіки розсміялися.

— Ну добре, — почав перший. — Домовмося: почнемо ще раз, спочатку. Ми тобі нічого не зробимо. Напишемо в протоколі, що ти не зовсім нормальний. Таким тебе, зрештою, всі вважають. І відпустимо додому. А ти нам за це розкриєш свій секрет. Де ми допустилися помилки?

— Там нема нічого такого.

Другий був більш нервовим. Наблизив своє обличчя до Ізидорового. Смердів цигарками.

— Слухай, мудрагелю. Ти вислав двадцять шість листів до «Вільної Європи». В більшості з них були чисті аркуші. Ти грався з вогнем. І догрався.

— Просто скажи, як ти шифрував. І все. Підеш додому.

Ізидор зітхнув.

— Бачу, ви в цьому дуже зацікавлені, але я, справді, не можу вам допомогти. Там не було жодних шифрів. Це були чисті аркуші. Нічого більше.

Тоді другий нишпорка зірвався з крісла і вдарив Ізидора кулаком в обличчя. Ізидор зсунувся з крісла й утратив свідомість.

— Це чокнутий, — сказав перший.

— Запам'ятай, приятелю, що ми тобі ніколи не дамо спокою, — процидив другий, масажуючи свій кулак.

Ізидор був затриманий на сорок вісім годин. Потім прийшов охоронець і мовчки відчинив перед ним двері.

Цілий тиждень Ізидор не сходить зі свого горища. Перерахував гроші в скриньці й переконався, що має там справжнє багатство. Хоча не знав, скільки може коштувати квиток до Бразилії.

— Кінець листам, — сказав він сестрі, зайшовши до кухні. Міся усміхнулася й зітхнула з полегшенням.

Час Ляльки

Час тварин — теперішнє.

Лялька — це руда, кудлата сука. Вона має карі очі, які часом світяться червоно. Лялька найбільше любить Місю, тому завжди намагається тримати її в полі свого рудого зору. Тоді все на своїх місцях. Лялька ходить за Місею до криниці, в садок, виходить з нею на Гостинець, аби глянути на світ. Не випускає Місю з обіймів своїх очей.

Лялька не мислить так, як мислить Міся чи інша людина. В цьому розумінні між Лялькою та Місею пролягає прірва. Адже мисленню потрібне поглинання часу, вбирання в себе минулого, теперішнього, майбутнього та їхніх постійних перетворень. Час пращое всередині людського розуму. Нема його ніде зовні. В малому собачому мозку Ляльки немає такої дурниці, такого органу, котрий би фільтрував припливи часу. Тож Лялька мешкає в теперішньому. Тому коли Міся вдягається й виходить, Ляльці здається, що вона відходить назавжди. Назавжди шонеділі йде до костюлу. Назавжди спускається до погребка по картоплю. Зникаючи з поля зору Ляльки, вона зникає назавжди. Ляльчин смуток тоді безмежний, сука кладе морду на землю й страждає.

Людина запрягає в своє страждання час. Страждає з приводу минулого і тягне страждання в майбутнє. Таким чином творить розпач. Лялька страждає лише тут і зараз.

Людське мислення нерозривно пов'язане з поглинанням часу. Це різновид удушення. Лялька сприймає світ як статичні образи, що їх намалював колись Бог. Для тварин Бог — це маляр. Він розгортає перед ними світ у вигляді панорамних картин. Важливість цього малюнку міститься в запахах, дотиках, смаках, відлуннях, у яких не криється жодний сенс. Люди часом відчують щось подібне в снах. Однак наяву потребують сенсу, бо ж вони — в'язні часу. Тварини снять безперервно й марно. Пробудженням з цього сну для них є смерть.

Лялька живе образами світу. Бере участь в образах, які творять своїм розумом люди. Коли Міся каже «ходім» і бачить, що Лялька махає хвостом, то думає, що Лялька розуміє її слова, наче людина. А Лялька махає хвостом не на слово, не на поняття, а на образ, який народжується з Місиного розуму. В цьому образі є очікування руху, пейзажів, що змінюють один одного, хвилювання трави, Вольська дорога, що провадить до лісу, гра коників-стрибунців та шум річки. Лялька, коли лежить і вдивляється в Місю, бачить образи, які мимоволі творить людина. Бувають візії, переповнені смутком чи гнівом. Такі образи навіть більш виразні, адже в них пульсує несамовитість. Лялька тоді безборонна, бо ж не має в собі нічого такого, що вберегло б її від занурення в ці чужі, похмурі світи, не має жодних магічних, охоронних кругів ідентичності, не має забезпеченого потужною

енергією «я». Тож підкоряється їм. Це тому пси визнають людину за свого господаря. Тому найпідліша людина може відчувати себе зі своїм псом героєм.

Здатність переживати емоції нічим не відрізняє Ляльку від Місі.

Емоції тварин навіть чистіші — їх не каламутить жодна думка.

Лялька знає, що є Бог. Бачить його безперервно, однак не так, як люди, а лише в окремих моментах. Лялька відчуває його запах серед трав, бо її не відділяє від Бога час. Тому Лялька має в собі таку довірливість до світу, якої не має жодна людина. Схожу довірливість мав у собі Господь Ісус, коли висів на хресті.

Час онуків Попельського

Одразу ж після закінчення навчального року дідичівна Попельська, та сама, яка ходила колись парком з великим псом, привозила до Правіка своїх дітей і дітей своїх братів. Міся готувала для них три кімнати нагорі, а якщо була така потреба, то й кімнату вниз. Отож, десь наприкінці червня вимірний пансіонат Павла Боського починав працювати на повних обертах.

Онуки дідича Попельського були дорідні й галасливі. Властиво, нічим не нагадували свого діда. І, як це завжди буває в хороших родинах, були серед них самі хлопці і тільки одна дівчинка. Ними займалася няня, щороку та ж сама. Няня мала ім'я Сюзана.

Дітлахи цілими днями просиджували біля річки в місці, що називалося Водоскид, куди приходила молодь з цілої околиці купатися в Чарній. Дідич Попельський поставив колись на річці шлюзові заставки і регулював ними подачу води до ставків. Тепер ставків уже не було, але майстерне маніпулювання заставками дозволяло створити влітку затоку та метровий водоспад. Дід Попельський, напевно, не припускав, що принесе своїм нащадкам таку втіху.

Дітлахи поверталися на обід, який Міся часто подавала в садок під дерева. Після обіду вони знову йшли до річки. Ввечері Сюзана організувала гру в карти, в «держави-міста» або в щось інше, аби лиш було тихо. Інколи Місин син Вітек, не набагато старший за них, розпалював їм за гіркою вогнище.

Щороку в ніч на Йвана Купала онуки дідича Попельського вибиралися до лісу за цвітом папороті. Це перетворилося на ритуал, а якогось року няня Сюзана дозволила їм піти самим. Онуки дідича скористалися нагодою й нишком купили в Єшкотлі пляшку дешевого вина. Прихопили з собою канпки, пляшки лимонаду, солодоші та ліхтарики. Вони сиділи на лавці у дворі та чекали, коли нарешті смеркне. Сміялися й галасували, раділи, пам'ятаючи про сховану пляшку.

Онуки дідича Попельського притихли лише в лісі, не тому, що зіпсувався настрій, а тому, що ліс у темряві здавався могутнім і страшним. Відважно хотіли йти на Воденицю, однак темрява стримала їхні заміри. Водениця була місцем, заселеним духами. Вирішили піти у вільшину, туди, де росте найбільше папороті. Вип'ють вина і запалять заборонену цигарку, як селюки з Правіка.

Діти йшли до берега вервечкою, тримаючись одне за одного.

Було так темно, що витягнуті наперед руки ледь маячили в мороці. Лише небо здавалося світлішим од довкілля, сповитого темрявою, — подірвана зорями велич небесного друшляка.

Ліс поводив себе, як тварина, що хоче налякати, — стрясав на них росу, випускав сов, наказував зайцям зненацька зірватися з-під їхніх ніг.

Дітлахи ввійшли в вільшину і навпомацки зробили собі бенкет. Зажевірили вогники цигарок. Вино, яке пили з шийки вперше в житті, додавало відваги. Потім вони розбіглися між папороттю, аж поки котресь із них

знайшло щось блискуче. Шумів потурбований ліс. Той, хто знайшов, покликав інших. Був схвильований.

— Здається, є, здається, є, — повторював він.

Серед сплечених кушів ожини, у вільгості листя папороті мерехтіло щось срібне. Діти розгорнули палицями лапате листя й у світлі ліхтариків побачили консервну бляшанку. Той, хто її знайшов, був розчарований, він підчепив її палицею і шпурнув далеко в куші.

Онуки дідича всілися ще на якусь мить, аби допити вино, а згодом повернулися на дорогу.

Лише тоді консервна бляшанка засяяла незвичайним срібним блиском.

Це бачила Колоска, котра в ніч на Йвана Купала завжди збирала зілля, проте вона була застарою, щоб загадувати якісь бажання, та й знала, скільки клопоту можна собі нажити цвітом папороті. Тож обминула його здалеки.

Час дідича Попельського

— Місю, ти питимеш зі мною чай, коли закінчиш? — запитала донька Попельських, яка й досі мала вигляд тендітної панночки.

Міся випросталася над горою брудного посуду й витерла фартухом руки.

— Чай ні, але каву з задоволенням.

Вони пішли з тацею й сіли за надвірним столом. Ліля з Маєю закінчили перемивання.

— Місю, тобі, напевно, важко доводиться. Все коло плити й коло плити, а тоді стільки посуду... Ми тобі дуже влячні. Якби не ви, ми не мали б куди приїжджати. А це ж наші рідні місця.

Дідичівна Попельська, яка колись, давним-давно, бігала зі своїм великим псом луками, сумно зітхнула.

— А якщо б не ви, то ми не прожили б на Павлову пенсію. Приймати вас — то мій внесок родині.

— Не гоже так думати, Місю. Бо жінка працює в домі, народжує дітей, займається господарством, сама добре знаєш...

— Але не заробляє, не приносить у хату грошей.

До столу злітались оси та делікатно злизували шоколадну пряникову глазур. Місі вони не заважали, та дідичівна Попельська боялася ос.

— Коли я була маленька, оса вжалила мене в повіку. Я тоді була з батьком, мама саме поїхала до Кракова... це було десь тридцять п'ятого, тридцять шостого року. Батько запанікував, бігав будинком і кричав на мене, а потім відвіз кудись машиною. Ледь пам'ятаю, здається, до якогось єврея в містечку...

Дідичівна Попельська підперла підборіддя рукою, а її погляд мандрував десь поміж яблуневим та липовим листям.

— Дідич Попельський... це був не простий собі чоловік, — сказала Міся.

Карі очі дідичівни стали скляними й нагадували краплі падевого меду. Міся здогадалася, що її особистий внутрішній струмінь часу, такий, який носить у собі кожна людина, закрутивсь і в просторі між листям дерев висвітлює їй зараз образи минулого.

Попельські, виїхавши до Кракова, скуштували лиха. Жили зі спродуваного зі шемом у серці срібла. Численна родина, розпорошена по цілому світі, допомагала трохи родичам, наскільки це було можливо, доларами чи золотом. Дідича Попельського звинуватили в співпраці з окупантами, бо продавав їм лісоматеріал. Він просидів кілька місяців у в'язниці, але його зрештою звільнили через психічний розлад, котрий підкуплений психіатр трохи, хоч і не набагато, перебільшив.

Дідич Попельський тепер цілими днями мандрував од стіни до стіни в тісному помешканні на Сальвадорі й уперто намагався на єдиному столі розкласти свою Гру. Однак дружина дивилася на нього таким поглядом, що

він складав усе назад, повертав до скриньки та вирушав у безкінечну прогулянку.

Час спливав, і діличка у своїх молитвах залишала трохи місця, щоб подякувати часові за те, що він спливає, що рухається, і цим самим вносить зміни в життя. Велика родина Попельських поволі збирала сили й відкривала в Кракові свої невеликі бізнеси. Дідич Попельський у рамках неписаної родинної домовленості був призначений наглядачем за виробництвом черевиків, а конкретніше — підшов. Наглядав за працею майстерні, де привезена з Заходу машина викидала з себе пластикові підшови для сандалів. Спочатку робив це дуже неохоче, та згодом виробництво втягло його і, як це бувало з дідичем, — поглинуло цілковито. Захоплювало те, що безформний, неокреслений субстанції можна надавати різної форми. Він навіть почав із запалом експериментувати. Йому пошастило створити зовсім безбарвну прозору масу, якій він потім надавав різних відтінків та кольорів. І так трапилось, що зумів відчутти дух часу у царині жіночого взуття — його пластикові чобітки з блискучими халявками розходились як вода.

— Батько навіть створив був невеличку лабораторію. Таким удався: коли щось робив, то робив широко й надавав йому якогось абсолютного значення. З цього погляду він був нестерпний. Поводився так, ніби оті його підшови та чобітки мають порятувати людство. Грався пробірками, дистильціями, щось варив і підігривав.

Зрештою догрався тими своїми хімічними експериментами до хвороби шкіри. Може, від опіків чи опромінювання. В кожному разі — вигляд мав жахливий. Шкіра злязла з нього клаптями. Лікарі сказали, що це різновид раку шкіри. Ми повезли тата до родичів у Францію, звернулись до найкращого лікаря, але на рак шкіри немає ліків ані тут, ані там. Принаймні тоді не було. Найдивовижніше те, яким чином він трактував цю — тоді ми вже знали — смертельну хворобу. «Линяю», — казав він і видавався напрочуд задоволеним собою, просто-таки гордим.

— Це була дивна людина, — сказала Міся.

— Але він не був божевільним, — швидко докинула дідичівна Попельська. — Мав неспокійний дух. Думаю, що він пережив шок через цю війну та занепад нашого маєтку. Світ після війни так змінився. Батько не зміг себе в ньому віднайти і тому помер. До самого кінця був при пам'яті та незворушний. Я не розуміла цього, думала, йому змішалося все від болю. Знаєш, страшно страждав, нарешті рак охопив усе тіло, а тато, мов дитина, торочив, ніби линяє.

Міся зітхнула й допила рештки кави. На дні склянки застигла бура лава гущі, а її поверхнею гасали сонячні блискітки.

— Заповідав поховати себе з тією дивною скринькою, а ми в метушні приготувань до похорону про це забули... Відчуваю страшні муки сумління через те, що не виконали його волю. Після похорону ми з мамою заглянули в ту скриньку, й знаєш, що там знайшли? Шматок старого полотна, кубики з дерева та різні фігурки: тварин, людей і предметів, неначе дитяча забавка. Й геть потерту книжечку, якісь незрозумілі дурниці. Висипали ми це з мамою на стіл і не могли повірити, що подібні забавки були для нього такими цінними. Пам'ятаю все, ніби це було вчора: маленькі мідні фігурки жінок і чоловіків, тварини, дерева, будиночки, палачки, всілякі мініатюрки, от, наприклад, книжечки, завбільшки з маленький ніготь, кавовий млинок із корбочкою, червона поштова скринька, коромисло з відрами — усе майстерно виконане...

— І що ви з цим усім зробили? — запитала Міся.

— Спочатку воно лежало в шухляді, де ми тримаємо альбоми зі світлинами. Потім цим бавилися діти. Це ще десь у хаті, може, серед кубиків? Не знаю, мушу спитатись... Все ще маю почуття провини через те, що ми не поклали того всього до його труни.

Дідичівна Попельська закусила губи, і її очі знову засклилися.

— Я його розумію, — відгукнулася за мить Міся. — Я мала колись свою шухляду, де були всі найважливіші речі.

— Але ти була тоді дитиною. А він був дорослим чоловіком.

— Але ж Ізидор...

— Може, кожна нормальна родина мусить мати такий запобіжник нормальности, когось, хто візьме на себе всі ті шматки божевілья, які носимо в собі.

— Ізидор не такий, як видається, — промовила Міся.

— Ой, я не мала на увазі нічого поганого... Мій батько також не був божевільним. А може, був?

Міся рішуче заперечила.

— Найбільше, Місю, я боюся, що його дивантво могло б бути спадковим і перейти на когось з моїх дітей. Але я піклуюся про них. Вони вчать-ся англійської, і я хочу послати їх до родичів у Францію, щоб побачили трохи світу. Хотіла б, аби вони здобули добру освіту — інформатика, економіка, — десь на Заході, конкретні спеціальності, які щось дають. Мої плавають, грають у теніс, цікавляться мистецтвом і літературою... Сама поглянь: здорові та нормальні діти.

Міся прослідкувала за поглядом дідичівни Попельської й побачила внуків дідича, які якраз повернулися з річки. Вони мали барвисті купальні халати, а в руках тримали акваланги. Галасливо штовхалися в хвіртці.

— Все буде добре, — сказала дідичівна Попельська. — Світ зараз інший, аніж колись. Краший, більший, світліший. Є шеплення проти хвороб, немає війни, люди живуть довше... Ти теж так думаєш?

Міся заглянула у склянку з кавовою гушею й похитала головою.

Час Гри

«У Сьомому Світі нащадки перших людей мандрували і мандрували разом, аж поки дійшли до мальовничої долини. «А тепер, — сказали вони, — побудуймо собі місто та вежу, що сягне неба, щоб стали ми єдиним народом і не дали Богові розпорозити себе!» Й негайно взялися до роботи, зносячи каміння та використовуючи смолу замість розчину. Постало велетенське місто, посеред якого росла вежа, аж поки знялась так високо, що з її верху було видно те, що є поза Вісьмома Світами. Часом, коли небо було безхмарним, ті, що працювали найвище, підносили руки до очей, аби не засліпило їх сонце, і бачили п'яти Бога та звивини величезного вужа, котрий пожирає час.

Деякі з них патиками намагалися сягнути ще вище.

Бог дивився на них і занепокоєно думав: «Допоки залишатимуться одним народом і говоритимуть однією мовою, вони зможуть зробити все, що спаде їм на думку... Тож перемішаю їхні мови, замкну їх у самих собі й влаштую так, що не будуть вони розуміти одне одного. Тоді повернуть одне проти одного, а мені дадуть спокій». Так Бог і вчинив.

Люди розпорозилися на всі сторони світу та стали одне одному ворогами. Але збереглися в них пам'ять про те, що побачили. А хто раз бачив межі світу, той найболісніше переживатиме своє ув'язнення».

Час Папужихи

Щопонеділка Стася Папужиха вибиралася на ярмарок до Ташува. Цього дня автобуси були такі переповнені, що минали зупинку в лісі. Отож Стася ставала на узбіччі й зупиняла попутні машини. Спершу «сиренки» та «варшави», пізніше великі та малі «фіати». Незграбно залізала досередини, а розмова з водієм починалася завжди в один і той самий спосіб:

— Чи ви знаєте Павла Боського?

Бувало, водій знав.

— То це мій брат. Він — інспектор.

Водій обертався до неї і дивився з підозрою, тож вона повторювала:

— Я сестра Павла Боського.

Він не вірив.

Стася на старість розповніла та змаліла. Її й так завжди масивний ніс став ще більшим, а очі втратили блиск. Ноги понабрякали, тож вона взувала чоловічі сандалі. З колись красивих зубів залишилося лише два. Час не був прихильним до Стасі Папужихи, й важко було дивуватися тому, що водії не хотіли повірити, начебто вона сестра інспектора Боського.

Одного такого ярмаркового понеділка її зачепила машина. Стася оглухла. Невгамовний шум у голові заглушив звуки світу. Часом у цьому шумі з'являлися якісь голоси, уривки музики, та Стася не знала, звідки вони, — чи пробиваються до неї ззовні, чи плінуть з неї самої. Вона дослухалася до них, латаючи шкарпетки і безкінечно переробляючи Місині речі.

Вечорами вона охоче ходила до Боських, налто влітку, коли в них було весело. Нагорі мешкали дачники з дітьми та онуками. Виносили в садок стіл і пили горілку. Павел витягав скрипку, і його діти відразу ж брали свої інструменти: Антек — акордеон, Аделька, — перед тим як поїхала, — скрипку, Вітек — контрабас, Ліля й Мая — гітару та флейту. Павел подавав знак смичком, і всі починали ритмічно рухати пальцями, погойдувалися та вибивали ногою ритм. Завжди починали з «Сопок Маньчжурії». Стася впізнавала музику за їхніми обличчями: при «Сопках Маньчжурії» в рисах дітей з'являвся на мить Міхал Небеский. «Хіба таке можливо, — замислювалася вона, — щоб небіжчики й далі жили в тілах своїх онуків?» І чи вона також так житиме в обличчях Янкових дітей?

Стася Папужиха тужила за сином, який після школи залишився в Шльонську. Приїжджав рідко й щоразу, як його батько, казав Стасі чекати й чекати на нього. Раннім літом вона готувала для нього кімнату, та він не хотів залишатися, як Павлові діти, до кінця канікул. Їхав через кілька днів і забував забрати з собою соки, які вона робила для нього цілий рік. Однак брав гроші, які мати заробляла на горілці.

Стася проводжала сина до зупинки на Кельському шосе. Там лежав камінь, Стася піднімала його й просила:

— Поклади сюди руку. Матиму пам'ятку про тебе.

Янек неспокійно озирався, потім дозволяв, аби під каменем на роздоріжжі залишився на рік відбиток його долоні. Згодом, на Різдво Христове та Великдень, надсилав листи, які починалися завжди однаково: «Передусім повідомляю, що я здоровий, чого й Вам бажаю».

Його побажання не мали сили. Пишучи, Янек, напевно, думав про щось інше. Якось узимку Стася раптом захворіла й, перш ніж швидкій допомозі пощастило пробитися через снігові замети, померла.

Янек приїхав запізно, тоді, коли засипали могилу й усі вже розійшлися. Пішов до хати й довго розглядався. Всі ці слоїки з соками, ситцеві фіранки, плетені накидки та коробочки, зроблені з листівок, які він висилав мамі на свята та іменини, не мали для нього цінності. Меблі роботи діда Боського були грубі й зовсім не пасували до сучасних полірованих секцій. Філіжанки були надщерблені й з повідбиваними вушками. Сніг удирався до хати через щілини в дверях. Янек замкнув хату й пішов віддати ключ вуйкові.

— Я не хочу ані цієї хати, ані чогось, що походить з Правіка, — сказав Павлові.

Повертаючись Гостинцем на автобусну зупинку, він постояв над каменем і після хвилинного вагання зробив те ж саме, що й кожного року. Цього разу втиснув долоню глибоко в холодну, напівзамерзлу землю і тримав її там, аж поки від холоду здубіли пальці.

Час чотирикратних речей

Ізидор рік у рік дедалі більше усвідомлював, що ніколи не виїде з Правіка. Згадував межу в лісі, той невидимий мур. Ця межа була для нього. Можливо, Рута зміла її перейти, та він не мав ані сили, ані бажання.

Дім порожнів. Лише влітку оживав завдяки дачникам, а тоді Ізидор взгалі не полишав горища. Боявся чужих людей. Останньої зими до Боських часто приїжджав Уклея. Він зістарівся і ще більше розповнів. Мав сіре, запухле обличчя та почервонілі від горілки очі. Сідав за стіл, мов гора зіпсутого м'яса, і своїм хрипким голосом безкінечно хвалився. Ізидор його не навидів.

Уклея, напевно, відчував це, а позаяк був шедра душа, як той чорт, то зробив Ізидорові презент — подарував йому Рутині світлини. Був це подарунок з підтекстом: Уклея вибрав тільки ті фотографії, на яких Рутине оголене тіло, пошматоване чудернацьким освітленням, накривали купи його тіла. Лише на кількох з них було видно жіноче обличчя — роззявлений рот, прилипле до щік, мокре від поту волосся.

Ізидор мовчки перебрав світлини, поклав їх на стіл і пішов нагору.

— Нашо ти показав йому ці знімки? — ще почув голос Павла.

Уклея вибухнув сміхом.

Відтоді Ізидор перестав сходити вниз. Міся виносила на горище їжу й сідала біля нього на ліжку. Вони мовчали якусь мить, після чого Міся зітхала та поверталася на кухню.

Ізидорові не хотілося вставати. Добре було лежати й дивитися сни. А снилося йому весь час одне й те ж — величезний простір, наповнений геометричними фігурами: матові багатогранники, прозорі піраміди та циліндри, що переливалися всіма веселковими барвами. Вони пливли над просторою площиною, яку можна було б назвати землею, коли б не те, що не було над нею неба. Замість неба зяяла велика чорна діра. Її розглядання заколисувало страх.

У сні панувала тиша. Навіть коли потужні брили терлись одна об одну, це не супроводжувалося жодним скреготом, жодним шелестом.

У цьому сні не було Ізидора. Був лише якийсь чужий споглядач, свідок подій його життя, який жив в Ізидорові, та ним не був.

Після такого сну в Ізидора боліла голова, й він мусив боротися зі схилюванням, яке взялося невідомо звідки й назавжди замешкало в його горлі.

Одного разу до нього прийшов Павел. Сказав, що збираються грати в садку і щоб він зійшов до них. Розглядався по горищі з повагою.

— А в тебе тут непогано, — буркнув він.

Зима товаришувала з Ізидоровим смутком. Коли дивився на голі поля і сіре вологе небо, йому постійно пригадувався один і той самий краєвид, який він колись побачив завдяки Іванові Мукті — образ світу без жодного значення та сенсу, без Бога. Нажаханий, Ізидор кліпав повіками — так сильно хотів назавжди витерти з пам'яті це видіння. Та образ, живлений смутком, мав тенденцію до розростання, огортав тіло та душу. Ізидор дедалі частіше відчував себе старим, боліли кістки на кожну зміну погоди — світ знущався над ним усіма можливими способами. Ізидор не знав, що з собою робити, куди сховатися.

Це тривало кілька місяців, аж поки в ньому прокинувся інстинкт, і Ізидор постановив собі рятуватися. Коли вперше з'явився на кухні, Міся розплакалась і довго тулила його до свого фартуха, що пах обідом.

— Ти пахнеш, як мама, — сказав він.

Тепер раз у день він повільно спускався вузькими сходами вниз і бездумно підкладав хмизу в вогонь. У Місі завжди збігало чи молоко, чи юшка, й той знайомий безпечний запах повертав Ізидорові досі такий порожній світ. Він брав собі що-небудь попоїсти і, бурмочучи під ніс, повертався нагору.

— Нарубав би ти дров абощо, — кидала йому вслід Міся.

Ізидор брався за сокиру з уячністю, виповнив дровами всю дровітню.

— Припинив би ти рубати ті дрова, — сердилася Міся.

Отож він вийняв із коробки Іванів бінокль і зі своїх чотирьох вікон розглядав увесь Правік. Дивився на схід і бачив будинки Тапува на обрії, а перед ними — ліси й толоки над Бялкою. Бачив Нехцялово, яка мешкала в Фльорентинчиній хаті, бачив, як доїть на луці корів. Дивився на південь, де каплиця Святого Роха й молочарня, на міст, що вів до містечка, й на якусь машину, що застряла серед дороги, й на листоношу. Потім переходив до західного вікна — бачив Єшкотле, Чарну, Ріку, дахи терема, вежі костьолу й дім престарілих, що постійно розбудовувався. Нарешті йшов до північного вікна і живився просторами лісу, які перетинала стрічка Кельцького шосе. Бачив ті самі краєвиди кожної пори року — білі й засніжені, зелені весняні, кольорові літні та вишвілі осінні.

Ще тоді Ізидор відкрив, що більшість важливих речей на світі чотирикратьні. Він взяв аркуш сірого паперу і намалював олівцем таблицю. Таблиця мала чотири колонки. В перший рядок Ізидор написав:

Захід	Північ	Схід	Південь.
А зразу після цього додав:			
Зима	Весна	Літо	Осінь.

І здалося йому, що він написав кілька перших слів якогось надзвичайно важливого речення.

Ще речення мусило мати величезну міць, бо тепер усі Ізидорові відчуття налаштувалися на вишукування чотирикратностей. Він шукав їх у себе на горищі, але й на городі, коли йому казали прополоти огірки. Знаходив їх у щоденній праці, в різних речах, у своїх звичках і в казках, які пригадував з дитинства. Відчував, що видужає, що вийде з придорожніх хащів на пряму дорогу. Хіба все не починає ставати зрозумілим? Хіба не достатньо трохи напружити розум і пізнати порядок, доступний для огляду, варто лише глянути?

Він знову ходив до громадської бібліотеки й брав цілі сумки книжок, бо здавав собі справу з того, що маса чотирикратних речей уже записана раніше.

В бібліотеці було багато книжок з красивим екслібрисом діди́ча Попельського — над купою каміння ширяв птах, подібний до орла. Птах тримав пазурами слово ФЕНІКС. Над птахом виднів напис: «Ex libris Фелікса Попельського».

Ізидор просив лише книжки з «Феніксом» — це було ознакою добротности. На жаль, він швидко з'ясував, що все зібрання книжок починається лише від Л. На жодній з полиць не знайшов авторів з прізвищами від А до К. Тож читав Лао-цзи, Леніна, Лойолу, Лукіана, Ляйбніца, Маркса, Марціала, Майрінка, Міцкевича, Ніше, Орігена, Парацельса, Піфагора, Платона, Плотіна, По, Порфірія, Пруса, Руссо, Сведенборга, Сінкевича, Словацького, Сократа, Спенсера, Спінозу, Тертуліана, Фому Аквінського, Тов'янського, Фалеса з Мілета, Фрейда, Шекспіра, Шиллера, Честертона, Юнга. А що більше читав, то більше йому бракувало авторів початкових літер: Августина, Авіценни, Андерсена, Аристотеля, Блейка, Вергілія, Верна, Вольтера, Гайне, Гегеля, Гельдерліна, Гомера, Гофмана, Гюго, Гріммів, Гьоте, Данте, Дарвіна, Діогена, Екгарта, Ерігена, Клеменса, де Кеведо-і-Вільгаса. Також прочитав удома сучасну енциклопедію, однак не став од цього ні мудрішим, ані кращим. Зате мав дедалі більше для запису в своїх таблицях.

Одні чотвірки були явними, достатньо було лише уважності:

Кисле	Солодке	Гірке	Солоне,
або:			

Коріння	Стебло	Цвіт	Плід,
або: Зелене	Червоне	Блакитне	Жовте,
або: Ліво	Верх	Право	Низ.
А також: Око	Вухо	Ніс	Губи.

Багато таких чотирикратностей він знайшов у Біблії. Окремі з них здавалися більш первісними, старими й породжували інших. Мав таке враження, що під його вікном четвірки й множаться до безкінечности. Нарешті почав підозрювати, що сама безкінечність теж мусить бути чотирикратна, як ім'я Бога:

J	H	W	N
Чотири пророки зі Старого Заповіту:			
Ісая	Єремія	Єзикііл	Даниїл.
Чотири річки Едему:			
Пішон	Гіхон	Тигр	Єфрат.
Лици херувимів:			
Людина	Лев	Віл	Орел.
Чотири Євангелісти:			
Матвій	Марко	Лука	Іван.
Чотири основні чесноти:			
Мужність	Справедливість	Мудрість	Поміркваність.
Чотири вершники Апокаліпсису:			
Завойовник	Убивця	Голод	Смерть.
Чотири стихії (за Аристотелем):			
Земля	Вода	Повітря	Вогонь.
Чотири аспекти свідомости:			
Сприйняття	Відчуття	Мислення	Інтуїція.
Чотири королівства в Кабалі:			
Мінералів	Рослин	Тварин	Людей.
Чотири аспекти часу:			
Простір	Минуле	Теперішнє	Майбутнє.
Чотири алхімічні складники:			
Сіль	Сірка	Азот	Ртуть.
Чотири алхімічні функції:			
Coagulatio	Solutio	Sublimatio	Calcinatio.
Чотири літери святої сили:			
A	O	U	M.
Чотири кабалістичні сфіроті:			
Любов	Краса	Сила	Влада.
Чотири стани існування:			
Життя	Помирання і смерть	Період після смерті	Відродження.
Чотири стани свідомости:			
Летаргія	Глибокий сон	Легкий сон	Ява.

Чотири якості створеного:

Сталість	Плинність	Леткість	Світло.

Чотири здатності людини (за Галеном):

Фізична	Естетична	Інтелектуальна	Моральна й духовна.

Чотири основні арифметичні операції:

Додавання	Віднімання	Множення	Ділення.

Чотири виміри:

Широта	Довгота	Висота	Час.

Чотири стани скупчування:

Тверде тіло	Рідина	Газ	Плазма.

Чотири основи, що творять РНК:

Аденін	Гуанін	Урацил	Цитозин.

Чотири темпераменти (за Гіппократом):

Флегматик	Меланхолік	Сангвінік	Холерик.

А список усе ще був неповним. Не міг бути повним, бо тоді б закінчився світ. Так думав Ізидор. Думав також, що він натрапив на слід ладу, котрий зобов'язує в усьому всесвіті на своєрідну божу абетку.

З часом вишукування чотирикратних речей змінило Ізидорів розум. У кожній речі, в кожному щонайменшому явищі він убачав чотири частини, чотири стадії, чотири функції. Бачив чергування четвірок, пучкування їх у вісімки і шістнадцятки, постійне перетворення чотирикратної алгебри життя. Для нього вже не існувала квітнуча яблуня в садку, а чотирикратна шільна структура, складена з коріння, стовбура, листя та квітів. І, що цікаво, — четвірка виявилась безсмертною: восени на місці квіток були плоди. Те, що взимку з яблуні залишалися тільки стовбур і коріння, Ізидор мусив обдумати. Винайшов право редукування четвірки до двійки — двійка є періодом відпочинку четвірки. Четвірка перетворювалася на двійку, коли спала, як дерево взимку.

Речі, котрі не відразу виявляли свою внутрішню чотирикратну структуру, були для Ізидора викликом. Якось він приглядався до небожа Вітека, який намагався об'їздити молодого коня. Кінь хвищався і скидав його на землю. Ізидор подумав, що структура, звана в повсякденні «вершником», лише на перший погляд видається двоелементною. Звичайно, існує передусім людина, а також кінь. Існує ще й третя цілість, а саме: вершник. Тож де ця четвірка?

То кентавр, шось більше, аніж людина й кінь, то людина та кінь водночас, дитина людини й коня, людини й кози, зрозумів раптом Ізидор і знову відчув той самий, давно вже забутий неспокій, який залишив йому колись Іван Мукта.

Час Місі

Міся довго не хотіла відрізати своє довге сиве волосся. Коли приїжджали Ліля та Мая, то привозили з собою спеціальну фарбу й упродовж вечора повертали волоссю колишній колір. Вони мали смак на кольори — вибирали саме такі, як треба.

Якогось дня шось їй раптом сталося, і вона звеліла обтяти волосся. Коли фарбовані каштанові пасма опали на підлогу, Міся поглянула в дзеркало і зрозуміла, що вона — стара жінка.

Навесні Міся відписала молодій діличці, що не прийматиме дачників ні цього, ні наступного року. Павел намагався протестувати, та вона його не

слухала. Вночі її будило несподіване серцебиття й пульсування крові. Пухли руки та ноги. Міся дивилася на свої ноги і не впізнавала їх. «У мене колись були витончені пальці і тонкі шиколотки. Литки напружувалися, коли я йшла на високих підборах», — думала вона.

Влітку, коли приїхали діти, — всі, окрім Адельки, — Місю повезли до лікаря. Гіпертонія. Мусила ковтати таблетки й не пити кави.

— Що це за життя без кави, — буркнула Міся, дістаючи з шафи свій млинок.

— Мамо, ти як дитина, — сказала Мая й забрала з її рук млинок.

Наступного дня Вітек купив у крамниці велику коробку кави без кофеїну. Міся вдала, що їй смакує, та коли залишалася сама, то молола зерна дорогої, отриманої на карточки, справжньої кави й запарювала її собі в склянці. З пінкою, як любила. Сідала в кухні біля вікна і дивилася на садок. Чула шелестіння високої трави — не було вже кому скошувати її під деревами. Бачила з вікна Чарну, ксьондзові луки, а за ними — Ешкотле, де люди постійно ставили нові хати з білої цегли. Світ не був уже таким добрим, як колись.

Одного дня, коли Міся пила свою каву, приїхали якісь люди до Павла. Виявилось, Павел найняв їх будувати гробнище, склеп.

— Чому ти мені про це не сказав? — запитала вона.

— Я хотів зробити тобі сюрприз.

У неділю вони пішли оглядати глибоку яму. Місі не подобалося місце коло могили старого Боського та Стасі Папужихи.

— Чому не біля моїх батьків? — запитала вона.

Павел стенив плечима.

— Чому, чому, — перекривив її. — Там затісно.

Місі пригадалося, як з Ізидором колись розсовувала подружнє ліжко.

Коли вже йшли додому, вона кинула оком на напис біля виходу з цвинтаря:

«Бог бачить. Час утікає. Смерть наздоганяє. Вічність чекає».

Рік був неспокійний. Павел умикав на кухні радіо, й вони втрюх, з Ізидором, слухали останні вісті. Небагато з того розуміли. Влітку приїхали діти та онуки. Не всі. Антек не отримав відпустки. До пізньої ночі сиділи в садку, пили вино з порічок і дискутували про політику. Міся мимоволі поглядала на хвіртку та чекала на Адельку.

— Вона не приїде, — сказала Ліля.

У вересні дім знову спорожнів. Павел цілими днями об'їжджав мотоциклом необроблювані поля та наглядав за будовою склепу. Міся гукала вниз Ізидора, але той не хотів сходити. Сліпав над аркушами сірого паперу, на якому малював безкінечну таблицю.

— Обіцяй, що, коли я помру першою, ти не віддаси його до будинку престарілих, — мовила Міся до Павла.

— Обіцяю.

У перший день осені Міся змолола в млинку порцію справжньої кави, всипала її в склянку й залила окропом. Дістала з шафи пряники. Кухню наповнив чудовий запах. Вона присунула крісло до вікна й пила каву невеличкими ковтками. Тоді світ у Місиному розумі вибухнув, а його скалки посипалися навколо. Вона осунулась на підлогу, під стіл. Розлита кава капала на її долоню. Міся не могла поворухнутись, отож чекала, мовби звірятко, спіймане в тенета, поки хтось прийде й звільнить її.

Місю завезли до шпиталю в Ташуві, де лікарі сказали, що в неї стався крововилив. Щоденно до неї приїжджали Павел з Ізидором і дівчата. Сідали біля ліжка й говорили з нею весь час, хоча ніхто з них не був певен, чи Міся розуміє. Питали її про щось, а вона часом кивала головою. Місині щокни запалились, а погляд утік усередину, скаламутнів. Вони виходили в коридор і намагалися дізнатись від лікаря, що з нею буде, та лікар був заклопотаний чимось іншим. З усіх вікон шпиталю звисали біло-червоні прапо-

ри, а персонал носив страйкові пов'язки. Тож Павел та інші ставали біля вікна й пояснювали одне одному своє лихо. Може, вона вдарилася головою і пошкодила усі оті центри: мовлення, радості життя, цікавості життя, бажання жити. Або ще інакше — впала й жакнулася: яка вона крихка, яким дивом є те, що ти живеш, жакнулася того, що смертна, і тепер, на їхніх очах, помирає від страху перед смертю.

Вони приносили їй компоти і роздобути за величезні гроші апельсини. Повільно змирилися з думкою, що Міся помре. Піде куди-інде. Та найбільше вони боялися того, що в час помирання, цього відокремлювання душі від тіла чи атрофування біологічної структури мозку, назавжди зникне Міся Боська, пропадуть усі її кулінарні рецепти, не стане салатів з печінки й редиски, какаових тістечок з глазур'ю, пряників і, нарешті, її думок, слів, подій, у яких вона брала участь, звичайних, як і її життя, а однак — кожен із них був певен — підбитих темінню і смутком: бо світ неприязний до людини, а єдине, що вдається зробити, — це віднайти для себе та близьких мушлю й там залишатись аж до звільнення. Родичі дивилися на Місю, що сиділа в ліжку з прикритими коцом ногами, й відсутнім виразом, і замислювалися над тим, які в неї зараз думки в голові. Чи порвані, пошарпані так, як і її слова, чи, може, заховані в згинках мозку, зберегли всю свою свіжість та силу або перетворилися на чисті образи, повні барв та глибини. Припускали також і те, що Міся перестала думати. Це б означало, що мушля була нешільною, а на Місю ще за життя накинувся хаос і нищення.

Міся ж за місяць до смерти весь час бачила лівий бік світу. Чекав там на неї янгол-охоронець, котрий завжди з'являвся в справді важливі моменти.

Час Павла

Оскільки склеп іше й досі не був готовий, Павел поховав Місю біля Женефе й Міхала. Подумав, що це їй повинно сподобатися. Сам був цілковито поглинутий будівництвом склепу й давав робітникам дедалі складніші завдання, тож робота затяглася. Таким чином Павел Боський, інспектор, віддавав у часі свою смерть.

Після похорону, коли діти поїхали, в будинку зробилося дуже тихо. Павлові було моторошно в цій тиші. Тож умикав телевізор і дивився всі програми. Гімн по закінченні передач був сигналом до сну. І лише тоді Павел чув, що він не сам. Нагорі рипіли дошки під повільними, важкими кроками Ізидора, який уже не сходив наниз. Ізидор дратував Павла, тому Павел пішов якось до нього нагору і намовив піти в будинок престарілих.

— Матимеш там догляд і гарячу їжу, — сказав він.

На його подив, швагер не протестував. Назавтра був уже спакований. Коли Павел побачив дві картонні валізки і рекламні проспекти, то відчув докори сумління, та лише на якусь мить.

«Матиме там догляд і гарячу їжу», — проказав тепер сам до себе.

В листопаді випав перший сніг, а далі вже падало й падало. В кімнатах запахло вільгістю, і Павел витяг звідкілясь електричний обігрівач, дуже слабенький, ледве трохи обігрівав одну кімнату. Телевізор стріляв од вільгости та холоду, але працював. Павел слідував за прогнозами погоди й дивився всі новини, хоч загалом вони його не цікавили. Змінювалися якісь уряди. Якісь постаті з'являлись і зникали в срібному віконечку. Перед Різдвом приїхали доньки й забрали батька на Свят-вечір до себе. Наступного дня Павел наполіг на тому, щоб його відвезли назад, а там від снігу завалився дах батьківської хати. Сніг падав тепер усередину й покривав м'якеньким килимом меблі: порожню шафу, стіл, ліжко, на якому спав колись старий Боський, і нічний столик. Павел хотів був рятувати речі, тоді подумав, що сам не впорається з важкими меблями. Та й нащо вони йому?

— Тату, ти зробив поганий дах, — сказав до меблів. — Твої гонти погнили. А мій дім стоїть.

Навесні вітри повалили дві стіни. Хата батькова та Стасина перетворилася на румовище. Влітку на Стасиному городі забували кропива та осот. Поміж ними розпачливо цвіли анемони й півонії. Запахли здичавілі полуниці. Павел не міг надивуватися тому, як швидко прогресує знищення та розклад. Немовби зведення будинків суперечило всій натурі землі та неба, неначе ріст стін, складання каміння одне на одне йшло впоперек течії часу. Павел жакнувся цієї думки. В телевізорі відлунував гімн, а екран засніжився. Павел помиквав усе світло й відчинив шафи.

Побачив рівненські стоси постільної білизни, скатертин, серветок, рушників. Торкнувся їх пучками й раптом усім тілом затужив за Місею, витяг стос наволочок і занурився в них обличчям. Вони пахли милом, чистотою, порядком, як Міся, як світ, котрий був раніше. Він почав витягати з шаф усе, що в них було: свій і Місин одяг, бавовняні спідні сорочки та кальсо-ни, мішечки зі шкарпетками, Місину білизну, її комбінації, які так добре знав, слизькі панчохи, паски та бюстгальтери, блузки та светри. Знімав з вішаків костюми (деякі з них, оті з ватяними плечима, пам'ятали ще воєнні часи), штани з ув'язненими в петельках пасками, сорочки з твердими комірцями, сукні та спідниці. Довго приглядався до сірого костюма з тонкої вовни й пригадувалось йому, що то він купував цей матеріал, а згодом возив до кравця. Місі захотілося широких вилогів та прорізаних кишень. З верхньої полиці Павел стягав капелюхи та хустки. З низу витягав сумки. Занурював руку в їхні холодні, слизькі нутроші, немовби патрав мертвих тварин. На підлозі виросла гора безладно накиданих одна на одну речей. Майнула думка, що мусить роздати це дітям. Але Аделька пішла з дому. Так само Вітек. Павел навіть не знав, де вони. Однак згодом йому слянуло інше: одяг віддають лише після тих, котрі померли, а він же все ще живе.

— Живу й чуюся незле. Даю собі раду, — сказав сам до себе й тепер витяг із шафи давно забуту скрипку.

Вийшов з нею у двір і почав грати, спершу «*Останню неділю*», потім «*На сопках Маньчжурії*». Нічні метелики зліталися до лампи і кружляли над його головою — рухомий ореол, повен крилець та вусяків. Він грав так довго, аж поки заплінені, позбавлені пружності струни порвалися, одна за одною.

Час Ізидора

Вирядивши Ізидора до будинку престарілих, Павел намагався докладно пояснити ситуацію тій черниці, яка приймала швагра:

— Він, може, не такий старий, але хворобливий, а на додачу недорозвинутий. Незважаючи на те що я санітарний інспектор, — слово «інспектор» Павел особливо підкреслив, — і знаюся на багатьох речах, я не зможу забезпечити йому належного догляду.

Ізидор охоче пристав на переселення. Звідси йому було ближче до цвинтаря, де лежали мама, тато, а тепер і сестра Міся. Тішився, що Павлові не випало добувати склеп і Місю поховали біля батьків. Щодень після сніданку він одягався і йшов посиліти біля них.

Але час у будинку престарілих плине інакше, ніж деінде, тоншим є його струмочок. Ізидор з кожним місяцем утрачав сили і врешті відмовився від цих відвідин.

— Мабуть, я хворий, — сказав черниці Анелі, яка піклувалася ним. — Мабуть-таки, помиратиму.

— Але ж, Ізидоре, ти ще молодий і повен сил! — Сестра-черниця намагалася підбадьорити його.

— Я старий, — уперто торочив Ізидор.

Він був розчарований. Думав — старість — це третє око, котрим бачить-ся все наскрізь, око, що дозволяє зрозуміти, як діє світ. Але нічого не з'ясувалося. Лише боліли кістки й не міг спати. Ніхто його не відвідував, ні мертві, ні живі. Вночі він бачив свої образи — Руту, таку, яку пам'ятав, і геометричні візії — порожні простори, а в них вугласті та овалні фігури. Дедалі частіше ці образи видавалися йому збляклими і розпливчатими, а фігури — повикривлюваними і абиякими. Неначе старілися разом із ним.

Він уже не мав сили займатися таблицями. Ще злізав з ліжка та мандрував будинком, аби побачити свої чотири сторони світу, і займало це в нього весь день. Богадільня була збудована не по-божому й не мала вікон на північ, наче його будівничі намагалися відмежуватись од цієї, четвертої, найтемнішої частини світу, щоб не псувати настрої стареньким. Тож Ізидор мусив виходити на терасу й перехилитися через балюстраду. Бачив тоді за рогом будинку безкінечні темні ліси та стрічку шосе. Зима зовсім позбавляла його вигляду півночі — тераси були замкненими. Отож він сидів у фотелі так званої світлиці, де без упину шумів телевізор; намагався забути північ.

Вчився забувати, й забування приносило йому полегшу, а було воно простішим, ніж коли-небудь міг цього сподіватися. Достатньо було не думати один день про ліси, про річку, не думати про маму та Місю, яка розчісує своє каштанове волосся, достатньо не згадувати дім і горище з чотирма вікнами, і наступного дня ці образи блякли.

Зрештою Ізидор уже не міг ходити. Його кістки та суглоби, незважаючи на всі антибіотики та опромінення, залякли й відмовились од будь-якого руху. Його поклали у ліжку в ізоляторі, й там він тихо помирав.

Вмирання виявилось процесом систематичного розпаду того, чим вважав себе Ізидор. Це був процес лавиноподібний і невідворотний, самовдосконалюючий і напроцуд ефективний. Неначе знищення непотрібної інформації в комп'ютері, на якому в будинку престарілих велся рахунок.

Спершу почали зникати ідеї, думки та абстрактні поняття, які Ізидор з великими зусиллями засвоїв. З тріском зникали чотирикратні речі:

Лінії	Квадрати	Трикутники	Кола
Додавання	Віднімання	Множення	Ділення
Звук	Слово	Образ	Символ
Ласка	Краса	Сила	Влада
Етика	Метафізика	Епістемологія	Онтологія
Простір	Минуле	Теперішнє	Майбутнє
Широта	Довгота	Висота	Час
Ліво	Верх	Право	Низ
Боротьба	Страждання	Почуття провини	Смерть
Коріння	Стебло	Цвіт	Плід
Кисле	Солодке	Гірке	Солоне
Зима	Весна	Літо	Осінь
I зрештою:			
Захід	Північ	Схід	Південь.

Потім зблякли улюблені місця, потім обличчя людей, яких він любив, їхні імена, і врешті всі люди підпали забуванню. Зникли Ізидорові почуття — якесь давнє хвилювання (коли Міся народила першу дитину), якийсь розпач (коли зникла Рута), почуття радості (коли від неї надійшов лист), певності (коли вишукував чотирикратності), страху (коли стріляли в нього й Івана Мукту), гордості (коли отримував від пошти гроші) й багато, багато іншого. Й нарешті, насамкінець, коли сестра-жалібниця Анеля сказала: «Він помер», почали з'являтися ті простори, котрі мав у собі Ізидор, простори ні земні, ні небесні — вони розпадались на маленькі шматочки, западалися в себе і зникали назавжди. Це був образ нищення, страшніший, аніж будь-що інше, ніж війна, пожежі, ніж вибухи зірок і чорних дір.

Тоді в будинку престарілих з'явилася Колоска.

— Ти слізнилась. Він помер, — сказала їй сестра-жалібниця Анеля.

Колоска не відповіла. Сіла біля Ізидорового ліжка. Торкнулася його шиї. Ізидорове тіло вже не дихало, не билосся в ньому серце, та воно ще й досі було тепле. Колоска нахилилася над Ізидором і сказала йому на вухо:

— Йди й не затримуйся в жодному зі світів. І не дай себе спокусити на повернення.

Вона сиділа біля Ізидорового тіла, аж поки його забрали. Потім залишається біля його ліжка всю ніч, увесь день і безупинно бубоніла. Пішла тільки тоді, коли впевнилася, що Ізидор відійшов назавше.

Час Гри

«Бог зістарівсь. У Восьмому Світі Бог уже старий. Його думка щораз слабша, і в ній повно дір. Слово зробилося белькотливим. Так само світ, котрий постав з Думки та Слова. Небо тріскається, наче сухе дерево, земля місцями зотліла й розпадається тепер під ногами тварин та людей. Краї світу вистріпуються і перетворюються на пил.

Бог хотів бути досконалим і зупинився. Те, що не рухається, стоїть на місці. Те, що стоїть на місці, розпадається.

«Нічого не виникає із творення світів, — думає Бог. — Творення світів ні до чого не призводить, нічого не вдосконалює, не розширює, не змінює. Воно марне».

Для Бога смерть не існує, хоча часом Бог хотів би померти, як помирають люди, котрих він ув'язнив у світах і вилунав у час. Часом душі людей вислизують і зникають з його всевидючого ока. Це тоді Бог тужить найдужче, бо знає, що поза ним існує незмінний лад, який поєднує змінне в один візерунок. А в цьому ладі, в якому міститься навіть сам Бог, усе, що видається минулим і розпороченим у часі, починає існувати поза часом одночасно й вічно».

Час Адельки

Аделька зійшла з кельцького автобуса на Гостинці й мала враження, що прокинулася. Що стала й снала своє життя в якомусь місці, з якимись людьми, серед божевільних і незрозумілих подій. Потрясла головою й уздріла перед собою лісову алею до Правіка, липи обабіч, темну стіну Водениці — все залишилося на своїх місцях.

Аделька зупинилась і поправила сумку на плечі. Поглянула на свої італійські черевички та легке пальто з верблюдячої вовни. Знала, що має чудовий вигляд, мов з журналу, як з великого міста. Рушила вперед, балануючи на високих шпильках.

Коли вийшла з лісу, її вразила широчінь неба, яке відкрилося раптом усе. Забула, що небо може бути таким великим, мовби містило в собі ще інші, незнані світи. Ніколи не бачила такого неба в Кельшах.

Аделька побачила дах батьківського будинку й очам своїм не повірила, так сильно розрісся куш бузку. Коли підійшла ближче, на мить зайшлося серце — не було будинку тітки Стасі Папужихи. На тому місці, де він стояв, тепер висіло небо.

Аделька відчинила хвіртку і стала перед хатою. Двері та вікна були зачинені. Вона ввійшла на подвір'я. Тут усе заросло бур'яном. До неї вибігли маленькі кури-ліліпути, строкаті, наче лави. Тоді їй спало на думку, що батько та вуйко Ізидор померли, а її ніхто не повідомив, і тепер вона приїхала до порожнього будинку в цьому своєму демісезонному пальті фірми «Telimen» та італійських шпильках.

Аделька поставила валізу, запалила цигарку і пішла садком туди, де колись стояла хата діда й тітки Стасі Папужихи.

— То ти куриш? — почула Аделька зненацька.

Вона мимовільно кинула цигарку на землю й відчула в горлі старий дитячий страх перед батьком. Підвела погляд і побачила його. Він сидів на кухонному стільчику посеред румовища, що було колись будинком його батька та сестри.

— Тату, що ти тут робиш? — запитала здивовано Аделька.

— Оглядаю дім.

Вона не знала, що сказати. Обоє мовчки дивились одне на одного.

Видно було, що він тиждень не голився. Борода була тепер цілком біла, немовби на обличчі батька осів іній. За ці роки він дуже постарівся.

— Я змінилась? — запитала донька.

— Постаріла, — відповів Павел, відвертаючи погляд на дім. — Як і всі.

— Що сталося, тату? Де вуйко Ізидор? Хіба тобі ніхто не допомагає?

— Усі домагаються від мене грошей і хочуть заволодіти будинком, ніби я вже помер. А я ще живу. Чому ти не приїхала на похорон матері?

Руки Адельки затужили за цигаркою.

— Я просто приїхала сказати тобі, що даю собі раду. Закінчила навчання, працюю. Маю вже велику доньку.

— Чому не народила сина?

Вона знову відчула знайомий клубок у горлі й мала враження, що прокинулася в черговий раз. Не існує Кельц, нема італійських шпильок і пальта з верблюдячої вовни. Час зсувається вниз, як підмиті береги річки, і намагається забрати їх обох із собою, в минуле.

— Не народила, та й годі, — сказала.

— Всі маєте дівчат. Антось — двох, Вітек — одну, близнючки — по дві, і тепер ти. Все пам'ятаю, все детально рахую і до цього часу не маю онука. Ти мене розчарувала.

Вона таки дістала з кишені цигарку й запалила.

Батько дивився на полум'я запальнички.

— А твій чоловік? — запитав.

Аделька затяглась і з полегшенням випустила хмарку диму.

— В мене нема чоловіка.

— Кинув тебе? — запитав він.

Вона відвернулася і рушила до хати.

— Почекай. Хата замкнена. Тут повно злодіїв і всякої наволочі.

Павел поволі пішов за нею. Потім витяг з кишені в'язку ключів. Донька дивилась, як він відмикає замки, один, другий, третій. Його руки тремтіли. Вона з подивом зауважила, що вища за батька.

Увійшла вслід за батьком до кухні й одразу відчула знайомий запах охололої печі і збіглого молока. Затяглась ним, як димом цигарки.

На столі стояли брудні тарілки, по яких ліниво лазили мухи. Сонце малювало на цераті фіранкові візерунки.

— Тату, де Ізидор?

— Я віддав його до будинку престарілих в Єшкотлі. Був старий і охлялий. Уже помер. Всіх нас чекає те саме.

Аделька відгорнула на кріслі купу одягу й сіла. Хотілося плакати. До підборів шпильок причепилися грудочки землі та суха трава.

— Нема чого його жаліти. Він був забезпечений доглядом та харчами. Йому було ліпше, ніж мені. Я мушу все доглядати, пильнувати кожну річ.

Вона встала й увійшла до кімнати. Павел незграбно плентав за нею і не спускав з неї очей. Аделька побачила на столі стос посірілої білизни: спідні сорочки, кальсони, труси. На газеті лежала подушечка й печатка з дерев'яною ручкою. Донька взяла пару кальсонів і прочитала нечітко вибитий тушю напис: «Павел Боський. Інспектор».

— Крадуть, — сказав батько. — Тягнуть з мотузки навіть білизну.

— Тату, я лишуся тут трохи з тобою, поприбираю, напечу хліба... — Аделька зняла пальто й повісила на крісло, тоді закачала рукави светра й почала збирати брудні тарілки зі столу.

— Облиш! — Голос Павла зазвучав несподівано різко. — Не хочу, щоб мені тут хтось порядкував. Чудово собі даю раду сам.

Вона пішла на подвір'я за валізкою, а потім викладала на брудний стіл подарунки: кремову сорочку й краватку для батька, бомбоньерку цукерок та одеклон для Ізидора. Якусь мить тримала в руці фотографію.

— Це моя донька. Хочеш глянути?

Павел узяв світлину й кинув на неї оком.

— Ні на кого не схожа. Скільки їй?

— Дев'ятнадцятий.

— Що ж ти робила цей час?

Аделька набрала повітря в груди, бо їй здавалось, ніби має багато дечого розповісти, та раптом усе вилетіло з голови.

Павел мовчки зібрав подарунки й поніс їх до шафи в кімнати. Дзеленькувала в'язка ключів. Аделька чула скрегіт патентних замків, насильно врізаних у дубові двері шафи. Розглядалася по кухні та впізнавала речі, котрі вже була забула. На вішаку біля кахляної кухні висів таріль з подвійним дном, куди наливали гарячу воду, щоб суп не вистигав так швидко. На полиці стояли банки з блакитними написами: борошно, рис, крупа, цукор. Відкопи пам'ятала, банка для цукру була тріснута. Над дверима до кімнати висіла копія ікони Матері Божої Єшкотльовської. Її красиві руки кокетливим жестом відгортали рівненьке декольте, однак там, де повинні були бути груди, червонів закривавлений шматочок м'яса — серце. Нарешті Адельчин погляд спочив на кавовому млинку з порцеляновим животом і витонченою шухлядкою. З кімнати чувся брязкіт ключів, які відмикали замки шафи. Якусь мить Аделька повагалася, а тоді швидко зняла млинок з полиці й сховала до валізки.

— Ти повернулася запізно, — сказав батько в дверях. — Усе вже закінчилось. Час помирати.

Й розсміявся, наче розповів смішний анекдот. Аделька побачила, що нічого не лишилось від його красивих білих зубів. Сиділи тепер мовчки. Її погляд мандрував візерунком церати і зупинився на слоїках з порічковим соком, до якого добралися мушки.

— Я б могла побути... — прошепотіла вона, а цигарковий попел упав на її штани.

Павел повернувся обличчям до вікна й дивився на садок через брудну шибку.

— Мені вже нічого не треба. Я вже нічого не боюсь.

Аделька зрозуміла, що він хотів цим сказати. Піднялась і повільно вдягла пальто. Незграбно поцілувала батька в обидві покриті памороззю щоки. Думала, він вийде за нею до хвіртки, та він одразу ж рушив у бік руїни, де все ще стояв його стільчик.

Аделька вийшла на Гостинець і лише тепер завважила, що він покритий асфальтом. Липи здавалися меншими. Легкі подихи вітру струшували з них листя, яке падало на заросле високою травою поле тітки Стасі Папужихи.

Біля Водениці Аделька обтерла хусточкою свої італійські шпильки і поправила волосся. Ше з яку годину мусила сидіти на зупинці, чекаючи на автобус. Коли він приїхав, вона була єдиною його пасажиркою. Відкрила валізку й витягла млинок. Поволі почала крутити корбочкою, а водій кинув на неї через дзеркало здивований погляд.

